

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ:

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΕΠΙΡΡΟΕΣ
ΣΤΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ
Βιβλιογραφική Επισκόπηση

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΝΙΚΗΤΟΠΟΥΛΟΥ
ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ: 1013201704007

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ:
Κα ΜΑΡΙΝΑ ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ, Επίκουρη Καθηγήτρια

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2019

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	2
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Κοσμοθεωρία του συγγραφέα	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Φιλοσοφικά αποτυπώματα στην πρώιμη μυθιστορηματική δημιουργία (<i>Οφίς και Κρίνο, Σπασμένες ψυχές, Τόντα Ράμπα, Ο Βραχόκηπος</i>).....	38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	
Φιλοσοφικά αποτυπώματα στην ώριμη μυθιστορηματική δημιουργία (<i>Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά, Ο Χριστός ξανασταυρώνεται, Οι Αδερφοφάδες, Ο Καπετάν Μιχάλης, Ο Τελευταίος Πειρασμός, Ο Φτωχούλης του Θεού</i>).....	58
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	90
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	
Εργογραφία Καζαντζάκη	93
Εργογραφία Μπερξόν-Νίτσε-Σοπενάουερ-Σπένγκλερ	94
Μελέτες λογοτεχνικές και φιλοσοφικές.....	95

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η διπλωματική αυτή εργασία αποτελεί την κατάληξη (ή τη συνέχεια;) μιας όμορφης πορείας που ξεκίνησε πριν από χρόνια στη διάρκεια των σπουδών μου στο Τμήμα Φιλοσοφίας της Σχολής Ανθρωπιστικών & Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πατρών. Ήταν εποχή απόκτησης γνώσεων, εμπειριών και ευαισθησιών αλλά και γενικότερου προβληματισμού γύρω από ζητήματα που αφορούν στη ζωή και την επιστήμη. Η συνέχεια του βασικού αυτού κύκλου σπουδών έμελλε να γίνει και πάλι σε Πελοποννησιακό έδαφος, στην Καλαμάτα αυτή τη φορά, με την παρακολούθηση του πολύ ενδιαφέροντος μεταπτυχιακού στην Αρχαία & Νέα Ελληνική Φιλολογία με κατεύθυνση Νέα Ελληνική Φιλολογία στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Το Τμήμα αυτό πράγματι διαθέτει ένα από τα πιο αξιόλογα ακαδημαϊκά διδακτικά δυναμικά της Ελλάδας κοσμώντας το Ελληνικό Δημόσιο Πανεπιστήμιο.

Θα ήθελα με την ευκαιρία της επικείμενης ολοκλήρωσης αυτού του μεταπτυχιακού κύκλου σπουδών μου να ευχαριστήσω από καρδιάς τους αγαπημένους γονείς μου για την αγάπη και αμέριστη συμπαράσταση όλων αυτών των χρόνων. Στάθηκαν καρτερικά και δυναμικά δίπλα μου σε όλη τη διάρκεια των σπουδών μου και τους ευγνωμονώ για αυτό.

Ευχαριστώ όλους τους καθηγητές μου από την Πάτρα και την Καλαμάτα για τις γνώσεις και τους προβληματισμούς που μου μεταλαμπάδευσαν. Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνω στην εκλεκτή επιστήμονα (που είναι, κυρίως, άνθρωπος!), την Επίκουρη Καθηγήτρια κυρία Μαρίνα Γρηγοροπούλου, όχι μόνο για την ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα διδασκαλία της, αλλά και για τη διαρκή στήριξη και την ακάματη συνδρομή της στη διάρκεια εκπόνησης της έρευνας αυτής. Ευχαριστώ τον Θεό και την καλή μου τύχη που με οδήγησαν κοντά της. Ευχαριστίες θερμές και στις καθηγήτριες του Τμήματος, κυρία Ελένα Κουτριάνου και κυρία Τιτίκα Καραβία, για την συμμετοχή τους στην επιτροπή κρίσης της εργασίας μου.

Καθώς πλησιάζω στο τέλος αυτού του ταξιδιού, νιώθω να καταλαβαίνω όλο και περισσότερο τον Νίκο Καζαντζάκη ο οποίος δεν έκανε λόγο για τέλος πορείας, αλλά για σταθμό συνεχιζόμενης διαδρομής...

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

- Ο Αββάς Μυνιέ, το λαμπρό και φίνο αυτό μυαλό, μου 'λεγε μια μέρα:*
- *Πήγα να δω το φίλο μου τον Μπερζόν. Ερρίκο του 'πα, μπορείς να μου συνοψίσεις, σε μια λέξη μονάχα, όλη τη φιλοσοφία;*
- Ο Μπερζόν σόπασε μια στιγμή, βυθίστηκε σε συλλογισμούς κι άξαφνα:*
- *Επιστράτεψη! Φώναξε. Επιστράτεψη! Όταν βρισκόμαστε μπροστά από ένα εμπόδιο, να επιστρατεύουμε όλες τις δυνάμεις της ψυχής μας κι' ευτύς το εμπόδιο θα νικηθεί.*

Νίκος Καζαντζάκης

Εκείνο που έχει να σημειώσει η Γραμματολογία μας όταν θα μνημονεύει και θα σχολιάζει το έργο του Νίκου Καζαντζάκη, είναι πρώτα ότι αυτός ο Κρητικός με την αετήσια ματιά ανήκει στην (ολιγάριθμη) κατηγορία των Λογοτεχνών που αντίκρυσαν τον κόσμο και τη ζωή με μια βαθιά φιλοσοφική διάθεση προικισμένοι καθώς ήσαν με μεταφυσική - θα έλεγα - φλέβα. Αυτοί οι λιγοστοί στη σφαίρα μας τεχνίτες του “ωραίου λόγου”, είτε την ποιητική λύρα κρούουν, είτε γράφουν ταξιδιωτικές εντυπώσεις, σκηνές για θέατρο ή εξομολογήσεις, φέρονται πάντοτε προς το απροχώρητο και ο νους τους ανιχνεύει με πάθος ακοίμητο την “τέταρτη” διάσταση των πραγμάτων, το σκοτεινό βάθος της ύπαρξης. Όποιος ξέρει να τους διαβάσει, θα βρει μέσα στα κείμενά τους μιαν ολόκληρη “φιλοσοφία”, εμπειρίες και στοχασμούς που δεν έχουμε συνηθίσει να τους αναζητούμε και να τους ανακαλύπτουμε σε λογοτεχνικές σελίδες¹.

Επιλέξαμε τα λόγια αυτά ενός από τους σημαντικότερους Έλληνες παιδαγωγούς, φιλόσοφους, θεολόγους και δοκιμιογράφους- κειμενογράφους του 20ού αιώνα, για να αναφέρουμε ότι το έναυσμα και η σύλληψη της ιδέας για την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας ήταν η αγάπη μας για τη νεοελληνική λογοτεχνία και κυρίως

---

¹ Ε. Π. Παπανούτσος, «Συγγραφέας άλλης κλίμακας», *Νέα Εστία*, τεύχος 1211, Αθήνα, Χριστούγεννα 1977, σ. 25.

για το έργο του μεγάλου συγγραφέα και διανοητή Νίκου Καζαντζάκη, καθώς και η παρακολούθηση των μαθημάτων της Μαρίνας Γρηγοροπούλου στο πλαίσιο του ιδιαίτερα ενδιαφέροντος και γεμάτου επιστημονικές προκλήσεις μεταπτυχιακού κύκλου σπουδών του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Σκοπός της μελέτης αυτής είναι να εξεταστεί και να αναλυθεί η φιλοσοφική διάσταση των μυθιστορηματικών έργων του Νίκου Καζαντζάκη και ιδιαίτερα να εξιχνιασθούν οι φιλοσοφικές του επιρροές, αυτές δηλαδή που διαμόρφωσαν την κοσμοθεωρία του. Μια ακόμα προσέγγιση της προσωπικότητας και του έργου του Νίκου Καζαντζάκη (1883-1957) θα κινδύνευε να μην προσκομίσει κάτι καινοτόμο και πρωτότυπο στην έρευνα. Και τούτο διότι πλήθος διατριβών, μονογραφιών, άρθρων και αφιερωμάτων έχουν, μέχρι σήμερα, γραφεί αλλά και πλήθος συνεδρίων έχουν διοργανωθεί, σε Ελλάδα και εξωτερικό, γύρω από την πολυσχιδή συνεισφορά του. Το έργο του μάλιστα αποτέλεσε και εξακολουθεί να αποτελεί, σε κάποιες περιπτώσεις, και ακαδημαϊκό αντικείμενο διδασκαλίας. Σε αυτή την διαπίστωση, ως προσθέσουμε και τον βαθμό δυσκολίας ενός παρόμοιου εγχειρήματος, εφόσον ο συγγραφέας της *Οδύσειας* θεωρείται μια από τις πιο σημαντικές, σύνθετες και αμφιλεγόμενες λογοτεχνικές μορφές της ελληνικής και παγκόσμιας λογοτεχνίας του 20ού αιώνα. Η τεράστια όμως έλξη που εξακολουθεί να ασκεί στον αναγνώστη και ερευνητή αποτελεί κίνητρο για να επιχειρήσουμε αυτή την έρευνα, με την ελπίδα να αναδείξουμε εκ νέου το θέμα και να προσθέσουμε ίσως και εμείς ένα πολύ μικρό λιθαράκι στην εμβάθυνση στις μυθιστορηματικές μορφές του μεγάλου Κρητικού συγγραφέα. Μορφές χάρη στις οποίες γνώρισε την παγκόσμια καταξίωση. Και μόνο πάντως η επαναπροσέγγιση του σημαντικού και αναγνωρισμένου για την αξία του μυθιστορηματικού έργου του κάτω από το πρίσμα των φιλοσοφικών επιδράσεων που δέχτηκε ο συγγραφέας, αποτελεί για κάθε νέο ερευνητή μια μεγάλη ερευνητική πρόκληση. Πρόκληση, αλλά και πνευματικό κέρδος παράλληλα.

Ο Νίκος Καζαντζάκης υπήρξε ιδιαίτερος συγγραφέας, εφόσον χάραξε δική του πορεία μην ακολουθώντας μια σχολή ή ένα κίνημα, δίχως όμως και να εγκαταλείπει μια λογοτεχνική ομάδα ή γενιά. Η θεματολογία του, η χρήση της γλώσσας, το ύφος, η πλοκή και οι χαρακτήρες των έργων του έχουν ξεχωριστά εγγενή χαρακτηριστικά. Στη δύση της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα μας ο Νίκος Καζαντζάκης θεωρείται οικουμενικός συγγραφέας. Ένας κλασικός που εξακολουθεί να διδάσκεται και να ερευνάται ως μια από τις σημαντικότερες λογοτεχνικές μορφές του εικοστού αιώνα. Αυτό συμβαίνει επειδή βασικός άξονας των βιβλίων του είναι η

εσωτερική ελευθερία και η αξιοπρέπεια του ανθρώπου, η κοινωνική δικαιοσύνη, η τόλμη, όπως εκφράζεται στον φιλοσοφικό του όρο “Η Κρητική Ματιά”. Με τον όρο αυτό, η αναφορά στον οποίο αποτελεί το τελευταίο κεφάλαιο της *Αναφοράς στον Γκρέκο*, ο Καζαντζάκης εννοεί να κοιτάξεις αγέρωχα τον φόβο, να ζεις τη ζωή των θνητών και να συμπεριφέρεσαι σαν να είσαι αθάνατος, να αγωνίζεσαι για την καταξίωση της ψυχής, μιας ψυχής διαρκώς πεινασμένης και ανικανοποίητης που κατατροπώνει και κατατρώει τη σάρκα και οδηγεί σε πνευματική υπέρβαση και λύτρωση. Η ζωή του, λέει ο ίδιος, ήταν ένας κακοτράχαλος ανήφορος, που τον ανέβαινε η σαρανταπληγιασμένη ψυχή του για να φτάσει τον σκοτεινό, τον μυστηριώδη όγκο του Θεού και να ενωθεί μαζί του.

Πολυγραφότατος, ακαταπόνητος, ανήσυχος, εξακολουθεί, με τις λογοτεχνικές του μορφές και το δοκιμακό - φιλοσοφικό του έργο, να αποτελεί επιστημονικό - ερευνητικό πόλο έλξης σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της υφής. Η διεθνής απήχηση και η διαχρονική ανταπόκριση του έργου του αποδεικνύονται από την πληθώρα των εκδόσεων βιβλίων του σε ξένες γλώσσες, διαλέκτους και ιδιώματα που τον καθιερώνουν ως τον δεύτερο (μετά τον Καβάφη) πιο πολυμεταφρασμένο Νεοέλληνα συγγραφέα στον κόσμο. Παρά το γεγονός ότι στις μέρες μας δεν διδάσκεται στα πανεπιστήμια όσο θα έπρεπε, ούτε στον ελλαδικό χώρο ούτε στο εξωτερικό, ο Καζαντζάκης, η απήχηση του έργου του στον κόσμο είναι συγκλονιστική. Αυτό καταδεικνύεται από τις εκδόσεις που υπάρχουν ανά την υφήλιο πάνω στο έργο του και φυσικά από το ενδιαφέρον που εκδηλώνεται για την δραματοποίηση λογοτεχνικών κειμένων του σε παραστάσεις θεατρικές ή σε κινηματογραφικά έργα. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο Εθνικό Κέντρο Βιβλίου (ΕΚΕΒΙ) είχαν καταγραφεί περισσότερες από 1000 εκδόσεις ξένων μεταφράσεων έργων του Νίκου Καζαντζάκη διεθνώς, σε περισσότερες από 40 γλώσσες, αριθμός που διαρκώς αυξάνεται. Αυτή τη διπλωματική εργασία, λοιπόν, την εκλάβαμε ως έναυσμα για να ξαναδιαβάσουμε τον Νίκο Καζαντζάκη και να επιβεβαιώσουμε, μέσα από αναγνώσεις πλήθους μελετών, τη σημασία, τη διαχρονικότητα και την επικαιρότητα του λόγου του.

Η παρούσα εργασία χωρίζεται σε τρία κεφάλαια. Το πρώτο, με τίτλο «Κοσμοθεωρία του συγγραφέα», αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση του θέματός μας με αναφορά στους μεγάλους φιλοσόφους, στο πότε και πώς διασταυρώθηκε η κοσμοθεωρία τους με τη σκέψη του Καζαντζάκη και στην επίδραση που άσκησαν στη διαμόρφωση των προσωπικών του επιλογών και της πορείας του. Η προσέγγιση

των κεντρικών ηρώων των μυθιστορηματικών έργων με έμφαση στην προσπάθεια εστίασης στις πιθανές φιλοσοφικές διαστάσεις (και επιρροές), θα αποτελέσει το βασικό “σώμα έρευνάς” μας στα δυο επόμενα κεφάλαια, δηλαδή το δεύτερο («Φιλοσοφικά αποτυπώματα στην πρώιμη μυθιστορηματική δημιουργία. *Όφης και κρίνο, Σπασμένες ψυχές, Τόντα Ράμπα, Ο Βραχόκηπος*») και το τρίτο («Φιλοσοφικά αποτυπώματα στην ώριμη μυθιστορηματική δημιουργία. *Ο βίος και η πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά, Ο Χριστός ξανασταυρώνεται, Οι αδερφοφάδες, Ο Καπετάν Μιχάλης, Ο Τελευταίος Πειρασμός, Ο Φτωχούλης του Θεού*»). Τέλος, στον επίλογο της εργασίας πρόκειται να αναφερθούμε συγκεφαλαιωτικά σε κάποιες θέσεις, η σαφής διατύπωση των οποίων ευελπιστούμε ότι θα βοηθήσει τον αναγνώστη να σχηματίσει μια ολοκληρωμένη εικόνα για τα θέματα που παρουσιάστηκαν και να εκφράσουμε την κυρίαρχη κατά την άποψή μας φιλοσοφική επίδραση στον καζαντζακικό κόσμο.

Επιλέξαμε η έρευνά μας, μετά τα συμπεράσματα, να πλαισιωθεί πρώτα με ενδεικτική εργογραφία του Έλληνα συγγραφέα, παραθέτοντας στη συνέχεια την σχετική με την προσωπικότητα, τη ζωή και το έργο του ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Με το ίδιο σκεπτικό, αλλά και διαπιστώνοντας τη σημασία των μεταφράσεων του ίδιου του Καζαντζάκη στον τονισμό της σημασίας των φιλοσοφικών του αναζητήσεων, ενσωματώσαμε στην εργογραφία του και ορισμένα από τα μεταφρασμένα από τον Έλληνα συγγραφέα βιβλία που αφορούν τη συγκεκριμένη διάσταση της έρευνάς μας. Όσο για την ελληνική και ξενόγλωσση βιβλιογραφία, εκτός της χρησιμότητάς της για τον μελλοντικό ερευνητή, αποτελεί μια ακόμα απόδειξη του τεράστιου ερευνητικού ενδιαφέροντος που εξακολουθεί να προκαλεί ο Νίκος Καζαντζάκης σήμερα.

Είναι βέβαια δύσκολο να ισχυριστεί κάποιος ότι είναι εφικτό να ανιχνευθούν σε όλο τους το εύρος θεμελιακά σημεία της φιλοσοφίας του Καζαντζάκη και ταυτόχρονα να εντοπιστούν τα σημεία αυτά και σε έργα άλλων στοχαστών με σκοπό να τολμήσουμε να οδηγηθούμε με σιγουριά στο συμπέρασμα ότι έχουν διαπιστωθεί οι πηγές τη σκέψης του στο σύνολο των γραπτών κειμένων που μας κληρονόμησε. Μπορούμε όμως να στοχεύσουμε σε μια πρώτη ανίχνευση των πηγών της σκέψης του ώστε να δειχθεί, τουλάχιστον, η πνευματική του συγγένεια και ο ιδεολογικός περίγυρος μέσα στον οποίο αναπτύσσεται ο στοχασμός του. Πρόθεσή μας δεν είναι να αρκεστούμε σε μια στείρα αναφορά σε έργα και λογοτεχνικές μορφές, αλλά να επιχειρήσουμε τη γνωριμία με τους μεγάλους δασκάλους της φιλοσοφικής σκέψης που σημάδεψαν ανεξίτηλα την καζαντζακική ψυχή και σκέψη. Ο Νίτσε, ο Μπερξόν

και ο Σοπενάουερ ήταν οι τρεις βασικοί του “δάσκαλοι”, δίχως να παραλείψουμε τον Σπένγκλερ ή και τον Τζέιμς. Οι πρώτοι δύο έχουν απασχολήσει διεξοδικά τη μέχρι σήμερα έρευνα, καθώς ήταν εκπεφρασμένη η οφειλή του Καζαντζάκη στη διδασκαλία τους. Ο λόγος που αποφασίσαμε να εντάξουμε ως τρίτο φορέα φιλοσοφικής επιρροής τον Σοπενάουερ, ήταν το γεγονός ότι ο ίδιος ο Νίτσε εν πολλοίς στις θεωρίες του έχει επηρεαστεί από τον δάσκαλό του, τον Σοπενάουερ, “τον καθηγητή του πεσιμισμού”, όπως συνήθιζε να τον αποκαλεί. Ως εκ τούτου και ο Καζαντζάκης έχει εισαγάγει στα έργα του ιδέες και στοιχεία της κοσμοθεωρίας του Σοπενάουερ, αν και αποτάσσει τον πεσιμιστικό μηδενισμό του που είναι κύριο στοιχείο του έργου του. Επίσης, το γεγονός ότι δεν έχει μελετηθεί όσο πρέπει η επίδραση της σοπεναουρικής σκέψης στον φιλοσοφικό κόσμο του Καζαντζάκη ήταν ένας επιπλέον λόγος που μας ώθησε να επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε στοιχεία της σκέψης του Γερμανού φιλοσόφου στα μυθιστορήματά του.

***

Ο Νίκος Καζαντζάκης γεννιέται στις 18 Φεβρουαρίου 1883 στην πόλη του Ηρακλείου στην Τουρκοκρατούμενη Κρήτη κατά τη διάρκεια της σκληρής Κρητικής εξέγερσης για ελευθερία. Ο πατέρας του, ο Καπετάν Μιχάλης, ήταν ένας από τους μαχητές της ελευθερίας. Ολοκληρώνει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση στα σχολεία του Ηρακλείου και της Νάξου. Από το 1902 έως το 1906 φοιτά στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και πρωτοεμφανίζεται στα ελληνικά γράμματα με σύντομα μυθιστορήματα και θεατρικά έργα στα οποία αποτυπώνεται ο πρώιμος στοχασμός του. Τον Οκτώβριο του 1907 φτάνει στο Παρίσι για ανώτερες σπουδές. Ο Γάλλος φιλόσοφος Ανρί Μπερζόν του οποίου θα παρακολουθήσει τη διδασκαλία στο Collège de France, έμελλε να αφήσει το μόνιμο στίγμα του στην κοσμοθεωρία και τη λογοτεχνική γραφή του Καζαντζάκη όπως θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε στην εξέλιξη της έρευνάς μας. Στο Παρίσι όμως θα ολοκληρώσει την εμπνευσμένη από τη σκέψη ενός άλλου μεγάλου “δασκάλου” διδακτορική του διατριβή με τίτλο *Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας*.

Από το 1910 θα ζήσει στην Αθήνα όπου επικεντρώνεται σε συγγραφή έργων, άρθρων αλλά και σε μεταφράσεις στα ελληνικά κλασικών και νεότερων δημιουργών από τον χώρο της λογοτεχνίας, της φιλοσοφίας και της τέχνης. Το 1911 παντρεύεται τη Γαλάτεια Αλεξίου, θα χωρίσουν όμως το 1926. Το 1914 κάνει τη γνωριμία του

Άγγελου Σικελιανού. Αναγνωρίζονται αμέσως αδελφοί και ύστερα από τρεις ημέρες φεύγουν για περιήγηση - πνευματική άσκηση για το Άγιον Όρος. Εκεί θα συζητήσουν για τον Θεό, τη μοίρα του ανθρώπου αλλά και για το δικό του χρέος, το χρέος του κάθε ανθρώπου. Εκτός όμως από τον Άθωνα, ο Καζαντζάκης θα ταξιδέψει πολύ μέσα στην Ελλάδα, την ηπειρωτική και τη νησιωτική, για να γνωρίσει «τη συνείδηση της γης και της φυλής μας», όπως λέγει ο ίδιος, να δει από κοντά τους ανθρώπους της και τους τόπους της, να βυθιστεί στην ιστορία, στην παράδοση, στον μύθο της. Τα ταξίδια τον ευχαριστούσαν και έτρεφαν την ψυχή του. Σε συνδυασμό μάλιστα με τις μελέτες του και τις γνώσεις του, απόβαιναν πηγή έμπνευσης και συγγραφής. Από το 1917 και μετά, θα εμπλουτίσει ακόμα περισσότερο τη γνωριμία και με άλλα κράτη εκτός της Ελλάδας ταξιδεύοντας σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, καθώς και σε τόπους της Μέσης Ανατολής φθάνοντας μέχρι τη Σιβηρία, την Ιαπωνία και την Κίνα. Το πρώτο του μετά το 1917 ταξίδι ήταν μια επίσκεψη στην Ελβετία. Εδώ για άλλη μια φορά ασχολείται με τα έργα του Νίτσε.

Ορίζεται γενικός διευθυντής του νέου Υπουργείου Δημόσιας Υγείας το 1919 με την ευθύνη της επίβλεψης του επαναπατρισμού των Ελλήνων προσφύγων που απελάθηκαν από τον Καύκασο μετά την εγκατάσταση του Κομμουνιστικού καθεστώτος στη Σοβιετική Ένωση. Το μεσοπόλεμο διάστημα (1920-1940) θα εξελιχθεί σε ιδιαίτερα παραγωγικό σε εμπειρίες και λογοτεχνική παραγωγή (κυρίως σε ποίηση και θέατρο). Θα πραγματοποιήσει πολλά ταξίδια μέσα και έξω από την Ελλάδα. Το 1921 και το 1924 επισκέπτεται τη Γερμανία, την Αυστρία και την Ιταλία. Το 1924 θα αποδειχθεί ένας σημαντικός χρόνος για τον Καζαντζάκη, καθώς γνωρίζει την Ελένη Σαμίου που επρόκειτο να είναι η ιδανική καρτερική σύντροφός του μέχρι τον θάνατό του το 1957. Συνεχίζει τα ταξίδια του στην Ελλάδα και από το 1925 έως το 1938 θα επισκεφθεί τη Σοβιετική Ένωση, την Κύπρο, την Παλαιστίνη, τη Λιβύη, την Ισπανία, την Ιταλία, την Αίγυπτο, το Σινά, την Τσεχοσλοβακία και την Κίνα. Με την Κύπρο συνδέθηκε πολύ και τάχθηκε σταθερά υπέρ των αγώνων της για ελευθερία. Την επισκέφτηκε τον Μάιο του 1926 μαζί με τη σύντρόφό του Ελένη και τις αδελφές Καίτη και Μαρίκα Παπαϊωάννου.

Στα τέλη Οκτωβρίου του 1927 ταξιδεύει ξανά στη Ρωσία, προσκεκλημένος αυτή τη φορά της κυβέρνησης με την ευκαιρία της δέκατης επετείου της Επανάστασης. Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους γνωρίζεται με τον Ελληνορουμάνο συγγραφέα Παναίτ Ιστράτι και δίνουν υπόσχεση να μοιραστούν μια ζωή πολιτικής και πνευματικής δράσης στη Σοβιετική Ένωση. Τον Δεκέμβριο ο Καζαντζάκης φέρνει τον Ιστράτι

στην Αθήνα όπου στις 11 Ιανουαρίου του 1928 απευθύνονται και οι δυο τους σε πολυπληθές ακροατήριο στο Θέατρο «Αλάμπρα», εγκωμιάζοντας το σοβιετικό πείραμα. Το γεγονός καταλήγει σε συλλαλητήριο στους δρόμους. Ο Καζαντζάκης και ο Δημήτρης Γληνός που διοργάνωσε την εκδήλωση απειλούνται με μηνύσεις, ενώ ο Ιστράτι με απέλαση.

Περνώντας όμως πάλι στην προσωπική του δημιουργία, θα πρέπει να σημειωθεί σχετικά με την συγγραφική του ταυτότητα και πορεία ότι ως τα τέλη της δεκαετίας του 1940 (δηλαδή ως τα 60-63 του χρόνια), δοκιμάστηκε σε ποικίλα λογοτεχνικά είδη (ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, δοκιμιογραφία, χρονογράφημα, κριτική), με έντονη ποιητική ροπή και ατμόσφαιρα στα κείμενά του.

Οι επόμενες τρεις δεκαετίες (1916-1946) εποχή ωρίμανσης και ωριμότητας του Καζαντζάκη θα είναι δεκαετίες ποιητικές. Δημοσιεύει τα έμμετρα δράματα του 1915 (1922, 1927, 1928 αντιστοίχως), αρχίζει τη σύνθεση της *Οδύσειας* (1925) - «του μεγαλύτερου έπους απ' όσα έγραψε η λευκή φυλή» - που θα την τελειώσει το 1938 και θα τη δημοσιεύσει τον ίδιο χρόνο. Γράφει επίσης (1932-1937) τα 21 ποιήματα («κάντα») που θα αποτελέσουν τη συλλογή *Τερτσίνες*. Μεταφράζει τη *Θεία Κωμωδία* του Δάντη (1932· δημοσ.1934), το πρώτο μέρος του *Φάουστ* του Γκαίτε (1936-1937· δημοσ.1942), ποιήματα Ισπανών ποιητών (δημοσ. 1933-1937) και στίχους από την *Ιλιάδα* (δημοσ.1945-1946). Η παραγωγική και εποικοδομητική όμως περίοδος της ζωής του Καζαντζάκη είναι η δεκαετία που ξεκίνησε από το 1940 με τα μεγάλα μυθιστορηματικά του έργα, όπως *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, *Ο Ζορμπάς*, *Οι Αδερφοφάδες*, *ο Τελευταίος Πειρασμός* και τα άλλα. Εγκαθίσταται προσωρινά και έπειτα μόνιμα στη Γαλλία και ταξιδεύει στις γύρω χώρες, η υγεία του όμως αρχίζει να παρουσιάζει ανησυχητικά σημάδια.

Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, θα επανεμφανιστεί πάντως στην πολιτική. Από τις 26 Νοεμβρίου 1945 μέχρι τις 11 Ιανουαρίου 1946 διετέλεσε Υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου στην Κυβέρνηση Θεμιστοκλή Σοφούλη. Παραιτήθηκε, μην αντέχοντας μεταξύ άλλων, διευκολύνσεις που του ζητούσαν διαρκώς. Επίσης υπήρξε Δημοτικός Σύμβουλος στον Δήμο Αθηναίων. Το 1947-1948 διετέλεσε Τμηματάρχης της ΟΥΝΕΣΚΟ στο Παρίσι, από όπου και πάλι παραιτήθηκε ακόμα και αν εκείνη η θέση ήταν σπουδαία. Προτίμησε να επιδοθεί απερίσπαστος στην αγνή και αφιλοκερδή πνευματική δουλειά, όπως ένιωθε ο ίδιος. Το 1946 η Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών της οποίας είναι Πρόεδρος, τον προτείνει ως

υποψήφιο για το βραβείο Νόμπελ μαζί με τον Σικελιανό. Από το 1946 ζούσε συνεχώς και για μεγάλα διαστήματα μακριά από την πατρίδα του.

Η ανατολή της δεκαετίας του 1950 θα βρει τον Έλληνα συγγραφέα και διανοητή να γίνεται όλο πιο γνωστός και στο εξωτερικό μέσα από μεταφράσεις έργων του σε διάφορες ξένες γλώσσες. Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία όμως θα ζητήσει την απομάκρυνση ορισμένων σελίδων του μυθιστορήματός του *Ο Καπετάν Μιχάλης* και την πλήρη απόσυρση του *Τελευταίου Πειρασμού*. Ταυτόχρονα το Βατικανό βάζει το ίδιο βιβλίο στον κατάλογο των απαγορευμένων βιβλίων. Και στην Ελλάδα όμως ορισμένοι λογοτεχνικοί και άλλοι κύκλοι θα πολεμήσουν την υποψηφιότητά του για το Νόμπελ. Σχετικά πάντως με τον πόλεμο που του ασκήθηκε και την αμφισβήτηση της οποίας έτυχε, ας σημειωθεί ότι αργότερα η εκκλησιαστική απαγόρευση θα αρθεί και το 1968 ο Οικουμενικός Πατριάρχης Αθηναγόρας θα δηλώσει ότι τα βιβλία του Νίκου Καζαντζάκη κατέχουν θέση στην Πατριαρχική Βιβλιοθήκη. Παρά την δίωξη η καρδιά του πάντοτε ανήκε στην Ελλάδα. Αν και ανήσυχος περιπλανώμενος καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του, ο Καζαντζάκης παρέμεινε βαθιά Έλληνας και Κρητικός. Να θυμίσουμε ότι μέσα από το δέος που ένιωθε για την Κρήτη ο Καζαντζάκης δεν υπήρξε ποτέ στη ζωή του αγώνας σύγκρισης οποιουδήποτε πολιτισμού και οποιουδήποτε τόπου με τον τόπο του και να μη βγει μέσα του νικήτρια η γενέτειρά του.

Το καλοκαίρι του 1957 κατά την επιστροφή του από την Κίνα μέσω Ιαπωνίας, θα αναγκαστεί να εμβολιαστεί για ευλογιά και χολέρα. Λόγω του εμβολίου, θα εμφανίσει οίδημα στο δεξί μπράτσο. Θα μεταφερθεί στην Πανεπιστημιακή Κλινική του Φράμπουργκ στη Δυτική Γερμανία, όπου η διάγνωση δείχνει ότι έχει προσβληθεί από ασιατική γρίπη που επιδεινώνει τη λευχαιμία του. Υποκύπτει στη θανατηφόρα ασθένεια στις 26 Οκτωβρίου. Ο αδελφικός του φίλος Παντελής Πρεβελάκης γράφει: «Η πιστή συντρόφισσα της ζωής του τού κλείνει τα μάτια. Τα τελευταία λόγια που άκουσε από τα χείλη του ήταν: “Νερό! Νερό!”. Τόσους ωκεανούς που είχε αγναντέψει ο Οδυσσέας, δεν είχε ξεδιψάσει²». Στις 5 Νοεμβρίου, ο νεκρός ενταφιάζεται στην Τάπια Μαρτινέγκο, πάνω στα βενετσιάνικα τείχη. Πάνω στην ταφόπλακά του θα χαραχθούν τα λόγια: «Δεν ελπίζω τίποτε. Δε φοβάμαι τίποτα. Είμαι λεύτερος».

---

² Παντελής Πρεβελάκης, «Νίκος Καζαντζάκης, συμβολή στη χρονογραφία του βίου του», *Νέα Εστία*, τεύχος 799, Δεκέμβριος 1959, σ. 30.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Ο Νίκος Καζαντζάκης θεωρείται συγγραφέας-στοχαστής, εφόσον τα φιλοσοφικά πιστεύω και η κοσμοθεωρία του ξεδιπλώνονται αναλυτικά και καθαρά στο σύνολο του έργου του, ποιητικό, δοκιμιακό και μυθιστορηματικό. Η γραφή του συχνά εκτιμάται ως ενιαίο σώμα που αποκαλύπτει τις φιλοσοφικές και πνευματικές αξίες του συγγραφέα. Πολλοί κριτικοί συμφωνούν ότι τα κείμενά του είναι αυτοβιογραφικά. Μέσα στα βιβλία του δείχνει να επιδιώκει να συμβιβάσει τις δυαδικότητες της ανθρώπινης φύσης, του μυαλού και του σώματος, της επιβεβαίωσης και της απελπισίας, ακόμα και της ζωής και του θανάτου. Είναι όμως φανερό ότι η τελική ανησυχία του συγγραφέα είναι περισσότερο να αγωνίζεται για να υπερβεί τις εγγενείς ανθρώπινες συγκρούσεις παρά για να τις λύσει.

Πραγματικός απόγονος της πλούσιας ελληνικής παράδοσης του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα, ο Καζαντζάκης θεωρείται γενικά φιλοσοφικός συγγραφέας. Στον αναγνώστη και μελετητή του έργου του δίνει έντονα την εντύπωση ότι σε όλη τη διάρκεια της ζωής του άφηνε την σκέψη και την ψυχή του να κατακλύζονται από διάφορες θεωρίες και στάσεις ζωής. Ήταν σαν μια ιδανική χοάνη που δεχόταν και επεξεργαζόταν κοσμοθεωρίες, καλέσματα και εναύσματα, διεργασία που τον οδηγούσε να αποτυπώσει στη δράση και το έργο του διαφορετικές θεωρήσεις γύρω από την ανθρώπινη ύπαρξη. Ακόμα κι αν δεν έβρισκε πουθενά απάνεμο λιμάνι ή σωτηρία, συνέχιζε την αναζήτησή του μέσα από πολλές και διαφορετικές εμπειρίες. Πάντα τον ενδιέφερε η υπέρβαση της στασιμότητας και της μετριότητας και η συνέχιση της δημιουργικής πορείας της ζωής μέσα από την αναζήτηση του προσωπικού του “Θεού”. Σχετικά με αυτόν τον προσωπικό “Θεό” του Καζαντζάκη πρέπει να τονίσουμε ότι η προσωπική του “θεολογία” είχε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά:

Η θεολογία του Καζαντζάκη εντάσσεται σε μια σημαντική τάση της νεώτερης ευρωπαϊκής μεταφυσικής: την ανακάλυψη (ή επινόηση!) ενός Θεού που δεν είναι δημιουργός με τη χριστιανική σημασία, δηλ. που δεν προϋπάρχει, αλλά αντιθέτως έπεται του πρωταρχικού Σύμπαντος ως δημιούργημα και επίτευγμα όλων των ζωντανών του δυνάμεων (κυρίως βέβαια ως έργο των ελλόγων όντων). Ακριβώς με

τη σημασία αυτή, οι άνθρωποι έχουν χρέος να γίνονται δημιουργοί ή “Σωτήρες του Θεού” κατά τον υπότιτλο της *Άσκητικής*³.

Είναι βέβαια σαφές ότι δέχτηκε όσο λίγοι ίσως λογοτέχνες της γενιάς του την αύρα της χριστιανικής θεολογίας, στοιχεία του ανθρωπισμού αλλά και της μαρξιστικής θεωρίας της διαλεκτικής. Σημαντική όμως θέση στη διαδρομή και τις αναζητήσεις του διαδραμάτισαν και οι βουδιστικές διδασκαλίες της άσκησης και της άρνησης, η θεωρία της “ζωτικής ορμής” του Μπερξόν, η σκέψη του Νίτσε, δίχως να παραλείπουμε τον Σοπενάουερ, τον Σπένγκλερ, ακόμα και του Τζέιμς.

Έχει πολύ σωστά γραφεί ότι «η σχέση του Καζαντζάκη με την φιλοσοφία υπήρξε βιωματική. Διάβαζε, μετέφραζε και χρησιμοποιούσε ως ενωτική βάση των ηρώων τις φιλοσοφικές ιδέες που θεωρούσε σε κάθε φάση της ζωής του ότι εκφράζουν μια λυτρωτική διάσταση για τον άνθρωπο σε ατομικό και οικουμενικό επίπεδο⁴». Εντούτοις, όταν κάνουμε λόγο για φιλοσοφικές επιδράσεις στο έργο του, πρέπει να έχουμε υπόψη μας

ότι ο όρος “φιλοσοφία”, στην περίπτωση του Καζαντζάκη, δεν παραπέμπει σε ένα συμπαγές φιλοσοφικό σύστημα όσο μάλλον σε μια εκλεκτικιστική σύνθεση ιδεών προερχόμενων από διαφορετικές σχολές σκέψης και παραδόσεις. Από τις ιδέες που συγκροτούν το “ωραίο χάος” της εποχής του (πρώτο ήμισυ 20ου αιώνα), οι πιο θεμελιακές για την οικοδόμηση της προσωπικής του κοσμοθεωρίας όπως ξέρουμε ήταν εκείνες του Ανρί Μπερξόν (Henri Bergson) και του Φρειδερίκου Νίτσε (Friedrich Nietzsche)⁵.

Πέρα όμως από την σημαντική επίδραση που άσκησαν στη σκέψη και την κοσμοθεωρία του μεγάλοι φιλόσοφοι και διανοητές της εποχής του, πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ο σημαντικός ρόλος που διαδραμάτισαν στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του, οι κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις εντός και εκτός Ελλάδος, καθώς και οι μεγάλες ιστορικές (συχνά τραγικές) στιγμές του αιώνα του. Ο

---

³ Κ. Ανδρουλιδάκης, «Η φιλοσοφική σκέψη του Καζαντζάκη», *Καθημερινή*, Κυριακή 2 Νοεμβρίου 1997.

⁴ Αγγελική Αγγέλη, «Η φιλοσοφική επίδραση του Bergson στην *Άσκητική* του Καζαντζάκη», εργασία στο μάθημα “Νεότερη και Σύγχρονη Φιλοσοφία”, Εαρινό Εξάμηνο 2016, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, διδάσκων: Καθηγητής Ι. Πρελορέντζος, σ. 2.

⁵ Αφροδίτη Αθανασοπούλου, «Come I' uoms'eterna. Για μια τυπολογία των ηρώων της καζαντζακικής μυθολογίας», *Φιλολογός*, τχ. 131 (αφιέρ. στον Καζαντζάκη), Ιαν-Μάρτ.2008, σσ. 55-71.

Καζαντζάκης είχε την τύχη (που αποτελεί, παράλληλα, και μεγάλη πρόκληση) να ζει σε μια εποχή ζυμώσεων, με αλλαγές, επαναστάσεις, κρίσεις και πολέμους. Το ανήσυχο πνεύμα του παρακολουθεί από κοντά τις εξελίξεις και τα γεγονότα. Διαβάζει, ταξιδεύει και γνωρίζει πολιτικούς ηγέτες προσπαθώντας να νιώσει βαθιά τον παλμό της συχνά παράλογης αυτής εποχής. Μιας εποχής που μοιάζει να ταιριάζει στον σε διαρκή αναζήτηση ευρισκόμενο χαρακτήρα του. Νιώθει τον παλμό των λαών που άλλοτε απολαμβάνουν τα προνόμια κοινωνικών κατακτήσεων και αλλαγών και άλλοτε υφίστανται τις επιπτώσεις λανθασμένων επιλογών. Ο Καζαντζάκης άλλοτε ενθουσιάζεται και εξυμνεί και άλλοτε απογοητεύεται και κατακρίνει. Αυτή η “συμμετοχή” του στον αιώνα του ευνοήθηκε πολύ από τις διαρκείς μετακινήσεις του. Πέρασε μεγάλο μέρος της ζωής του ταξιδεύοντας και σπουδάζοντας, επιδιώκοντας να επαναπροσδιορίσει τον σκοπό και την έννοια της ύπαρξης του ανθρώπου. Γράφει:

Στη ζωή μου, οι πιο μεγάλοι μου ευεργέτες στάθηκαν τα ταξίδια και τα ονειράτα. Από τους ανθρώπους, ζωντανούς και πεθαμένους, πολύ λίγοι βοήθησαν τον αγώνα μου. Όμως αν ήθελα να ξεχωρίσω ποιοι άνθρωποι αφήκαν βαθύτερα τ' αχνάρια τους στην ψυχή μου, ίσως να ξεχώριζα τρεις τέσσερεις : τον Όμηρο, τον Μπέρξονα, το Νίτσε και το Ζορμπά. Ο πρώτος στάθηκε για μένα το γαληνό κατάφωτο μάτι-σαν το δίσκο του ήλιου- που φωτίζει με απολυτρωτικά λάμψη τα πάντα. Ο Μπέρξονας με αλάφρωσε από άλυτες φιλοσοφικές αγωνίες που με τυραννούσαν στα πρώτα νιάτα. Ο Νίτσε με πλούτισε με καινούριες αγωνίες και μ'έμαθε να μετουσιώνω τη δυστυχία, την πίκρα, την αβεβαιότητα σε περηφάνια. Ο Ζορμπάς μ'έμαθε ν'αγαπώ και να μη φοβούμαι το θάνατο⁶.

Γνώρισε λοιπόν ανθρώπους και πολιτισμούς στο μεταίχμιο ζυμώσεων και μεταβολών και ενθουσιάστηκε συχνά σε σημείο που να επιθυμεί να συμπορευτεί μαζί τους. Ένα ανήσυχο όμως πνεύμα όπως αυτό του Καζαντζάκη δεν μπορούσε να αρκεστεί σε έναν τόπο, μια εποχή ή ιδεολογία. Ήταν ένας άλλος Οδυσσεάς που ζούσε επιδιώκοντας πάντα νέες εμπειρίες και συγκινήσεις. Γράφει χαρακτηριστικά ο

---

⁶ Νίκος Καζαντζάκης, *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, Αθήνα, εκδ. Ελένης Καζαντζάκη, 1981, σ. 7.

μαθητής, αλλά και αδελφικός του φίλος και επίσης σπουδαίος Κρητικός λογοτέχνης Παντελής Πρεβελάκης:

Ο Καζαντζάκης ανήκει σ' έναν τύπο ανθρώπου που η εποχή μας τον ονόμασε *Outsider*, ή *Ξένο*, ή *Αντάρτη*. Η καταλληλότερη ονομασία θα ήταν ίσως *Ο Μωνιάς* - όπως ο Καζαντζάκης αποκαλούσε τον Οδυσέα του - επειδή το κύριο γνώρισμά του είναι ο αποσυσχετισμός του από τον κόσμο. Τον τύπον αυτό, στις πολλαπλές παραλλαγές του, τον μελέτησαν (ή μάλλον τον έζησαν, επειδή αυτός δεν γνωρίζεται απ' έξω) συγγραφείς τόσο διάφοροι όσο ο Nietzsche και ο Ντοστογιέβσκι, ο Rilke και ο Bernard Shaw, ο Hermann Hesse και ο James Joyce, και τον εκλαΐκευσαν οι σύγχρονοι Γάλλοι υπαρξιστές. Αλλά η τολμηρότερη ενσάρκωσή του είναι, χωρίς αμφιβολία, ο ήρωας του "μακρότερου έπους της λευκής φυλής", δηλαδή της *Οδύσειας* του Καζαντζάκη, που η συγγραφή της τον απορρόφησε από το 1925 ως τα 1938, όταν ο υπαρξισμός δεν ήταν ακόμα του συρμού⁷.

Σε ένα σύντομο, αλλά περιεκτικό κείμενο, ο Γ. Γιατρομανωλάκης συμπυκνώνει, από τη πλευρά του, με τρόπο μοναδικό, επιλογές και επιδράσεις στον Καζαντζάκη:

Ο Καζαντζάκης ως αναγνώστης-ταξιδευτής συμπεριφέρεται όπως ως ταξιδιώτης. Ξεκινά από τα παλάτια της Κνωσσού, τις ιστορίες για τον Μίνωα, τις ταυρομαχίες και τον Μινώταυρο, φτάνοντας στον μεγάλο παππού Όμηρο, προχωρεί στους προσωκρατικούς, μεταφράζει Πλάτωνα, γνωρίζει τους βυζαντινούς μυστικούς. Επισκέπτεται και μεταφράζει τους μεγάλους ευρωπαίους ποιητές και στοχαστές, τον Δάντη, τον Μαίτερλινγκ, τον Νίτσε, τον Μπερξόν, τον Δ. Δαρβίνο, τον Μακιαβέλλι. Όπως επίσης τον Ιούλιο Βερν, τον Κάρολο Ντίκενς και τον Σουίφτ. Συναντά και συζητά με τους μεγάλους στρατηγούς των ιδεών του, τον Όμηρο, τον Χριστό, τον Βούδα, τον Λένιν αλλά και τον Ζορμπά και τον Σικελιανό, τον Πρεβελάκη, τον άγιο Φραγκίσκο, αλλά και τον Μανωλιό,

---

⁷ Νίκος Καζαντζάκης, *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Αθήνα, εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, Β' έκδοση, 1984, σσ. ιβ'-ιγ'

τον Κομφούκιο και τον καπετάν Μιχάλη, τη μαντάμ Ορτάνς και τη Μαγδαληνή⁸.

Ανεξάρτητα πάντως από τις σημαντικές συναντήσεις και επιδράσεις που πιθανόν δέχτηκε, ένας αριθμός ερευνητών εξακολουθεί μέχρι σήμερα να τονίζει τις αποστάσεις που πάντα μεριμνά να τηρεί ο μεγάλος Κρητικός από μορφές και ιδεολογίες:

Ο Καζαντζάκης έλκεται στην αρχή από κείνους που νοιώθει νάχει κάποιες βαθύτερες συγγένειες μαζί τους, ταυτίζει ένα μέρος του εαυτού του με κείνους, βλέπει τον κόσμο σαν νάχει και το δικό του βλέμμα μέσα στο βλέμμα του, σαν νάναι κάτι περισσότερο από το να είναι μόνος, σαν νάναι κι αυτοί μαζί. Αργότερα όμως προσεγγίζει όλες εκείνες τις μεγάλες φυσιογνωμίες της ιστορίας που οι μορφές του εξέχουν, ιδρυτές θρησκειών, φιλοσόφους, καλλιτέχνες, ποιητές, κοινωνικούς αναμορφωτές. Δεν ταυτίζεται με κανένα, δεν αφομοιώνεται. Δανείζεται κι από αυτούς το βλέμμα τους. Αυτό που τον ανησυχεί είναι πάντοτε το ίδιο: Τι περισσότερο μπορεί νάχουν δει; Τι ανακάλυψαν μέσα στο τίποτα; Η λαχτάρα του; Να δει πιο πέρα⁹.

Για να κατανοήσουμε όμως στα επόμενα κεφάλαια την φιλοσοφική διάσταση που αποκτούν οι μυθιστορηματικοί ήρωες της ώριμης γραφής του Καζαντζάκη, πρέπει πέρα από τις συναντήσεις, τις αναγνώσεις, τα ταξίδια και την επιθυμία του να ζήσει τις αλλαγές της εποχής του, να έχουμε υπόψη μας το εξής: το κομβικό υπόβαθρο του σχηματισμού της κοσμοθεωρίας του το οποίο οικοδομήθηκε σταδιακά και σιωπηλά από τα παιδικά του χρόνια. Μια διαφορετική ανάγνωση των πρώτων κεφαλαίων της *Αναφοράς στον Γκρέκο* θα μπορούσε να επικεντρωθεί στον τρόπο με τον οποίο ο Καζαντζάκης αναφέρεται, ίσως υποσυνείδητα, στον σχηματισμό αυτού του υποστρώματος. Όταν, δηλαδή, ο συγγραφέας της *Ασκητικής* διασταυρώθηκε με τη σκέψη του Μπερζόν, του Νίτσε και άλλων μεγάλων φιλοσόφων, το μήνυμά τους

---

⁸ Γιώργης Γιατρομανωλάκης, «Ν. Καζαντζάκης: Εντόπιος και Οικουμενικός», απόσπασμα από ομιλία του σε συνέδριο Έδρας Ουνέσκο του Πανεπιστημίου Λευκωσίας το 2009, στο *Νίκος Καζαντζάκης μεταξύ Ανατολής και Δύσης*, Έδρα Ουνέσκο του Πανεπιστημίου Λευκωσίας-Διεθνής Εταιρεία Φίλων Νίκου Καζαντζάκη, εκδ. Πανεπιστήμιο Λευκωσίας, 2010, σ. 15.

⁹ Νικηφόρος Βρεττάκος, *Νίκος Καζαντζάκης, η αγωνία του και το έργο του*, Αθήνα, εκδ. οίκος Σύψας Περικλής, 1960, σσ. 47-48.

βρήκε πρόσφορο έδαφος. Τον πλαισίωσαν, τον συγκίνησαν και τον επηρέασαν ουσιαστικά επειδή ο Καζαντζάκης τους γνώρισε, τους ανακάλυψε και τους “υποδέχτηκε” σε μια προετοιμασμένη και ιδανικά διαμορφωμένη και από άλλους παράγοντες ψυχή. Οι παράγοντες αυτοί ήταν κυρίως οι πρόγονοι και η Κρήτη.

Αναφορικά με τους προγόνους του, μιλώντας για όσους προέρχονται από τη γενιά του πατέρα του, τους ονομάζει «αιμοβόρους κουρσάρους στη θάλασσα, πολέμαρχους στη στεριά, χωρίς φόβο μήτε ανθρώπου μήτε Θεού¹⁰» και για όσους προέρχονται από τη γενιά της μητέρας του, «μουντούς, αγαθούς χωριάτες που έσκυβαν ολημερίς στη γη μ’ εμπιστοσύνη, έσπερναν, περίμεναν σίγουροι τις βροχές και τους ήλιους, θέριζαν και κάθονταν το δειλινό στο πεζούλι τους σπιτιού τους, σταύρωναν τα χέρια κι είχαν τα θάρρη τους στο Θεό¹¹».Ακόμα και αν, όταν κάνει λόγο για προσπάθεια να συνταιριάξει «τους δυο τούτους στρατευμένους μέσα μου προγόνους, τη φωτιά και το χώμα», βρίσκεται πια σε ώριμη ηλικία, είναι χαρακτηριστικά των προσωπικών του στοχασμών και ζυμώσεων τα όσα αναφέρει:

Όσες φορές μπόρεσα, γρικώντας τις κρυφές φωνές μέσα μου, ν’ ακολουθήσω όχι το μυαλό, που γρήγορα λαχανιάζει και σταματάει, παρά το αίμα μου, έφτανα, με μυστική βεβαιότητα, στο πιο μακρινό προγονικό μου ξεκίνημα. Κι ύστερα, με τον καιρό, τη μυστική αυτή βεβαιότητα τη δυνάμωσαν χεροπιαστά της καθημερινής ζωής σημάδια. Στην αρχή, θαρρούσα πως ήταν τυχαία και δεν έδινα προσοχή, ωστόσο, τέλος, σμίγοντας τη φωνή του ορατού κόσμου με τις μέσα μου μυστικές φωνές, μπόρεσα να διαπεράσω το πρωταρχικό σκοτάδι κάτω από το μυαλό, ν’ ανασηκώσω την καταπαχτή και να δω¹².

Όσο για την γενέτειρά του, γράφει :

«Μα απάνω από σχολεία και δασκάλους, πιο βαθιά από τις πρώτες χαρές και τρομάρες που μου ’δωκετ’όραμα του κόσμου, μια συγκίνηση αληθινά μοναδική επηρέασε ανυπολόγιστα τη ζωή μου: ο αγώνας ανάμεσα Κρήτης και Τουρκιάς¹³».

Η Κρήτη με τους αγώνες της για ελευθερία θα γίνει έτσι το εφελτήριο για να αρχίσει ο ανήσυχος αυτός νεαρός να συνειδητοποιεί το βαθύτερο υπαρξιακό μήνυμα που περιέχεται στους αγώνες αυτούς:

---

¹⁰ Νίκος Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Αθήνα, εκδόσεις Καζαντζάκη, Νέα αναθεωρημένη σύγχρονη έκδοση, 2014, σ. 25.

¹¹ Το ίδιο

¹² Στο ίδιο, σσ. 28-29.

¹³ Στο ίδιο, σ. 68.

Με τον καιρό, σαν μεγάλωσα και πλάτυνε ο νους, το πάλεμα πλάταινε κι αυτό, ξεχειλίζε από την Κρήτη και την Ελλάδα, ξεσπούσε σε όλο τον καιρό και τον τόπο, έπιανε τα ιστορικά του ανθρώπου. Δεν ήταν πια η Κρήτη και η Τουρκιά που πάλευαν, ήταν το Καλό και το Κακό, το Φως και το Σκοτάδι, ο Θεός και ο Διάβολος. Πάντα το ίδιο πάλεμα, το αιώνιο, και πάντα πίσω από το Καλό, από το Φως κι από το Θεό, η Κρήτη. Και πίσω από το Κακό, από το Σκοτάδι και το Διάβολο, η Τουρκιά. Κι έτσι, με το να τύχει να γεννηθώ Κρητικός, σε μια κρίσιμη στιγμή που μάχονταν η Κρήτη να λευτερωθεί, ένιωσα από μικρό παιδί πως στον κόσμο υπάρχει ένα αγαθό πιο πολύτιμο από τη ζωή, πιο γλυκό από την ευτυχία, η λευτεριά¹⁴.

Ιδιαίτερα κατατοπιστικά για την κατανόηση της προσωπικότητας, της στάσης ζωής και της προσωπικής δημιουργίας του συγγραφέα μας είναι και τα όσα γράφει σχετικά με την Κρήτη και τους Κρητικούς σε ένα διεισδυτικό του κείμενο ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος:

Η κρητική ψυχή του Καζαντζάκη, αυτή η ελληνική κ' η αφρικανική ψυχή, αυτό το μαγευτικό ανάμεσα, έχει ξυπνήσει μέσα του και τον δυναστεύει και τον ερεθίζει και του προσφέρει τη μέγιστη ικανοποίηση. Ο κόσμος του είναι ο απλός κόσμος με τ' άγρυπνα ένστικτα, με τα μεγάλα αισθήματα, ο απόκοτος, ο αράθυμος κόσμος της Κρήτης. Καθώς οι ήρωες του Ομήρου, που τόσο αγάπησε, και οι ήρωες οι δικοί του έχουν ανάστημα, κι όχι μόνο πεσμένοι χάμου νεκροί. Το αίμα τους βράζει, είναι πεισματάρηδες, ανεχόρταγοι, ζουν με τον πόλεμο, τη ζωή την κουρσεύουν. Είναι άνθρωποι ακέριοι κι αληθινοί στη βαθύτερή τους υπόσταση, άνθρωποι με ρίζες¹⁵.

Σημαντικό ρόλο φυσικά στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του και σε αυτό που ονομάσαμε «κομβικό» υπόβαθρο του σχηματισμού της κοσμοθεωρίας του» ασφαλώς διαδραμάτισε και η παιδεία την οποία έλαβε. Η πρώτη επαφή με φιλοσοφικά και υπαρξιακά ζητήματα πρέπει να ανάγεται στα γυμνασιακά του χρόνια

---

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 69.

¹⁵ Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, «Νίκος Καζαντζάκης. Ένας χαρακτηρισμός, γραμμένος δυο χρόνια πριν πεθάνει ο Καζαντζάκης», *Νέα Εστία*, τεύχος 779, Δεκέμβριος 1959, σ. 88.

στο Ηράκλειο (1889-1902) όταν έφηβο οι γονείς του τον έστειλαν στο φραγκισκανικό μοναστήρι στο ελληνικό νησί της Νάξου όπου έμαθε Γαλλικά και Ιταλικά. Αυτά τα γλωσσικά - πολιτισμικά “ανοίγματα” βρήκαν πρόσφορο έδαφος σε ένα πνεύμα που διψούσε για γνώση και εμπειρίες. Στη Νάξο ο Καζαντζάκης θα μυηθεί στις Δυτικές Φιλοσοφίες και θα γνωρίσει τα μυστήρια του Χριστιανισμού, με τη μορφή μοναστικής σχολής σκέψης. Γράφει ο Πρεβελάκης:

Σε αυτό το εκπαιδευτήριο, όπου φυτά ως ημισύσσιτος μαθητής από τα 1897-99, τα στοιχεία του δυτικού πολιτισμού ενοφθαλμίζονται στον νεαρό βάρβαρο, που του λείπουν τα στρώματα του ρωμαϊκού πολιτισμού και της Αναγέννησης που φέρει μέσα του ο Ευρωπαίος. Οι σπόροι του πνεύματος, βυζαίνοντας τέτοιο παρθένο έδαφος, δεν αργούν να πετάξουν ανησυχητικά φύτρα. Στη Νάξο “θράσενε ο νους μου” λέει ο ίδιος ο Καζαντζάκης. Η πρωτόγονη φύση του μετατρέπει συχνά τις ιδέες που παραλαμβάνει από τη δυτική παιδεία σε υπαρξιακές κρίσεις¹⁶.

Όλη αυτή η ίσως όχι απόλυτα συνειδητοποιημένη προετοιμασία του νεαρού Κρητικού για την επικείμενη “συνάντησή” του με μεγάλους στοχαστές του καιρού του, θα συνεχιστεί με το μπόλιασμα που θα δεχτεί η ψυχή του στη διάρκεια των φοιτητικών του χρόνων στην Αθήνα (1902-1906), τα οποία «μπορείς να πεις ότι χαρακτηρίζονται από μεταφυσική νάρκη, αγκαλιά ή “άγρια επιθυμία” (*A wild gaiety*, κατά τον λόγο του G.-K. Chesterton που σημαίνει αγάπη της ζωής, έξαψη της ζωτικής ενέργειας) που εκδηλώνεται συχνά στα νεανικά του γράμματα προς τους γονιούς του δεν είναι άγνωστη σε γνήσιους θρησκευτικούς τύπους¹⁷». Όπως θα έχουμε τη δυνατότητα να δείξουμε στο επόμενο κεφάλαιο, ήδη στα πρωτόλεια λογοτεχνικά του έργα αρχίζει να διαφαίνεται το στίγμα των μεγάλων φιλοσοφικών θεωριών στις οποίες έχει αρχίσει να μυείται. Ο μεγάλος σταθμός, όμως, στην εξέλιξή του είναι το 1908, ενόσω παράλληλα με τα πανεπιστημιακά μαθήματα στη Νομική Σχολή στο Παρίσι παρακολουθεί και τη διδασκαλία του Ανρί Μπερζόν στο Collège de France.

Ωστόσο, προτού προσεγγίσουμε τον μεγάλο αυτό Γάλλο φιλόσοφο που με τη σκέψη του χάραξε κυριολεκτικά πορεία ζωής στον Καζαντζάκη, ας επιχειρήσουμε μια πρώτη γνωριμία με άλλες σημαντικές φιλοσοφικές μορφές και γραφές που

¹⁶ Νίκος Καζαντζάκης, *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, ό.π., σ. κε’.

¹⁷ Το ίδιο.

επηρέασαν τον Καζαντζάκη συγκροτώντας την φιλοσοφική κοσμοθεώρησή του. Γνωρίζοντάς τους, θα έχουμε την δυνατότητα στα επόμενα κεφάλαια να “διαβάσουμε” τα μυθιστορήματα με τα οποία καταξιώθηκε ο Καζαντζάκης κάτω από το πρίσμα των επιδράσεων αυτών των κορυφαίων του πνεύματος και να διαπιστώσουμε τη μοναδική αποτύπωση φιλοσοφικών θέσεων σε μυθιστορηματικά πρόσωπα.

Ας ξεκινήσουμε με μια σύντομη αναφορά του ονόματος του Γουίλιαμ Τζέιμς (William James, 11 Ιανουαρίου 1842 – 26 Αυγούστου 1910) αυτού του πρωτοπόρου Αμερικανού ψυχολόγου και φιλόσοφου, αδελφού του μυθιστοριογράφου Χένρι Τζέιμς. Έγραψε σημαντικά βιβλία σχετικά με τη νέα επιστήμη της Ψυχολογίας, της εκπαιδευτικής ψυχολογίας, της ψυχολογίας της θρησκευτικής εμπειρίας και του μυστικισμού, καθώς και της φιλοσοφίας του πραγματισμού. Άσκησε σημαντική επίδραση σε αρκετούς συγγραφείς και στοχαστές καθ’ όλη τη διάρκεια της ζωής του, συμπεριλαμβανομένου του νονού του Ραλφ Γουάλντο Έμερσον, του Οράτιου Γκρήλεϋ, του Γουίλιαμ Κάλεν Μπίαιαντ και των Όλιβερ Γουέντελ Χολμς νεότερου, Τσαρλς Σάντερς Πηρς, Τζόσια Ρόις, Τζορτζ Σανταγιάνα, Μαρκ Τουέιν, Τζέιμς Φρέιζερ, Ανρί Μπεργκσόν, Χέρμπερτ Τζορτζ Γουέλς, Ζίγκμουντ Φρόιντ, Γερτρούδης Στάιν, και Καρλ Γκούσταβ Γιουνγκ. Ο Τζέιμς έγινε ο πρώτος καθηγητής ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ. Ήταν από τους πρώτους ψυχολόγους που υποστήριξαν ότι ο σωστός τρόπος μελέτης των ψυχολογικών φαινομένων είναι μέσω της εξέτασης της λειτουργικότητάς τους («Λειτουργισμός»). Επίσης, ίδρυσε νοσοκομεία και ιδρύματα με αντικείμενο την ψυχική υγεία.

Ακόμα και αν θεωρηθεί μικρότερης ίσως σημασίας, είναι λίαν πιθανό ότι ο Καζαντζάκης δέχτηκε κάποια επίδραση από τον Τζέιμς, εφόσον και αυτός ανέπτυξε μια θεωρία βιταλιστική. Κατά κάποιο τρόπο, η θεωρία αυτή συμπορεύεται με τον μπερξονισμό, δεδομένου ότι κάθε άνθρωπος «οφείλει να συντελείται στην ολότητά του, ν’ αγγίζει τα όριά του. Το προσωπικό βίωμα, η ατομική αλήθεια έχουν μεγαλύτερο κύρος από τη λογική γνώση¹⁸». Τον Καζαντζάκη πρέπει να ενδιέφεραν και τα σχετικά με την έννοια του φόβου, η οποία αποτελεί το κεντρικό θέμα της πραγματείας του Τζέιμς *Η θεωρία της συγκινήσεως* που ο Έλληνας συγγραφέας μετέφρασε στη γλώσσα μας. Ο φόβος κατά τον Τζέιμς, συνίσταται στις διανοητικές αναπαραστάσεις οδυνηρών αποτελεσμάτων. Η σημαντικότερη όμως παράμετρος της σκέψης του Αμερικανού ψυχολόγου που άγγιξε την ψυχή και κίνησε το ενδιαφέρον

---

¹⁸ Παντελής Πρεβελάκης, «Ο Καζαντζάκης. Βίος και Έργα», στο *Θεώρηση του Νίκου Καζαντζάκη, είκοσι χρόνια από το θάνατό του, Τετράδια Ευθύνης*, 3, δεύτερη έκδοση, 1983, σ. 14.

του συγγραφέα της *Ασκητικής*, ήταν ότι ανέδειξε τη σημασία της απαραίτητης επέμβασης του ανθρώπου στον καθορισμό των δρόμων του θείου μέσα στην ιστορία. Με τον τρόπο αυτό, ο Γουίλιαμ Τζέιμς προσφέρει στον Καζαντζάκη μια από τις θεμέλιες λίθους του φιλοσοφικού του πιστεύω:

Τελικά ο Γουίλιαμ Τζέιμς υποστηρίζει την ιδέα ότι είναι καλύτερο να πιστεύεις σε ότι είναι καλό και αιώνιο από το να μην πιστεύεις καθόλου. Σε αυτή την πίστη μπορεί, μεν, να περιέχονται έννοιες που δεν μπορούν να αποδειχθούν, περιέχεται όμως, δε, και η έννοια της αιώνιας καλοσύνης, και για αυτό τον λόγο για τον Τζέιμς οι αποδοχές των θρησκευτικών υποθέσεων (τα ανώτερα και τα καλύτερα πράγματα είναι τα αιώνια), δίνουν την ικανότητα σε κάποιον να δρα με θάρρος και ακεραιότητα. Σε αυτό το πνεύμα ο Γουίλιαμ Τζέιμς υπερασπίζεται τον φιντεϊσμό λέγοντας πως αφού ούτως ή άλλως, όλες οι επιλογές μας είναι πάντα βασισμένες στα πάθη της ανθρώπινης φύσης μας, γιατί να μην επιλέξουμε τουλάχιστον αυτά που είναι τα καλύτερα και τα αιώνια¹⁹;

Σημαντική επίδραση δείχνει να δέχεται ο Καζαντζάκης και από τον Όσβαλντ Σπένγκλερ (Oswald Spengler, Blankenburgam Harz, 29 Μαΐου 1880 - Μόναχο, 8 Μαΐου 1936), Γερμανό ιστορικό και φιλόσοφο ο οποίος σπούδασε φυσικές επιστήμες, μαθηματικά, ιστορία, φιλολογία και φιλοσοφία στα πανεπιστήμια του Μονάχου, του Βερολίνου και της Χάλλε. Μετά την αναγόμευσή του σε διδάκτορα της φιλοσοφίας το 1904 κατόπιν εκπόνησης διατριβής με θέμα τη διδασκαλία του Ηρακλείτου, ο Σπένγκλερ ακολούθησε τη σταδιοδρομία του καθηγητή μέσης εκπαίδευσης, την οποία όμως εγκατέλειψε το 1911 αναλαμβάνοντας πλέον να διδάσκει ιδιωτικά μαθήματα στο Μόναχο. Τότε άρχισε να συγγράφει το βιβλίο του *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte* (*Η παρακμή της Δύσης*) το οποίο εξέδωσε το 1918 όταν η πατρίδα του Γερμανία εξερχόταν ηττημένη από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το έργο αυτό, χάρη στο οποίο ο Όσβαλντ Σπένγκλερ έγινε γνωστός, αποπνέει έντονη την ατμόσφαιρα της απαισιοδοξίας, καθώς, όπως αποφαίνεται ο συγγραφέας του, κανένας από τους πολιτισμούς της ιστορίας - τους οποίους αριθμεί σε οκτώ - δεν είναι αιώνιος.

---

¹⁹ Έρικα Γεωργιάδη, «Τι σχέση έχει η Αθήνα με την Ιερουσαλήμ;», *Υπατία*, τεύχος 7, 2013.

Καθένας τους έχει ζωή διάρκειας περίπου χιλίων ετών και προδικάζει τον αφανισμό του δυτικού πολιτισμού. Επισημαίνει ως σημάδια κατάρρευσής του την επικρατούσα δύναμη του χρήματος, την κυριαρχία των μέσων μαζικής ενημέρωσης και την έλλειψη πρωτότυπων διανοουμένων και δημιουργών σε όλους τους τομείς του πολιτισμού και της παιδείας. Ο Σπένγκλερ υπήρξε εθνικιστής και ήταν ένας από τους συμμετέχοντες στην συντηρητική επανάσταση παρόλο που προς το τέλος της ζωής του επέκρινε τον αντισημιτισμό και το Εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα.

Ο Καζαντζάκης πιθανώς επηρεάστηκε από τον Σπένγκλερ στην ακραία για την εποχή πολιτικο-φιλοσοφική πραγματεία *Η νέα Πομπηία* η οποία θα δημοσιευτεί τον Οκτώβριο του 1926 στην *Αναγέννηση* του μεγάλου παιδαγωγού Δημήτρη Γληνού. Με βάση ότι η *Ασκητική* θα δημοσιευτεί σε μια πρώτη της μορφή μερικούς μήνες αργότερα, τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1927 σε συνέχειες επίσης στην *Αναγέννηση*, έχουμε δικαίωμα να ισχυριστούμε ότι «όταν γράφει την *Πομπηία* έχει και κατασταλαγμένες σκέψεις της *Ασκητικής* που μπορεί να καταθέσει²⁰». *Η νέα Πομπηία* είναι μια πολιτικο-φιλοσοφική πραγματεία του Νίκου Καζαντζάκη, μια κάπως εξτρεμιστική “διακήρυξη καταστροφής” του αστικού κράτους. Ο “ξαφνικός θάνατος” της Πομπηίας και των πολιτών που ευδαιμονούσαν, και γι’ αυτό ήταν ανυποψίαστοι και υποτιμούσαν το ενδεχόμενο μιας καταστροφής στις 24 Αυγούστου του έτους 79 μ.Χ., εμπνέει τον Καζαντζάκη. Οραματίζεται μian ανάλογη, αιφνίδια καταστροφή για τον δυτικό αστικό πολιτισμό. Η επίσκεψή του στα ερείπια της αρχαίας ιταλικής πόλης στα 1924 του ενέπνευσε άκρως πεσιμιστικές για το παγκόσμιο αστικό κράτος σκέψεις, τις οποίες διατύπωσε στην πραγματεία του.

Το παράδοξο είναι ότι ο Καζαντζάκης “καταστροφολογώντας” επιδιώκει τη λύτρωση ενός ολόκληρου κόσμου, των καταπιεσμένων και πεινασμένων, του προλεταριάτου, το οποίο έγινε, όπως λέει, γρανάζι της παγκόσμιας μηχανής της αστικής τάξης που απογύμνωσε τον πολιτισμό από το πνεύμα και την τέχνη²¹.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα το κείμενο αυτό και την πιθανή επίδραση του Σπένγκλερ, πρέπει να θυμίσουμε ότι ο συγγραφέας μας διανύει την

---

²⁰ Αλέκος Ανδρικήκης, «Μια... “εξτρεμιστική” πραγματεία του Ν. Καζαντζάκη, στα 1926, εναντίον του αστικού κράτους», *Πατρίς*, 22/8/2011.

²¹ Το ίδιο

φιλοκομμουνιστική περίοδό του. Δεν αισθάνεται ακριβώς κομμουνιστής, είναι όμως κοντά στις σοσιαλιστικές ιδέες που έχει προσεγγίσει από το 1922, όταν βρίσκεται στο Βερολίνο και γνωρίζει την Εβραία σοσιαλίστρια Ραχήλ Λιπστάιν (Rachel Lipstein). Είναι τότε που με την πρώτη σύζυγό του Γαλάτεια Αλεξίου έχει χάσει κάθε ουσιαστική επαφή και ο χωρισμός θεωρείται δεδομένος. Με τη Ραχήλ θα συνδεθεί πολιτικά, αλλά και ερωτικά. Θα τον επηρεάσει σημαντικά στις ιδεολογικές αναζητήσεις του εκείνη την εποχή. Ήδη τον συγκινεί και το πείραμα του Λένιν στη νεαρή Σοβιετική Ρωσία. Όταν ο Καζαντζάκης βρίσκεται στο Βερολίνο, αρχίζει και τη συγγραφή της *Ασκητικής*, της κορυφαίας φιλοσοφικής πραγματείας του, ψήγματα από την οποία διακρίνουμε και στη μελέτη *Η νέα Πομπηία*.

Η Κλεοπάτρα Λεονταρίτου υποστηρίζει ότι «ο στοχασμός του Καζαντζάκη απέρρευσε από την προβληματική μιας εποχής “κρίσης” που η νιτσεοσπεγκλεριανή μονομανία της με τις ηθικές τύχες του πολιτισμού του δυτικού κόσμου της προσδώσανε ένα τόνο “χιλιασμού” ή “αποκαλυπτικού μεσσιανισμού²²»». Από την πλευρά του ο βαθύς γνώστης του συγγραφέα Παντελής Πρεβελάκης συσχετίζει το ακατόρθωτο της σύνδεσης του μεγάλου του δασκάλου με το επαναστατικό κίνημα και με την ολοκληρωτική αποδοχή του διονυσιακού μηδενισμού. Γράφει:

Θα πρέπει να ερευνήσουμε και μια άλλη σημαντική καταβολή στη σκέψη του Καζαντζάκη, τη θεωρία της “ιστορικής συγκριτικής μορφολογίας” του Oswald Spengler η οποία θεωρεί τις “κουλτούρες” σα ζωντανούς οργανισμούς, που έχουν νιάτα, γερατιά και θάνατο. Η γιγάντια ιστορία της κινέζικης κουλτούρας λ.χ. είναι από μορφολογική άποψη, το αντίστοιχο της μικρής ιστορίας ενός ανθρώπου, ενός ζώου ή ενός φυτού. Οι κυματισμοί της Ιστορίας, ξεκινώντας από το άμορφο, σχηματίζουν, κατά τον Spengler, ένα “λογικόν οργανισμό”, που αφού ανθίσει, δέσει τους ανθούς του και μαδήσει, ξαναγυρίζει πάλι στο άμορφο για να δώσει τη θέση του σε νέο κύμα, σε καινούρια κουλτούρα, που έρχεται κι αυτή ν’ αναπτυχθεί σύμφωνα με μια μοιραία οργανική αναγκαιότητα²³.

---

²² Κλεοπάτρα Λεονταρίτου, *Η νεορομαντική βιοθεωρία του Καζαντζάκη. Η ποίηση της ζωής*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1981, σ. 33.

²³ Νίκος Καζαντζάκης, *Τετρακόσια γράμματα...*, ό. π., σ. 105.

Ένα άλλο μεγάλο πνεύμα με το οποίο συναντήθηκε η σκέψη του Καζαντζάκη, ήταν ο Άρθουρ Σοπενάουερ (Arthur Schopenhauer, Γκντανσκ (Ντάντσιχ), Πρωσία, 22 Φεβρουαρίου 1788 - Φρανκφούρτη, Γερμανία, 21 Σεπτεμβρίου 1860), Γερμανός ιδεαλιστής φιλόσοφος, συνεχιστής - κατά τα λεγόμενα του - του Καντ και λάτρης του ‘‘θείου’’, όπως τον αποκαλούσε, Πλάτωνα. Γνωστός κυρίως από το βιβλίο του *Ο κόσμος ως βούληση και ως παράσταση*, ο Σοπενάουερ ίδρυσε μία νέα φιλοσοφία, επίκεντρο της οποίας είναι η βούληση, ως μεταφυσική αρχή κατανόησης του κόσμου, αλλά και του ίδιου του ατόμου. Ο Σοπενάουερ ήταν γνωστός για τον αθεϊστικό πεσιμισμό του και την φιλοσοφική του διαύγεια. Στην ηλικία των 25 δημοσίευσε τη διδακτορική διατριβή του με τίτλο *Επί της τετραπλής ρίζας του επαρκούς λόγου*, η οποία εξέταζε αν η αιτιότητα καθαυτή μπορεί να προσκομίσει απαντήσεις για τον κόσμο μας. Το σημαντικότερο έργο του *Ο Κόσμος ως βούληση και ως παράσταση*, τόνιζε τον ρόλο του κύριου κινήτρου δράσης των ανθρώπων, το οποίο ο Σοπενάουερ ονομάζει βούληση. Η ανάλυση της βούλησης τον οδήγησε στο συμπέρασμα ότι οι συναισθηματικές, σωματικές και σεξουαλικές επιθυμίες δεν μπορούν ποτέ να εκπληρωθούν ολοκληρωτικά. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο Σοπενάουερ να κατατείνει προς ένα τρόπο ζωής που απέρριπτε τις ανθρώπινες επιθυμίες, παρόμοιο με αυτόν που διδάσκουν ο Βουδισμός και οι Βέδες.

Η μεταφυσική ανάλυση της βούλησης από μέρους του Σοπενάουερ, η άποψή του πάνω στο κίνητρο και την επιθυμία και ο αφοριστικός τρόπος γραφής του επηρέασαν πολλούς γνωστούς ανθρώπους του πνεύματος. Ανάμεσά τους, ο Φρειδερίκος Νίτσε, ο Ρίχαρντ Βάγκνερ, ο Λούντβιχ Βιτγκενστάιν, ο Άλμπερτ Αϊνστάιν, ο Σίγκμουντ Φρόυντ, ο Χόρχε Λουίς Μπόρχες και άλλοι. Και ο Καζαντζάκης εκδηλώνει ενδιαφέρον για τη σκέψη του Σοπενάουερ που θα ασκήσει έλξη στον Έλληνα συγγραφέα από νεαρή ηλικία. Σε συνδυασμό πάντα και με άλλες επιδράσεις και εναύσματα, ο Καζαντζάκης προδήλως εντυπωσιάστηκε από τις αιρετικές απόψεις του Γερμανού φιλόσοφου για τον θάνατο, την αυτοκτονία, τη δυστυχία, την ηθική, τις γυναίκες, την αυτοσυνειδησία, το διάβασμα και τη δημιουργία. Μέσα σε έναν κόσμο εξαθλιωμένο και κενό νοήματος, ο συγγραφέας της *Ασκητικής* διαπιστώνει ότι οι απόψεις αυτές άλλαζαν ριζικά την αντίληψή μας για τον άνθρωπο ως οντότητα αποτελώντας καυστικό σχόλιο για την κατάσταση της ανθρώπινης ύπαρξης. Η φιλοσοφία της βούλησης του Σοπενάουερ αποτελούσε διερεύνησή του γύρω από την έννοια του ατομικού κινήτρου. Πριν από τον Σοπενάουερ, ο Γκέοργκ Βίλχελμ Φρήντριχ Χέγκελ είχε εισαγάγει την έννοια του

Zeitgeist, την ιδέα ότι η κοινωνία διεπόταν από μια συλλογική συνείδηση η οποία κατέτεινε προς μία συγκεκριμένη κατεύθυνση, δίνοντας την κατευθυντήρια γραμμή στα μέλη της.

Γνώστης της φιλοσοφίας του Καντ και του Χέγκελ, ο Σοπενάουερ άσκησε κριτική στη λογική και την πίστη ότι η ατομική ηθική καθορίζονταν από την κοινωνία και από τον Λόγο. Πίστευε ότι οι άνθρωποι υποκινούνταν από τις ίδιες τους τις βασικές επιθυμίες, ή από τη *Willezum Leben* (βούληση του ζην), η οποία κατεύθυνε όλη την ανθρωπότητα. Για τον Σοπενάουερ, η ανθρώπινη επιθυμία ήταν μάταιη, άλογη, ακαθοδήγητη, και κατ' επέκταση, αυτό ίσχυε για όλο το σύνολο της ανθρώπινης δράσης. Η βούληση είναι μια μεταφυσική οντότητα που ελέγχει όχι μόνο τις πράξεις του ατόμου, αλλά εντέλει και όλα τα παρατηρήσιμα φαινόμενα.

Ο Καζαντζάκης ανακαλύπτει στον Σοπενάουερ έναν από τους σημαντικότερους φιλόσοφους του 19ου αιώνα. Γνωρίζει τον πρώτο μέγα θεωρητικό της απαισιόδοξης στάσης απέναντι στη ζωή, ο οποίος μίλησε για την οδύνη της ύπαρξης και προσπάθησε να καταδείξει την απουσία νοήματος στη ζωή και την απαξία της, διακρίνοντας όμως κάποια διέξοδο. Το ανήσυχο πνεύμα του νεαρού Καζαντζάκη βρίσκει νόημα μέσα από το μήνυμα ότι μόνη λύτρωση από τον πόνο και την ανούσια ζωή ήταν η τέχνη, η συμπόνια, ο διαλογισμός και ο ασκητισμός, παρόλο που ο ίδιος ο Σοπενάουερ δεν θέλησε ή δεν κατάφερε ποτέ να κυριαρχήσει πάνω στις ορμές του. Σε μια προσπάθεια να αναδείξει επιρροές του Σοπενάουερ στο νεαρό Καζαντζάκη, ο Γιώργος Κεχαγιόγλου, γράφει:

Θα άξιζε τον κόπο μια συστηματικότερη διερεύνηση των καζαντζακικών οφειλών (και δημιουργικών μετατροπών ή ανατροπών), σε συνδυασμό βέβαια με τις καταβολές από την προγενέστερη παρνασσιτική, συμβολιστική και αισθητική παράδοση, όπου, ενώ μπορούμε μάλλον να εξαιρέσουμε τον “κρυμμένο” Καβάφη των “Ινδικών εικόν”, “Επιτάφιον” και ιδίως “Αιωνιότης”(1892-1895), δεν μπορούμε να ξεχάσουμε τον Schopenhauer και τον Wagner²⁴.

---

²⁴ Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Μερικές παρατηρήσεις και σκέψεις με αφορμή τη μεσοασιατική και απωανατολική γραμματειακή διάσταση στον Νίκο Καζαντζάκη», στο *Νίκος Καζαντζάκης, παραμορφώσεις, παραλείψεις, μυθοποιήσεις*, επιμ. Ε. Σταυροπούλου-Θ. Αγάθος, Αθήνα, Εκδ. Γκοβόστη, 2011, σ. 166.

Ο Γιώργος Κουμάκης, από τη πλευρά του, εστιάζοντας στον τρόπο που ο Καζαντζάκης θεωρεί τον θάνατο τον οποίο ο άνθρωπος δεν πρέπει να φοβάται και προσπαθώντας να ανιχνεύσει επιρροές του Γερμανού φιλοσόφου στον Έλληνα συγγραφέα, εστιάζει στα όσα γράφει στα βιβλία του ο Σοπενάουερ περί του φόβου του θανάτου:

Κατά τον Schopenhauer, ο φόβος του θανάτου δεν εξαρτάται από το αν γνωρίζει κανείς ότι υπάρχει θάνατος ή όχι, αφού και τα ζώα τον φοβούνται παρόλο που δεν γνωρίζουν την ύπαρξή του. Κάθε τι που γεννάται φέρει μαζί του το φόβο του θανάτου. Αυτός είναι η αντίστροφη πλευρά της θέλησης για ζωή που έχουμε όλοι μας. Ο Schopenhauer λοιπόν πιστεύει ότι σε κάθε ζώο είναι έμφυτος ο φόβος της καταστροφής του, όπως ακριβώς έμφυτο είναι το αίσθημα της αυτοσυντήρησης. Η θέληση για τη ζωή εκδηλώνεται ακριβώς στο φόβο του θανάτου²⁵.

Σημειώνει επίσης ότι «ο Σοπενχάουερ δέχεται ότι η θέληση του ανθρώπου κατά τη διάρκεια της ζωής δεν είναι ελεύθερη, επειδή οι ανθρώπινες πράξεις υπόκεινται στο νόμο των αιτιών και της αναγκαιότητας²⁶». Και προσθέτει ο μελετητής:

«Θεωρεί το θάνατο παράγοντα απελευθέρωσης από το μονόπλευρο μιας ατομικότητας, που δεν αποτελεί τον εσώτατο πυρήνα της ουσίας μας. Και στον Καζαντζάκη επίσης η τέλεια ελευθερία επιτυγχάνεται μόνο με το θάνατο²⁷». Άξια παράθεσης είναι και η άποψη ότι «ο Καζαντζάκης ακολουθώντας τον Σοπενχάουερ λέγει ότι ο κόσμος είναι μια παράσταση που δίνουν οι πέντε αισθήσεις του σώματός μας. Η ίδια η ζωή είναι “μιας ζυγαριάς παιχνίδι” και “μετεώρισμα του παιχνιδιάρη μου²⁸”».

Το όνομα όμως του Σοπενάουερ μνημονεύεται και από άλλους έγκυρους ερευνητές του καζαντζακικού έργου, αναδεικνύοντας έτσι τον ρόλο που διαδραμάτισε η κοσμοθεωρία του στις φιλοσοφικές αναζητήσεις του συγγραφέα της *Ασκητικής*. Σε ένα μοναδικής διεισδυτικότητας στον ψυχοπνευματικό κόσμο του

---

²⁵ Γιώργος Κουμάκης, *Νίκος Καζαντζάκης. Θεμελιώδη προβλήματα στη φιλοσοφία του*, γ' έκδοση συμπληρωμένη, Αθήνα, 1996, σ. 54.

²⁶ Στο ίδιο, σ. 62.

²⁷ Στο ίδιο, σσ. 62-63.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 85.

Έλληνα συγγραφέα κείμενο, σε μια αποστροφή του οποίου αναρωτιέται μάλιστα τι είναι τελικά ο Καζαντζάκης, ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος γράφει:

Είναι άλτο αίνιγμα ή μια φωνή από βαθιά και από μακριά που διατηρεί ολόκληρο το νόημά της καθώς περνάει ο καιρός; Είναι εναγώνιο και θερμό αντιλάλημα της νιτσεικής φιλοσοφίας και της συνεπόμενης της φιλοσοφίας του Σοπενχάουερ; Είναι ένας αντιλεγόμενος λόγος και κατά μέρος ινδοκρατούμενος λόγος ή μια απήχηση από τα ορφικά κατάβαθα που έρχεται από το πνεύμα της τραγωδίας και εξ' άλλου, από τα μηνύματα που μας στέλνουν πάντα οι “μυστικοί” και γενικότερα όσοι πραγματώνουν το πυθαγορικό “ένδον σκάπτε²⁹”;

Καθοριστική στάθηκε, επίσης, η *rencontre*³⁰ - με την ψυχαναλυτική έννοια του όρου - του Έλληνα συγγραφέα με τη σκέψη του σημαντικού Γερμανού φιλοσόφου, ποιητή, συνθέτη και φιλόλογου Φρίντριχ Βίλχελμ Νίτσε (Friedrich Wilhelm Nietzsche, Ρένκεν, 15 Οκτωβρίου 1844 – Βαϊμάρη, 25 Αυγούστου 1900): δικαίως έχουν γραφεί (και συνεχίζουν να γράφονται) πολλά σχετικά με την επίδραση που δέχτηκε ο Καζαντζάκης από τον Νίτσε, ο οποίος έγραψε κριτικά δοκίμια σχετικά με τη θρησκεία, την ηθική, τον πολιτισμό, τη φιλοσοφία και τις επιστήμες, δείχνοντας ιδιαίτερη προτίμηση στη χρήση μεταφορών, ειρωνείας και αφορισμών.

Οι κεντρικές ιδέες της φιλοσοφίας του Νίτσε περιλαμβάνουν τον “Θάνατο του Θεού”, την ύπαρξη του Υπερανθρώπου, την Αιώνια Επιστροφή, τον Προοπτικισμό και τη Θεωρία της Ηθικής κυρίων - δούλων. Αναφέρεται συχνά ως ένας από τους πρώτους “υπαρξιστές” φιλοσόφους. Η ριζική αμφισβήτηση από μέρους του της αξίας και της αντικειμενικότητας της αλήθειας έχει οδηγήσει σε αμέτρητες διαμάχες και η επίδρασή του παραμένει ουσιαστική, κυρίως στους κλάδους του υπαρξισμού, του μεταμοντερνισμού και του μεταστρουκτουραλισμού. Ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως κλασικός φιλόλογος, κάνοντας κριτικές αναλύσεις σε αρχαιοελληνικά και ρωμαϊκά κείμενα, και στη συνέχεια εντρύφησε στη φιλοσοφία. Το 1869, σε ηλικία 24 ετών, διορίστηκε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Βασιλείας, στην έδρα της Κλασικής Φιλολογίας, όντας ο νεότερος που έχει πετύχει

²⁹ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Το “ανώμαλο ρήμα”», στο *Θεώρηση του Νίκου Καζαντζάκη, είκοσι χρόνια από το θάνατό του*, ό. π., σ. 46.

³⁰ Όπως την αντιλαμβάνεται ο Lacan.

κάτι ανάλογο. Παραιτήθηκε το καλοκαίρι του 1879 εξαιτίας των προβλημάτων υγείας που τον ταλάνιζαν σχεδόν όλη του τη ζωή. Σε ηλικία 44 ετών το 1889 υπέστη νευρική κατάρρευση, η οποία αργότερα διεγνώσθη ως συφιλιδική “παραλυτική ψυχική διαταραχή”, διάγνωση που αμφισβητείται. Η επανεξέταση των ιατρικών φακέλων του Φρειδερίκου Νίτσε δείχνει ότι κατά πάσα πιθανότητα πέθανε από όγκο στον εγκέφαλο. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του ανέλαβε τη φροντίδα του η μητέρα του μέχρι τον θάνατό της το 1897 και έπειτα η αδελφή του Ελίζαμπεθ Φούρστερ-Νίτσε μέχρι τον θάνατό του το 1900.

Εκτός από τη φροντίδα του, η Ελίζαμπεθ Φούρστερ-Νίτσε ανέλαβε χρέη εκδότριας και επιμελήτριας των χειρογράφων του. Ήταν παντρεμένη με τον Μπέρναρντ Φούρστερ, ηγετική μορφή του αντισημιτικού μετώπου της γερμανικής ακροδεξιάς και ξαναδούλεψε αρκετά από τα ανέκδοτα χειρόγραφα του Νίτσε υπό το φως των ιδεών του Φούρστερ, ριζικά αντίθετων από τις απόψεις του φιλόσοφου, οι οποίες ήταν ξεκάθαρα εναντίον του αντισημιτισμού και του εθνικισμού. Εξαιτίας των εκδόσεων της Φούρστερ-Νίτσε, ο Νίτσε έγινε συνώνυμο του γερμανικού милитарισμού και του Ναζισμού. Φυσικά, αρκετοί μελετητές του, στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, έχουν πια καταφέρει να αναστρέψουν την παρερμηνεία των ιδεών του. Παρ’ όλα αυτά, οι πολιτικές του απόψεις και πεποιθήσεις παραμένουν αμφιλεγόμενες.

Ο Νίτσε “εισέβαλε” στην Ελλάδα στο σβήσιμο του 19ου αιώνα όταν μετά το 1897 κυρίως έκαναν την εμφάνισή τους κείμενα διαφόρων στοχαστών με σαφείς επιρροές απ’ τη φιλοσοφία του. Η πολιτικοοικονομική κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα μετά τα γεγονότα κατά τη διακυβέρνηση του Χ. Τρικούπη, η κοινωνική αστάθεια με τις συνεχείς συρράξεις στο εξωτερικό αλλά και το εσωτερικό της χώρας δημιουργούσαν την ανάγκη για ανασύνθεση και πίστη σε νέα συνθήκη, ικανή να ανατρέψει το υπάρχον σκηνικό κι άφηναν χώρο για την ανάπτυξη της φιλοσοφίας του Υπερανθρώπου που πολεμώντας την παλιά ηθική εγκαθιδρύει με τη βοήθεια της βούλησης για δύναμη, εξισωμένης με την αγάπη για τη ζωή, μια καινούρια αξιολογική κλίμακα (ένα νέο πίνακα αξιών,

μιλώντας με καζαντζακικούς όρους) ως αντίδοτο στην υπάρχουσα παρακμή³¹.

Δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα αν ο Νίτσε είχε ήδη αρχίσει να αγγίζει την ψυχή του Καζαντζάκη μέσα από αναγνώσεις πριν ακόμα από την αναχώρησή του για το Παρίσι. Πάντως, την εποχή που παρακολουθεί στη γαλλική πρωτεύουσα μαθήματα Νομικής και τη διδασκαλία του Μπερξόν έχει ακούσει για τον Νίτσε. Όπως όμως ο ίδιος περιγράφει, το έναυσμα για συστηματικότερη ενασχόληση με τον συγγραφέα της *Γέννησης της τραγωδίας*³² δόθηκε με έναν παράδοξο τρόπο που μάλλον αποτελεί προϊόν της καζαντζακικής φαντασίας:

Μια μέρα εκεί που διάβαζα στη Βιβλιοθήκη της Άγιας Γενεβιέβης, μια κοπέλα με ζύγωσε κι εγείρε από πάνω μου. Κρατούσε ανοιχτό ένα βιβλίο κι είχε βάλει το χέρι της κάτω από τη φωτογραφία ενός αντρός που 'χε το βιβλίο, για να κρύψει τ' όνομά του, και με κοίταζε με κατάπληξη.

- Ποιος είναι αυτός; με ρώτησε δείχνοντας μου την εικόνα.

Σήκωσα τους ώμους:

- Πώς θέλετε να ξέρω; είπα.

- Μα είστε εσείς, έκαμε η κοπέλα, εσείς, απaráλλαχτος.

Κοιτάχτε το μέτωπο, τα πυκνά φρύδια, τα βαθουλά μάτια. Μονάχα που αυτός είχε χοντρά κρεμαστά μουστάκια, κι εσείς δεν έχετε.

Κοίταξα αλαφιασμένος :

- Ποιος είναι λοιπόν; έκανα προσπαθώντας ν' αναμερίσω το χέρι της κοπέλας, να δω τ' όνομα.

- Δεν τον γνωρίζετε; Πρώτη φορά τον βλέπετε; Ο Νίτσε!

Ο Νίτσε! Είχα ακούσει τ' όνομά του, μα δεν είχα ακόμα τίποτε διαβάσει δικό του.

- Δε διαβάσατε τη *Γένεση της Τραγωδίας*, το Ζαρατούστρα του;

Για τον Αιώνιο Γυρισμό, για τον Υπεράνθρωπο;

- Τίποτα, τίποτα, απαντούσα ντροπιασμένος, τίποτα.

³¹ Τσινή Χριστίνα, «Νίτσε-Καζαντζάκης: Η πρόσληψη της νιτσεικής φιλοσοφίας από το Ν. Καζαντζάκη», Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, κατεύθυνση Φιλοσοφίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, επιβλέπων καθηγητής: κ. Δημήτρης Κόκορης, σ. 12.

³² Die Geburt der Tragödie (*Η γέννηση της τραγωδίας*, 1872). Έχει μεταφραστεί από τους: Νίκο Καζαντζάκη (1978), Κ.Α. Μεραναίο, χ.χ., Ελένη Καλκάνη (Αθήνα, εκδ. Δαμιανός, χ.χ.), Ζήση Σαρίκα (Σκόπελος, εκδ. Νησίδες, 2001) και Γ. Λάμψα (Αθήνα, εκδ. Κάκτος, 2006).

- Περιμένετε! Είπε κι έφυγε η κοπέλα πεταχτή.

Σε λίγο μού'φερνε το Ζαρατούστρα.

- Να, είπε γελώντας, να λιονταρίσια θροφή για το μυαλό σας- αν έχετε μυαλό κι αν το μυαλό σας πεινάει!

Ετούτη εστάθηκε μια από τις πιο αποφασιστικές στιγμές της ζωής μου. Εδώ, στη βιβλιοθήκη της Αγίας Γενεβιέβης, με τη μεσολάβηση μιας άγνωστης φοιτήτριας, μού'χε στήσει καρτέρι η μοίρα μου. Εδώ με περίμενε, φλογερός, αιματωμένος, μεγάλος πολεμιστής, ο Αντίχριστος³³.

Και προσθέτει:

Από την ημέρα εκείνη, τον μελέτησα πολύ, τον αγάπησα πολύ κι έγραψα μια μονογραφία: *Ο Νίτσε κι η φιλοσοφία του δικαίου*. Ταξίδεψα επίτηδες ν'ακολουθήσω τ'αχνάρια του: Από το μικρό χωριουδάκι Röcken της Γερμανίας όπου γεννήθηκε, στο Naumburg στο πατρογονικό [νομίζω μητρικό] σπίτι όπου έζησε, έπειτα Basel, όπου [ήταν] καθηγητής, Engadine, Riviera, Τουρίνο, Nice...³⁴.

Η μονογραφία στην οποία αναφέρεται στο απόσπασμα αυτό ο Καζαντζάκης αποτελεί την αποτύπωση των νιτσεϊκών ιδεών με πεζό τρόπο και σε καθαρεύουσα γλώσσα αυτή τη φορά. Γράφτηκε στο Παρίσι με τελικό τίτλο *Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας* και δημοσιεύτηκε την επόμενη χρονιά στο Ηράκλειο³⁵. Πρόκειται ουσιαστικά, για μια σύνοψη 93 σελίδων της φιλοσοφικής σκέψης του Νίτσε, κείμενο το οποίο μοιάζει να προαναγγέλλει την *Ασκητική* και την *Οδύσεια*. Είναι γραμμένο σε γλώσσα ακραία καθαρεύουσα, στην οποία άλλωστε έγραψε όλα τα νεανικά του δημοσιεύματα. Δεν θίγεται βέβαια κατ' αποκλειστικότητα το θέμα που φανερώνει ο τίτλος. Είναι όμως πόνημα που χαρακτηρίστηκε «διατριβή ολκής για μια τιτανική προσωπικότητα, λειτουργώντας μέσα σε πλαίσια αντικειμενικά και επιστημονικά, τόσο κατά την ανάλυση των ιδεών τής μεγάλης

³³ Νίκος Καζαντζάκης, *Αναφορά...*, ό. π., σσ. 313-314.

³⁴ Νίκος Καζαντζάκης, *Τετρακόσια Γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, ό. π., σ. 722 (γράμμα της 4-5-1957 από Αντίπολη).

³⁵ Ν. Μ. Καζαντζάκης, *Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας*, δ. ν., εναίσιμος επί υφηγεσία διατριβή, εκ των καταστημάτων Στ. Μ. Αλεξίου, εν Ηρακλείω Κρήτης, 1909.

πνευματικής φυσιογνωμίας τού Νίτσε όσο και κατά τη θεώρησή του υπό το πρίσμα των δεδομένων τής εποχής και διαχρονικά³⁶».

Σε ποια διάσταση των σχέσεων ανάμεσα σε Νίτσε και Καζαντζάκη να πρωτοαναφερθεί, όμως, ο σημερινός ερευνητής; Πού να εστιάσει την έλξη, την έμπνευση, τη συμπόρευση ή την επίδραση; Πρόκειται για μια πολύπλευρη και πολυσχιδή “επίθεση” που θα δεχτεί ο νεαρός Έλληνας δημιουργός και ερευνητής Νίκος Καζαντζάκης. Ίσως και αυτό το νεαρό της ηλικίας του συνετέλεσε στην καλύτερη αφομοίωση των νιτσεϊκών κηρυγμάτων στη ψυχή του. Ας πάρουμε μια γεύση από τον δοξαστικό τόνο στην πένα του Καζαντζάκη στο κάντο³⁷ «Νίτσε» όπου ο ποιητής των *Τερτσίνων* εξυμνεί τον Γερμανό φιλόσοφο :

«Ίσια στην άβυσσο, γραμμή μπροστά σου
Τη χαμοστράτα ανοιείς, κι ουρά ριγάτη
Τα ρέμπελα, ξυπόλυτα παιδιά σου,
Κουρσάροι, αντάρτες, εραστές, πα στο άτι
Του ανέλπιδου χυμούν κατά τα γκρέμα
Της λευτεριάς, ω ψυχοπρωτολάτη³⁸!»

Μια προσπάθεια προσέγγισης των σχέσεων Νίτσε-Καζαντζάκη βρίσκει πάντα αρωγό, για μια ακόμη φορά, τα άκρως εμπειριστατωμένα λόγια του Παντελή Πρεβελάκη, του ανθρώπου που τον γνώρισε, τον αγάπησε και τον τίμησε όσο λίγοι μετά τον θάνατό του. Ακόμα και αν σε πολλά σημεία και επιλογές ο Πρεβελάκης διαφωνούσε με τον μεγάλο του “δάσκαλο” τον σεβόταν, τον παρακολουθούσε και τον κατέγραφε σε όλη τη διάρκεια της πολύχρονης συμπόρευσής τους, τιμώντας τον και μετά τον θάνατό του. Διαβάζουμε:

Από τη μακριά επικοινωνία του με το Νίτσε, ο Καζαντζάκης είχε ενισχυθεί στην πίστη πως αποστολή του ανθρώπου είναι να

---

³⁶ Νίκος Καζαντζάκης, «Εισαγωγή», *Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας. Εναίσιμος επί υφηγεσία διατριβή*, επιμέλεια Πάτροκλος Σταύρου, Αθήνα, εκδόσεις Καζαντζάκη, 2006.

³⁷ Τα «κάντα» αποτελούν αυτοτελείς «ωδές» που έγραψε και αφιέρωσε κατά χρονικά διαστήματα σε μεγάλες μορφές της ανθρώπινης ιστορίας. Έτσι, το 1933 γράφει τα “Τσιγκισχάνος”, “Ψυχάρης”, το 1934 τα “Λένιν”, “Δον Κιχώτης”, “Βούδας”, “Νίτσε” κ.α., που δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής. Το 1960, για πρώτη φορά, αρκετά από αυτά συγκεντρώθηκαν και εκδόθηκαν σε ενιαία ποιητική συλλογή με τον γενικό τίτλο *Τερτσίνες* από τις εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη.

³⁸ Νίκος Καζαντζάκης, *Τερτσίνες*, Αθήνα, εκδ. Ελένης Καζαντζάκη, 1960, σ. 137.

διατυπώσει μια κοσμοθεωρία όπου να κλείσει το προσωπικό του όραμα για την καταγωγή και τον προορισμό του κόσμου και του ανθρώπου. Έτσι είχε αγωνιστεί ο ποιητής του Ζαρατούστρα σ' όλη του τη ζωή κι' απάνω σ' αυτόν τον αγώνα είχε εκραγεί το κρανίο του. Αλλά πριν από το τελικό ολοκαύτωμα, ο μεγαλομάρτυρας εκείνος είχε αξιωθεί μερικές νικητήριες παύσεις, μερικά φωτεινά διαλείμματα, που τα είχε τραγουδήσει με μανιακή αγαλλίαση. Ο αγώνας του είχε γνωρίσει κορυφώσεις διονυσιακής βεβαιότητας. Ο Καζαντζάκης, την ώρα που τον αντάμωσα, ζούσε και εκείνος μian προσωρινή βεβαιότητα. Η μοναξιά του δεν τον έκανε ν' αδημονεί, ήτανε το κλίμα που χρειαζόταν: γιατί ήτανε κύριος της ψυχής του και είχε μπροστά του μια μεγάλη ποιητική δημιουργία³⁹.

Δυο ακόμα κομβικά σημεία στα οποία συναντιέται η σκέψη του Καζαντζάκη με τον νιτσεικό κόσμο, καθορίζοντας στη συνέχεια, τάσεις, στάσεις και επιλογές, είναι το ζήτημα της ελευθερίας από τη μια και του καλού και κακού από την άλλη. Τον Έλληνα δημιουργό απασχολεί βαθιά το ερώτημα αν είναι δυνατό ο άνθρωπος να κατακτήσει την ελευθερία και με ποιες προϋποθέσεις. Σ' αυτήν τη σφαίρα σκέψης και προβληματισμού, η επίδραση του Νίτσε καθίσταται φανερή, εφόσον είναι διάχυτη η πεσιμιστική θέση ότι μόνο με μια ολοκληρωτική μηδENOποίηση του κόσμου και της ζωής είναι δυνατόν να παύσει ο άνθρωπος να ελπίζει. Όσο για την ισοπέδωση και ταύτιση του καλού και του κακού, ο Καζαντζάκης την γνωρίζει και την ασπάζεται μέσα από τον ποιητή του Ζαρατούστρα, ο οποίος του εμπνέει και του ενισχύει την άποψή του σχετικά με τη διαρκή πάλη ανάμεσα στο Καλό και στο Κακό. Εδώ να θυμίσουμε ότι σύμφωνα με τον Ζαρατούστρα όλοι οι άνθρωποι ήταν ίσοι ενώπιον του θεού. Όταν όμως ο θεός πέθανε, η ισότητα απωλέσθηκε και αυτή και έτσι οι άνθρωποι έγιναν έρμαιο του όχλου. Στο σημείο αυτό βρίσκεται η ευκαιρία της γέννησης του Υπεράνθρωπου.

Σύμφωνα πάντα με τον Ζαρατούστρα, ο άνθρωπος που εκπληρώνει χρέη γέφυρας με κατάληξη στον Υπεράνθρωπο πρέπει να αυτοϋπερνηκηθεί για να παραχωρήσει την θέση του στον Υπεράνθρωπο. Τα χαρακτηριστικά του Υπερανθρώπου είναι η δημιουργικότητα, η αυτολατρεία, η λατρεία προς την ζωή και η αυτοπεποίθηση, η

---

³⁹ Παντελής Πρεβελάκης, Καζαντζάκης. *Ο ποιητής και το ποίημα της Οδύσσειας*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της "Εστίας" Ι. Δ. Κολλάρου, 1958, σ. 35.

δύναμη της θέλησης, το θάρρος, η στυγνότητα και η αδιαλλαξία. Το ζήτημα όμως αυτό της ισοπέδωσης καλού και κακού είναι ένα από τα κτυπήματα που η νιτσεική σκέψη επιχειρεί να επιφέρει σε κάθε μορφή ηθικής και σε κάθε θρησκευτικό υπόβαθρο οδηγώντας στον μηδενισμό. Ο Καζαντζάκης βέβαια δείχνει να ενστερνίζεται τελικά τον ηρωικό μηδενισμό, κάνοντας έτσι ένα βήμα πιο μπροστά από την άκρως πεσιμιστική οπτική γωνία του δημιουργού του Υπεράνθρωπου. «Πρώτος μετα - Νιτσεικός φιλόσοφος από το 1923⁴⁰», ο Καζαντζάκης επαναλαμβάνει ασφαλώς στην *Ασκητική* του τη φράση «Δεν υπάρχει τίποτε» που ουσιαστικά δεν αποτελεί παρά μια ριζική άρνηση αξιών. Δεν λησμονά όμως να τονίσει εκ νέου και να αναδείξει την αξία του εναύσματος για αγώνα και δημιουργία. Εδώ διαφαίνεται ίσως μια σαφής νότα υπέρβασης και κάποιας απομάκρυνσης από τον Νίτσε. Ακόμα και «η γνωστή τραγική κραυγή του Νίτσε “Ο Θεός πέθανε” αποκαλύπτει το αντιφατικό στοιχείο που χαρακτηρίζει στη συνύπαρξη ελευθερίας-ελπίδας. Με τη στάση λοιπόν του “διονυσιακού μηδενισμού”, ο Καζαντζάκης βρίσκει τη δυνατότητα υπέρβασης του μηδενός, στα όρια του οποίου συντριβόταν η θέλησή του και κατακτά την ελευθερία⁴¹». Η υπέρβαση αυτή έχει ασφαλώς σχέση και με το γεγονός ότι ο Καζαντζάκης δείχνει να έχει επιλέξει και ενστερνιστεί την επιτυχημένη σύνθεση που επιχειρήσε να κάνει ο Νίτσε ανάμεσα στη φιλοσοφία και τη λογοτεχνία. Πιστεύουμε, δηλαδή, ότι ο “φιλόσοφος-λογοτέχνης” που αποτελεί την πρωταρχική έκφραση της νιτσεικής θέλησης για δύναμη γίνεται έτσι το πρότυπό του.

Επειδή πάντως ο Καζαντζάκης, εκτός από τον Νίτσε, θα δεχτεί την επίδραση και των Σπένγλερ και Σοπενάουερ, κάνοντας λόγο για εποχή παρακμής και μηδενισμό, οφείλουμε να σημειώσουμε ότι «ο Καζαντζάκης δεν είναι πεσιμιστής. Ο μηδενισμός του δεν είναι τόσο μια οντολογική πραγματικότητα, όσο μια ψυχική κατάσταση – συνέπεια της πρώτης– μ’ ένα διπλό περιεχόμενο, αρνητικό και θετικό. Διαπιστώνει, δηλαδή, ότι ζει σε μιαν εποχή παρακμής, κατά την οποία η ανθρώπινη ζωή στερείται νοήματος.

Ο “εκπεσμός” του όντος δίνει στην συνείδηση την αίσθηση της αναυθεντικότητας και του υποβιβασμού. Ο οντολογικός μηδενισμός

⁴⁰ Α. Χ. Μπουτσόπουλος, «Η επίδραση των ιδεών του Νίτσε στην ελληνική σκέψη και το ξεπέρασμά τους από το Νίκο Καζαντζάκη», ανάπτυπο από τα *Θρακικά Χρονικά*, 1972, σ. 20.

⁴¹ Θόδωρος Γραμματάς, *Η έννοια της ελευθερίας στο έργο του Ν. Καζαντζάκη*, Αθήνα – Γιάννενα, εκδ. Δωδώνη, 1983, σ. 18.

οδηγεί κατά συνέπεια τον απόλυτο ιδεολόγο στην άρνηση κάθε αξίας και σκοπού. Αυτό που κάθε φορά αποκαλύπτεται σαν τελική πραγματικότητα είναι το κενό. Έτσι, μοιραία ο μηδενισμός από τη διάσταση του όντος, μεταπηδά στη διάσταση της ύπαρξης κι εκφράζεται με την πρώτη του αρνητική μορφή ως προϊόν μιας ψυχικής πια κατάστασης⁴².

Προκειμένου να κατανοήσουμε το εύρος της επίδρασης της μπερξονικής σκέψης στον Έλληνα δημιουργό αξίζει να αναφέρουμε δύο έννοιες- κλειδιά, τη νόηση και τη ζωτική ορμή. Η νόηση κατά τον Μπερξόν μάς συνδράμει να προσανατολιστούμε μέσα στον κόσμο και εναρμονιζόμενοι μαζί του να τον γνωρίσουμε. Η μέθοδος που ακολουθούμε προκειμένου να επιτύχουμε με τη νόησή μας τον στόχο αυτό είναι η κατάτμηση της πραγματικότητας. Εκείνο δηλαδή που κάνουμε για να γνωρίσουμε ένα αντικείμενο ή ένα γεγονός, είναι να το διαχωρίσουμε από την υπόλοιπη πραγματικότητα, να το ακινητοποιήσουμε σε κάποια από τις φάσεις μέσα από τις οποίες διέρχεται και στην συνέχεια να το κομματιάσουμε και να το διακρίνουμε στα μέρη του. Όσο για τη ζωτική ορμή, ο Μπερξόν την ορίζει ως μια τυφλή, ανυπότακτη σε κανόνες δύναμη που δρώντας έξω από κάθε προγραμματισμό και σκοπιμότητα, στάθηκε η αιτία για να δημιουργηθεί ζωή στα διάφορα επίπεδά της. Αρχικά η ζωτική ορμή, κατά τον Μπερξόν, υπήρχε σε φυσικοχημικές ενώσεις που συνιστούσαν αυτό που σήμερα ονομάζουμε ζωή. Στην συνέχεια, διοχετεύθηκε προς τρεις διαφορετικές κατευθύνσεις. Το αποτέλεσμα ήταν να δημιουργηθούν οι τρεις βασικές μορφές της ζωής: φυτά, έντομα και σπονδυλωτά. Απόληξη της δημιουργικής δύναμης της ζωτικής ορμής υπήρξε η εμφάνιση του ανθρώπου. Πραγματοποιώντας ένα αιφνίδιο, όπως ο Μπερξόν λέει, άλμα από το ζώο στον άνθρωπο, η ζωτική ορμή φτάνει στην κορύφωση της δημιουργικής πορείας της στον πλανήτη μας. Ο άνθρωπος μοιάζει να είναι ο λόγος για τον οποίο επιχειρήθηκε ολόκληρη η οργάνωση της ζωής. Είναι, όπως λέει ο Μπερξόν, ο λόγος ύπαρξης της ζωής πάνω στη γη.

Όσο κι αν η εμφάνιση του ανθρώπου δίνει την εντύπωση πως ο στόχος όλης της δημιουργικής διαδικασίας που ακολούθησε η ζωτική ορμή ήταν αυτός, στην πραγματικότητα δε συνέβη κάτι τέτοιο. Η εξελικτική πορεία της ζωτικής ορμής σε καμιά περίπτωση δεν έγινε

---

⁴² Στο ίδιο, σ. 122.

βάσει προκαθορισμένου σχεδίου στοχεύοντας σε ένα ορισμένο τέλος. Απλώς στην εκάστοτε δεδομένη στιγμή, από όλες τις δυνατότητες που παρουσιάζονταν, για να σημειωθεί κάποια εξέλιξη, η ζωτική ορμή επέλεγε πάντοτε την πιο βολική. Όλες οι πόρτες ήταν ανοικτές μπροστά της. Υπό την έννοια αυτή θα μπορούσε κάλλιστα στο πλαίσιο της δημιουργίας της ζωής αντί για τον άνθρωπο να είχε προκύψει ένα διαφορετικό είδος όντων. Ποιος άλλωστε αποκλείει τούτη τη στιγμή να υπάρχει αυτό το άλλο είδος όντων σε κάποιον πλανήτη, αφού η ζωτική ορμή δεν περιορίζεται στη γη, αλλά είναι μια κοσμική δύναμη που εκτείνεται παντού, σε κάθε αστέρι του σύμπαντος.

Η ζωτική δύναμη που ενυπάρχει στον άνθρωπο, εκδηλώνεται με δύο τρόπους : ως νόηση και ως ένστικτο, που τον τροφοδοτούν με δύο είδη γνώσεων: την επιστημονική και την ενορατική⁴³.

Ο Καζαντζάκης παρακολουθεί αυτές τις θέσεις, αυτή την ξεχωριστή ερμηνεία του ανθρώπου και του κόσμου από τον μεγάλο δάσκαλο στο Collège de France και μαγεύεται. Βιώνει τα ακαδημαϊκά μαθήματα ως αποκάλυψη. Αυτή η ερμηνεία του κόσμου που έδινε ο Μπερξόν υπήρξε κατά μεγάλο μέρος ο λόγος της κοσμοσυρροής στα μαθήματά του. Αναγκαζόταν μάλιστα να επιδεικνύει όλο και μεγαλύτερη αυστηρότητα ακριβώς για να αποθαρρύνει τους κοσμικούς και τους μη ειδικούς ακροατές.

Αυτά τα μαθήματα, αφιερωμένα στην ιδέα της αιτίας και στην ιδέα του χρόνου, στις θεωρίες της μνήμης, στην έννοια της ελευθερίας, στη θέληση και στην προσωπικότητα, τα παρακολουθούσαν στην πραγματικότητα, με θρησκευτική ευλάβεια, αφενός μια ολόκληρη γενιά φοιτητών φιλοσοφίας αφετέρου οι κοσμικές “κυρίες του καλού κόσμου” αλλά και διανοούμενοι από ολόκληρο τον κόσμο, όπως για

---

⁴³ Στο ίδιο, σ. 157. Σχετικά με τη σκέψη του Μπερξόν, βλ. κυρίως τη μελέτη της Ελευθερίας Γ. Οικονομίδου, *Ο Νίκος Καζαντζάκης και το αντικείμενο αναζήτησης του*, Δήμος Ηρακλείου, 1985 [ιδιαίτερα το κεφάλαιο «Ο μπερξονισμός, άνοιγμα προς την «ποιητική» δημιουργία», σσ. 58-92], καθώς και του Γιάννη Πρελορέντζου, «Η παρουσία της φιλοσοφίας του Bergson στη χώρα μας», *Κάτοπτρο Νεοελληνικής Φιλοσοφίας*, Β' (2011), σσ. 183-231.

παράδειγμα ο Άγγλος ποιητής T.S.Eliot, ο Ισπανός ποιητής Antonio Machado και άλλοι⁴⁴.

Από την πλευρά του ο Πρεβελάκης, τοποθετώντας σε καίρια θέση την μπερξονική διείσδυση στην καζαντζακική ψυχή σημειώνει:

Οι αποσκευές του Καζαντζάκη δε διακανονίζονται κάτω από τα ονόματα του Νίτσε και του Βούδα. Χωρίς να υποτιμούμε την ιδιοτυπία του προσώπου, οφείλουμε να θυμηθούμε τις πηγές της παιδείας του. Ένας από τους μυσταγωγούς του υπήρξε ο Μπερξόν. Από τη διδασκαλία του έχει κυρίως απορρεύσει ό,τι θα μπορούσαμε να ονομάσουμε αντιλογκρατία του Καζαντζάκη. Σ' ένα παλιό του μελέτημα όπου συνοψίζει τη σκέψη του μεγάλου δασκάλου του ίσαμε τα 1912, ο Καζαντζάκης γίνεται ο κήρυκας της φιλοσοφίας που «καταπολέμησε το διανοητικισμό [...] και περιόρισε το κύρος του, κι επομένως το κύρος της Επιστήμης, μόνο στα φαινόμενα της ύλης, [...] που κατέδειξε σε τι πλάνες παρέσυρε την ανθρωπότητα η σύγχυση μεταξύ *durée réelle* και ομοιόμερου χώρου, [...] που καθόρισε τη δύναμη και τις αδυναμίες της διαίστησης κι επικαλέστηκε τη συνεργασία διαίστησης και διάνοιας για τις φιλοσοφικές έρευνες⁴⁵». Ο μπερξονισμός λύτρωσε πράγματι τον Καζαντζάκη από τη μηχανιστική αντίληψη του κόσμου, του αποκάλυψε την αληθινή φύση του χρόνου και τον έκαμε ικανό «να βλέπει τα ίδια πράγματα πίσω από τα σημάδια που τ' αντιπροσωπεύουν». Αλλά δεν είναι τούτο μονάχα. Ο μπερξονισμός τονε φώτισε πάνω στο πρόβλημα της ελευθερίας της βούλησης και τον όπλισε με τη θεωρία της ζωτικής ορμής, που αποτέλεσε το προζύμι του στοχασμού του⁴⁶.

---

⁴⁴ Ιφιγένεια Μποτουροπούλου, «Ο απόηχος της *Évolution créatrice* του Bergson στην κίνηση των ιδεών στη Γαλλία και η υποδοχή του φιλοσόφου στην Ελλάδα». {<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/syngkrisi/article/viewFile/.../2590.pdf> }

⁴⁴ Παντελής Πρεβελάκης, *Καζαντζάκης. Ο ποιητής...*, ό.π., σσ. 37-38.

⁴⁶ Ν. Καζαντζάκη, «H. Bergson», στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, Β' (1912), σσ. 310-334.

Το «παλιό μελέτημα» του Καζαντζάκη για τον Μπερξόν στο οποίο αναφέρεται εδώ ο Πρεβελάκης, δείχνει πόσο ο Έλληνας συγγραφέας έχει αφομοιώσει τα μηνύματα του μεγάλου δασκάλου, αλλά και πόσο σημαντική θέση κατέχει η σκέψη του στην δική του κοσμοθεωρία. Το κείμενο αυτό αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια-θεματικές: το πρώτο τιτλοφορείται διάνοια, το δεύτερο προσεγγίζει την έννοια της ελεύθερης βούλησης, το τρίτο τη βιολογία, ενώ το τέταρτο τη μεταφυσική. Στο πρώτο ο Καζαντζάκης αναδεικνύει τη δυνατότητα της διάνοιας να συλλαμβάνει χωροχρονικά δεδομένα και να σχηματίζει έννοιες εξυπηρετώντας πρακτικές ανάγκες. Εδώ σημειώνει ότι δεν μπορεί να αντιληφθεί το ουσιώδες στοιχείο της ζωής, την κίνηση, την πραγματική δηλαδή διάρκεια. Στο δεύτερο, επιχειρεί προσέγγιση της ελεύθερης πράξης σε αντιδιαστολή με τους αιτιοκράτες, ως ολοκληρωτική έκφραση του αληθινού εγώ μας, το οποίο είναι δυναμικό και συνεχώς μεταβαλλόμενο καθώς η βούληση αναφέρεται στον χρόνο που ρέει. Στην τρίτη θεματική, παρουσιάζεται η θεωρία του Μπερξόν για την εξέλιξη της ζωής μέσα από τις συνεχείς μεταμορφώσεις των ειδών, η προσπάθεια υπέρβασης της ύλης και η σύλληψη της ζωής ως διαρκούς δημιουργίας και αναπήδησης προς τ' απάνω (*élan vital*). Το «μελέτημα» ολοκληρώνεται με τη μεταφυσική, την μπερξονική φιλοσοφική μέθοδο συνεργασίας διάνοιας-διαίσθησης, δηλαδή των δυο γνωστικών δυνατοτήτων του ανθρώπου που έχουν τη δυνατότητα να τον βοηθήσουν να αισθανθεί, αλλά και να γνωρίσει παράλληλα την πραγματικότητα.

Σε επόμενα κεφάλαια της εργασίας μας, θα δούμε πως η θεωρία της *ζωτικής ορμής* απελευθερώνει τον λογοτέχνη από την απαισιοδοξία που τον κατέκλυζε οδηγώντας τον σε μυθιστορηματικές μορφές οι οποίες θα ενσαρκώσουν τον διαρκή αγώνα για ανέλιξη και βελτίωση. Ας θυμίσουμε με την ευκαιρία, ότι αυτήν την αόρατη δημιουργική πνοή που κρύβεται πίσω από τα φαινόμενα, ο Καζαντζάκης την αποκαλεί Θεό ονομάζοντάς την συχνά “Αόρατο”:

Πρόκειται για τον “μαχόμενο Θεό” που λυτρώνεται σώζοντας τον άνθρωπο. Αυτή η δυναμική σχέση αλληλεξάρτησης που υφίσταται μεταξύ Θεού και ανθρώπου οδηγεί στη λύση του αδιεξόδου στο οποίο έφτανε η σκέψη του εξαιτίας της εξάρτησης της ανθρώπινης ελευθερίας από την παντοδυναμία του Θεού. Εκτός από αυτή την αισιόδοξη αντίληψη, ο Καζαντζάκης δανείζεται από τον Γάλλο φιλόσοφο τη γνωσιολογία και τη θεωρία του χρόνου. Δεχόμενος

λοιπόν τη έννοια του “διαρρέοντος χρόνου” διασφαλίζει απόλυτα την ανθρώπινη ελευθερία, ενώ υιοθετώντας την ενόραση, επιτυχαίνει το ξεπέραςμα του αυτοπεριορισμού στον οποίο οδηγεί ο λόγος⁴⁷.

Το φυσικό πάντως ερώτημα που ο κάθε ερευνητής μπορεί να θέσει σχετικά με τις επιδράσεις που δέχτηκε ο Καζαντζάκης από διάφορους φιλοσόφους (λίγο παλιότερους ή της γενιάς του) είναι ποιος τελικά υπερίσχυσε μέσα του, ή τουλάχιστον, ποιος διαδραμάτισε τον σημαντικότερο ρόλο στην πορεία του. Όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια, οι μυθιστορηματικοί του ήρωες δείχνουν να αποτελούν συχνά μια συνδυαστική αποτύπωση επιδράσεων. Ορισμένοι ερευνητές του έργου του πάντως, εκφράζουν αποστάσεις από την καταλυτική, όπως συχνά υποστηρίχθηκε, επίδραση του Νίτσε και δίνουν έμφαση κυρίως στην μπερξονική διδασκαλία – κοσμοθεωρία:

Η επίδραση που άσκησε πάνω του ο Νίτσε, είναι σημαντική, δεν είναι όμως απόλυτη. Η αποδοχή του Μπέρξονα από τον Καζαντζάκη, υπήρξε πλήρης. Σε πολλά σημεία ο Μπέρξονας υπήρξε αποκαλυπτικός για αυτόν. Για το Νίτσε δεν μπορεί να ειπωθεί το ίδιο. Εδώ βρίσκουμε μια μερική αποδοχή ιδεών που δεν είναι καθόλου αποκαλυπτική. Ο Νίτσε απλώς εστερέωσε μερικές θέσεις που προϋπήρχαν αμορφοποίητες μέσα του.[...] Έχοντας, ύστερα από μερικά χρόνια, κάνει το τελικό ξεδιάλεγμα των απόψεων που τον αντιπροσωπεύουν, ο Καζαντζάκης απορρίπτει την αντιανθρώπινη λύσσα του Νίτσε που κατηγορεί το αστικό καθεστώς ότι παραχωρεί προνόμια στους λαούς, ότι τους επιτρέπει να μπαίνουν στη Βουλή, να ψηφίζουν, να πολεμούν τη μοναρχία και τη τυραννία, να ζητούν ισότητες και δικαιοσύνη[...] Ο Καζαντζάκης δεν βλέπει τα πλήθη σαν “αγελαία ζώα”. Δε μπορεί στην πραγματικότητα να κηρύξει τη σκληρότητα που κηρύχνει ο Υπεράνθρωπος του Νίτσε. Ο Υπεράνθρωπος του-αν στο βάθος τον βλέπει μέσα στον ίδιο του τον εαυτό, είναι ανθρωπινότερος και χριστιανικότερος⁴⁸.

⁴⁷ Σχετικά με το κείμενο αυτό του Καζαντζάκη για τον Μπερξόν, βλ. και Αγγελική Αγγέλη: «Η φιλοσοφική επίδραση του Bergson στην Ασκητική του Καζαντζάκη», εργασία στο μάθημα “Νεότερη και Σύγχρονη Φιλοσοφία”, Εαρινό Εξάμηνο 2016, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, διδάσκων: Καθηγητής Ι. Πρελορέντζος, ό. π., σσ. 6 - 7.

⁴⁸ Θόδωρος Γραμματάς, *Η έννοια της ελευθερίας...*, ό.π., σσ. 17-18.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο Καζαντζάκης παρουσιάζεται για πρώτη φορά στα ελληνικά Γράμματα το 1906 με το σχετικά σύντομο φιλοσοφικό δοκίμιο «Η Αρρώστια του αιώνας» που δημοσιεύει στο περιοδικό *Πινακοθήκη*⁴⁹ υπογράφοντας με το ψευδώνυμο Κάρμα Νιρβαμή. Όπως γίνεται αμέσως αντιληπτό, πρόκειται για βουδιστικής προέλευσης ψευδώνυμο του οποίου η πρώτη λέξη προέρχεται από το *κάρμα* που δηλώνει την πράξη, την ανταπόδοση και τον προκαθορισμό των μετενσαρκώσεων ενός ατόμου, ενώ η δεύτερη από τη *νιρβάνα* που σημαίνει το τέλος του πνευματικού αγώνα, την απολύτρωση και μακαριότητα. Να θυμίσουμε εδώ ότι αυτοί οι όροι της βουδιστικής θρησκείας χρησιμοποιήθηκαν από τον Σοπενάουερ στο έργο του *Ο κόσμος ως βούληση και ως παράσταση* και κατ'αυτόν μόνη σοφία είναι ότι πρέπει να παραιτηθεί κανείς από τη ζωή, εφόσον είναι μονάχα ματαιότητα.

Σε μια ενδιαφέρουσα μελέτη της, η Άννα Χρυσογέλου-Κατσή σημειώνει σχετικά:

“Η Αρρώστια του αιώνας” αποτελεί αντιπαραβολή δυο εντελώς διαφορετικών κόσμων: του αφελούς, απλού, χαρούμενου, όμορφου κόσμου της αρχαίας Ελλάδας κυρίως, αλλά και του Θιβέτ, των Ινδιών και της Μέσης Ανατολής, ο οποίος όμως “απέθανε” και του μελαγχολικού κόσμου που το διαδέχτηκε από τη στιγμή που “επαφάνη από την Ανατολή, ο Υιός της Παρθένου - ο πατέρας της σημερινής αρρώστιας της ψυχής. Στη δεύτερη ενότητα, καταγράφονται τα ποικίλα θρησκευτικά αισθήματα κατά τον μεσαίωνα μέχρι τον 19^ο αιώνα, ενώ στην τρίτη αναφέρεται ο θάνατος και αυτού του Ναζωραίου, ο οποίος έγινε προσφάτως και καταγράφονται οι οδυνηρές συνέπειες του γεγονότος. Για να παραθέσουμε το πνεύμα των ίδιων των λόγων του δοκιμογράφου

---

⁴⁹ Δημοσιεύτηκε σε τρεις συνέχειες-ενότητες, μια κάθε μήνα, Μάρτιο- Απρίλιο- Μάιο 1906 και στις σελίδες 8-11, 26-17 και 46-47 αντίστοιχα. Το κείμενο ξαναδημοσιεύτηκε το 1958 στη *Νέα Εστία* αυτή τη φορά. Ας σημειώσουμε όμως εδώ ότι, σύμφωνα με τον Πάτροκλο Σταύρου, ο Παντελής Πρεβελάκης έχει κάνει ένα μικρό λάθος στη *Συμβολή στη χρονογραφία του Νίκου Καζαντζάκη*. Ισχυρίζεται ότι του δοκιμίου *Η Αρρώστια του αιώνας* προηγήθηκε το *Όφις και Κρίνο*, τόσο κατά τη συγγραφή, όσο και κατά τη δημοσίευση και έκδοση (βλ. σχετικά, Νίκος Καζαντζάκης, *Όφις και κρίνο*, Σημειώσεις- Σχόλια αντί Προλόγου -Επιμέλεια Πάτροκλος Σταύρου, Αθήνα, εκδ. Καζαντζάκη, 2002, σ. 105).

(που συχνά αρέσκεται στον γνωστό του μακροπερίοδο λόγο), οι συνέπειες ήταν “το γιγάντωμα του σπόρου που έσπειρε από τη στιγμή της εμφάνισής του ο Χριστιανισμός, σπόρος που βρήκε πρόσφορο έδαφος στα ερείπια των ψυχών και έδωσε ως βλαστό τη μελαγχολία, την οδύνη, την αμέτρητη γνώση, την ακολασία, τη διαφθορά και την “ανησυχία της νεότερης ψυχής”, την αμφιβολία και απιστία, δηλαδή την “αρρώστια του αιώνας”, το “mal du siècle”, όπως όλα αυτά αποτυπώνονται στις κινήσεις και στα έργα μεγάλων σύγχρονων πνευμάτων, φιλοσόφων και λογοτεχνών⁵⁰.

Τρεις μήνες μετά, τον Αύγουστο του 1906 δηλαδή, ο Καζαντζάκης δημοσιεύει στο περιοδικό *Πινακοθήκη*⁵¹ νέο δοκιμακής μορφής σύντομο άρθρο με τίτλο «Τι μου λεν οι παπαρούνες». Σε αυτό προβάλλεται ένας έντονος πανθεισμός, ανάκατος με έκδηλα ρομαντικά στοιχεία που δίνουν μια εξωτερικά ειδυλλιακή εικόνα. Κατά βάση όμως είναι μια εναγώνια κραυγή ενός ατόμου «που ασφυκτιά μέσα στο χώρο που ζει και γυρεύει τη γαλήνη στην άμεση επαφή του με τη φύση που χάρη στην εξαγνιστική της δύναμη ενοποιεί όλα τα όντα και τα λυτρώνει απ’τη διαφθορά και τον ξεπεσμό⁵²».

Ο λόγος για τον οποίο αναφερόμαστε εδώ σε αυτά τα όχι και τόσο γνωστά και μικρής έκτασης νεανικά κείμενα του συγγραφέα, δεν σχετίζεται τόσο με την ηλικία του νεαρού στοχαστή, όσο με την ουσία της σκέψης του. Η σημαντικότερη ίσως διαπίστωση είναι ότι η ατμόσφαιρα αυτών των κειμένων θυμίζει έντονα αυτήν του *Όρις και κρίνο* που δημοσιεύτηκε την ίδια χρονιά πάλι με το ψευδώνυμο Κάρμα Νιρβαμή. Βλέπουμε δηλαδή με τρόπο που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση πόσο σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η φιλοσοφία στη ζωή, την σκέψη και τη γραφή του Καζαντζάκη από τις πρώτες ήδη γραπτές του δοκιμές. Όλα δείχνουν ότι αυτό το οποίο από ορισμένους έχει ονομαστεί «φαινόμενο Καζαντζάκη» ισχύει εφόσον, ακόμα πριν μπολιαστεί με τη διδασκαλία των μεγάλων του «δασκάλων», η σκέψη του εμπριέχει στοιχεία από προβληματισμούς, θέσεις και επιλογές που ουσιαστικά θα υιοθετήσει αργότερα. Επομένως, οποιαδήποτε προσπάθεια θα μπορούσαμε να

---

⁵⁰ Άννα Χρυσογέλου-Κατσή, «Κάρμα Νιρβαμή, *Η αρρώστια του αιώνας*, ένα θεωρητικό κείμενο του Νίκου Καζαντζάκη», στο *Νίκος Καζαντζάκης, παραμορφώσεις, παραλείψεις, μυθοποιήσεις*, ό.π., σσ. 341-342.

⁵¹ Τεύχος 66, σσ. 96-98.

⁵² Θεόδωρος Γραμματάς, «Ξαναδιαβάζοντας το έργο του Νίκου Καζαντζάκη» στο *Αφιέρωμα στο Νίκο Καζαντζάκη*, περ. *Διαβάζω*, τεύχος 51, Μάρτιος 1972, σ. 42.

κάνουμε για να ερμηνεύσουμε το *Όφισ και κρίνο* κάτω από ένα φιλοσοφικό ρεύμα ή τάση θα ήταν παρακινδυνευμένη· όλα δείχνουν ότι η παιδεία του συγγραφέα μας ήταν τέτοια ήδη από τα έτη σπουδών του στη Νομική Σχολή Αθηνών (1902-1906)· έτσι, ακόμα και πριν πατήσει το γαλλικό έδαφος όπου θα “ανακαλύψει” τον Μπέρξονα και τον Νίτσε, είχε μέσα του διαμορφώσει στοχασμούς και προβληματισμούς οι οποίοι αποτελούν δείγμα πρώιμα ώριμου στοχαστή και συγγραφέα.

Το “πρωτόλειο” αυτό βιβλίο του, το οποίο αφιερώνει στην “Τοτώ”, τη μετέπειτα γυναίκα του Γαλάτεια Αλεξίου, μολονότι εντάσσεται στο μυθιστορηματικό είδος παραπέμπει περισσότερο σε διήγημα ή νουβέλα λόγω της ευσύνοπτης έκτασής του (96 σελίδες). Το θέμα του δεν είναι άγνωστο στο χώρο της ρομαντικής λογοτεχνίας: ο έρωτας ενός ζωγράφου για το μοντέλο του. Πρόκειται για κείμενο γραμμένο σε μορφή ημερολογίου και με προσωπικό ύφος εξομολογήσεων που γίνονται σε χρονική διάρκεια λιγότερο από ένα χρόνο (αρχίζει στις 2 Μαΐου και ολοκληρώνεται στις 25 Μαρτίου). Το βιβλίο δεν έχει τα χαρακτηριστικά ενός κλασικού μυθιστορήματος. Μοιάζει περισσότερο με λογοτεχνικό ψυχογράφημα. Οι ήρωες έχουν ρεαλιστικά χαρακτηριστικά, ενώ τα βασικά πρόσωπα του έργου είναι ο Ζωγράφος και η Ερωμένη του. Ο πρωταγωνιστής είναι ο Ζωγράφος που υποκρύπτει την περσόνα του συγγραφέα. Και η δευτεραγωνίστρια είναι η Ερωμένη του, στο πρόσωπο της οποίας σκιαγραφείται η Ιρλανδέζα φίλη του Καζαντζάκη, Κάθλιν Φορντ (Kathleen Forde). Διαβάζουμε σελίδες που συγκροτούν έναν αληθινό ύμνο στον έρωτα σε όλες του τις μορφές. Άλλοτε η γυναίκα εμφανίζεται ως αντικείμενο ενός καθαρά σαρκικού πόθου και άλλοτε αποτελεί εξιδανικευμένη μορφή της αγνότητας. Η πρωτοτυπία όμως της σύλληψης του θέματος είναι ο τρόπος με τον οποίο οι δυο ερωτευμένοι βάζουν τέλος στη ζωή τους πεθαίνοντας από ασφυξία μέσα σ’ ένα γεμάτο από λουλούδια δωμάτιο:

Από πάνω των ήτο κρεμασμένη μια αλλόκοτη εικόνα που έδειχνε τον θλιβερό δρόμο πούχε πάρει τελευταία η σκέψη του δυστυχή και μεγάλου καλλιτέχνη.

Μια μεγάλη έρημος κι ο ήλιος εβασίλευεν ολοκόκκινος κι αιμάτωνε τον ουρανό. Κι ένας όφισ πελώριος ξετυλισσόταν κι έτρεχε απάνω

στην άμμο. Και στο στόμα του που έτρεχεν φαρμάκι κρατούσε κι εχάιδευε κι εδάγκωνε ένα μικρό, κάτρασπρο και μαραμένο κρίνο⁵³.

Γράφει ο Θεόδωρος Γραμματάς:

Ο τίτλος του έργου είναι συμβολικός και για τις δυο μορφές έρωτα, γιατί το φίδι και ο κρίνος αντιστοιχούν τόσο στο ερωτικό αγκάλιασμα των εραστών, όσο και στον εξαγνισμό της διαφθοράς που προέρχεται απ' αυτή την επαφή. Το έργο κινείται σ' ένα καθαρό εσωσυνειδησιακό επίπεδο, απ' το οποίο λείπει κάθε παράσταση και μορφή εξωτερικού χώρου. Τα πάντα κινούνται στη φαντασία του συγγραφέα και γι' αυτό το πραγματικό με το ονειρικό δίνονται συγκεχυμένα. Η γυναίκα όχι μόνο δε φαίνεται σαν αυθύπαρκτη προσωπικότητα, αλλά μάλλον είναι η σκιά και το είδωλο της προβολής του πόθου και της σκέψης του άντρα-συγγραφέα. Παρ' όλη όμως την πλαστότητα και την αληθοφάνειά του, το έργο έχει ιδιαίτερες αρετές που μας επιτρέπουν να το κατατάξουμε στα αριστουργήματα της ερωτικής λογοτεχνίας του τόπου μας⁵⁴.

Και η Έλλη Αλεξίου όμως, πλέκει το εγκώμιο του έργου αυτού:

Το *Όφεις και Κρίνο* είναι ίσως ένα από τα κάλλιστα ερωτικά βιβλία που γράφτηκαν ποτέ σε διεθνή κλίμακα. Ίσως μόνο το *Άσμα Ασμάτων* να ύμνησε ισοδύναμα τον έρωτα και να μπορούσε να αντιπαραβληθεί με το *Όφεις και Κρίνο*. Να αντιπαραβληθεί ως προς τη δύναμη του πάθους και την ποίηση, γιατί ως προς τις λεπτομέρειες της δομής ο Σολομών έγραψε ερωτικό βιβλίο ρεαλιστικό [...]. Ανεξάρτητα από την εσωτερική ψυχική αναταραχή απ' όπου θα πρέπει να εκπηδήσει το *Όφεις και Κρίνο* τον αναμφισβήτητο υποκειμενισμό του, μειωμένης κατά την αντίληψή του εκτίμησης, το πρωτόλειο αυτό είναι τόσο έντονα και γνήσια καζαντζακικό έργο στη επεξεργασία του, που

---

⁵³ Νίκος Καζαντζάκης, *Όφεις και Κρίνο*, ό. π., σ. 101.

⁵⁴ Θεόδωρος Γραμματάς, «Ξαναδιαβάζοντας το έργο του Νίκου Καζαντζάκη», ό. π., σ. 52.

ακόμα και να το εξέδιδε το 1957 - έτος του θανάτου του - πάλι θα εξέπληττε το αναγνωστικό κοινό για τις ανεπανάληπτες αρετές του⁵⁵.

Από την πλευρά της, η Αγγέλα Καστρινάκη σημειώνει, επίσης, ότι «με το *Όφισ και κρίνο* ο Καζαντζάκης επιδιώκει να γράψει ένα σύγχρονο *Άσμα ασμάτων*, το ερωτικό ποίημα της μοντέρνας ευαισθησίας⁵⁶» και προσθέτει:

Το χαρακτηριστικό του *Όφισ και Κρίνο*, ο φόνος της γυναίκας από τον άντρα, θα αποδειχθεί από τα πιο επίμονα στο κατοπινό έργο του Καζαντζάκη. Πρόκειται για έναν φόνο που προέρχεται από τη διαφορετική φύση των δύο φύλων και τον διαφορετικό προορισμό τους. Γιατί τα δύο φύλα είναι πολύ διαφορετικά ως προς τα πνευματικά τους γνωρίσματα: ο άντρας είναι «Εκλεχτός», έχει θεϊκή φλόγα μέσα του και ονειρεύεται την επιστροφή σε μια ανώτερη πατρίδα την οποία θυμάται και νοσταλγεί, ενώ η γυναίκα είναι αδύναμη και μικρή και η ψυχή της είναι «από άλλους μικρότερους κόσμους. Ο άντρας υφίσταται μια παράλυση της καλλιτεχνικής του δραστηριότητας εξαιτίας της γυναίκας, κι αυτός είναι ένας από τους λόγους της θανάσιμης λύσης...⁵⁷.

Όσο για τον Κίμωνα Φράιερ επαναλαμβάνει ότι το πρωταρχικό μοτίβο της νουβέλας (όπως χαρακτηρίζει το *Όφισ και Κρίνο*) είναι το θέμα του έρωτα και του θανάτου ενός διεφθαρμένου ζευγαριού:

«Ανίκανος να διεισδύσει μέσα στο μυστήριό της, επιθυμώντας ν' απομονωθούν κι οι δυο τους από τα μιάσματα του πληκτικού κόσμου, ο εραστής αισθάνεται ότι μπορεί να βρει την πλήρωση και την ολοκληρωτική κατοχή μόνο στο θάνατο⁵⁸».

Σε μια ψυχαναλυτικής υφής προσέγγιση του έργου, η Caroline Raluca Ghetu υποστηρίζει:

---

⁵⁵ Έλλη Αλεξίου, «Όφισ και Κρίνο», στο Ε. Αλεξίου - Γ.Στεφανάκης, *Νίκος Καζαντζάκης. Γεννήθηκε για τη δόξα*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 1983, σ. 113.

⁵⁶ Αγγέλα Καστρινάκη, «Ο Καζαντζάκης και ο Αισθητισμός: έλξη και άπωση», στο *Νίκος Καζαντζάκης, σαράντα χρόνια από το θάνατό του*, Χανιά, Εκδ. Δημοτικής Πολιτιστικής Επιχείρησης Χανίων, 1998, σσ. 127-153.

⁵⁷ Αγγέλα Καστρινάκη, «Ο Καζαντζάκης και ο Αισθητισμός: έλξη και άπωση», ό.π.

⁵⁸ Kimon Friar, «Όφισ και Κρίνο», περ. *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1977, ό.π., σσ. 311-313.

Μολονότι η ηρωίδα του *Όφης και Κρίνο* (η οποία αντιπροσωπεύει μέχρι ενός σημείου την Γαλάτεια Αλεξίου) δεν είναι πράγματι η μάνα του, ο νευροπαθής καλλιτέχνης (ο οποίος αντιπροσωπεύει τον Νίκο Καζαντζάκη) προβάλλει σ' αυτήν τη μητρική μορφή. Η ερωτική σχέση τους αναβιώνει τα συναισθήματα που ο ζωγράφος (κι ο ίδιος ο Κρητικός συγγραφέας) έτρεφε για τη μάνα του στη νηπιακή ηλικία. Η κατάθλιψη που τον καταλαμβάνει κι οι επιθετικές ορμές του, τη στιγμή που εκείνη φεύγει, θυμίζουν την οργή και την απόγνωση που βιώνει συνήθως το βρέφος, όταν η μητέρα εγκαταλείπει για λίγο το παιδικό δωμάτιό του⁵⁹.

Πέρα, όμως, από τις διαφορετικές ερμηνευτικές προτάσεις, αν επιθυμούσαμε να κάνουμε λόγο για πιθανές φιλοσοφικές επιρροές στο *Όφης και κρίνο*, θα ήταν αθεμελίωτος οποιοσδήποτε ισχυρισμός σχετικά με το ποιος και πόσο έχει επιδράσει στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή στη διαμόρφωση της πέννας του Έλληνα συγγραφέα. Τόσο τον Μπερξόν, όσο και τον Νίτσε θα τους γνωρίσει καλύτερα λίγο αργότερα και φαντάζει μάλλον απίθανο να έχει έρθει ήδη σε επαφή με πρώιμα κείμενά τους. Το ίδιο όμως δεν συμβαίνει και με τον Σπένγκλερ, ο οποίος θα εκδώσει την *Παρακμή της Δύσης* το 1918. Ίσως τελικά ο μόνος του οποίου η φιλοσοφική αύρα θα μπορούσαμε με κάθε επιφύλαξη να υποθέσουμε ότι διατρέχει τη σκέψη και τη γραφή του νεαρού Καζαντζάκη είναι ο Σοπενάουερ, με τον πεσιμισμό και τη φιλοσοφική του διαύγεια από τη μια πλευρά και τις ανεκπλήρωτες συναισθηματικές, σωματικές και σεξουαλικές επιθυμίες από την άλλη. Γενικά πάντως το *Όφης και κρίνο* αποτελεί μian αυστηρά προσωπική καζαντζακική γραφή την οποία πρέπει να εντάξουμε στον χώρο των πρώτων ασκήσεων γραφής του που δείχνουν να έχουν επηρεαστεί τόσο από προσωπικά βιώματα όσο και από το γενικότερο κλίμα απαισιοδοξίας και αμφισβήτησης των αξιών της εποχής. Το βιβλίο αυτό αποτελεί έναν ερωτικό ψυχογραφικό καμβά, ένα νεανικό όραμα του συγγραφέα με φιλοσοφικό υπόβαθρο. Λαμβάνει χώρα εδώ η αναπαράσταση μιας ιστορίας που αναφέρεται στα συνήθη στην καζαντζακική σκέψη αντιθετικά ζεύγη του πνεύματος και της σάρκας, της ψυχής και του σώματος, του ανθρώπινου και του θεϊκού και τέλος του Καλού και του Κακού. Ο ήρωας καταβάλλει προσπάθεια να μετουσιώσει το καθημερινό σε

---

⁵⁹ Caroline Raluca Ghetu, *Πίστη και γνώση, άσκηση και δράση. Μια θεολογική και ψυχοκριτική προσέγγιση του έργου του Νίκου Καζαντζάκη*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη, 2016, σ. 2.

αιώνιο και την Ύλη σε Πνεύμα. Ως νεανική συγγραφική δοκιμή του Καζαντζάκη, το βιβλίο αυτό μπορεί ίσως να χαρακτηριστεί ως ιδεολογικό-φιλοσοφικό-πνευματικό μυθιστόρημα. Σαν να προετοιμάζει, δηλαδή, ο Καζαντζάκης μέσα του το έδαφος για να βρουν θέση και να γονιμοποιηθούν ευκολότερα οι φιλοσοφικές θεωρίες που πρόκειται να συναντήσει σύντομα στην πολυτάραχη πορεία του.

Τονίζοντας ότι «το *Όφης και Κρίνο* είναι έργο που προοιωνίζεται την περιφανή μετέπειτα εξέλιξη του συγγραφέως και μαρτυρεί τη πολυμάθεια, την εμβρίθεια και τη διεισδυτικότητά του⁶⁰», ο Πάτροκλος Σταύρου, θετός γιος της χήρας του Καζαντζάκη, Ελένης, και εκδότης του έργου, επισημαίνει:

Στο ερωτικό αυτό μυθιστόρημα του νεαρού Κρητικού συγγραφέως εμφανίζονται σπέρματα της φιλοσοφίας του και της βιοθεωρίας του, των ιδεών του και των αντιλήψεών του. Ακόμα και στην περιγραφή των ερωτικών πράξεων και γεγονότων αναδιφώνται σημεία αποκαλυπτικά της διαμορφώσεως του εσωτερικού του κόσμου, αυτής της αόρατης υπόστασης που σκηνώνει στο ιερό ανθρώπινο σώμα, αλλ' είναι και μαγνητισμένη από τους κόσμους πάνω από τα άστρα. Η ημερολογιακή εγγραφή του στις 20 Νοεμβρίου είναι ενδεικτική και αποκαλυπτική⁶¹.

Λίγους μήνες μετά την έκδοση του *Όφης και Κρίνο*, το δράμα του Καζαντζάκη με τίτλο *Ξημερώνει* θα επαινεθεί στον Παντελίδιο Δραματικό Αγώνα⁶² και θα παιχθεί στο θέατρο «Αθήναιον⁶³». Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους (1907) ο συγγραφέας μας μεταβαίνει στο Παρίσι για ανώτερες σπουδές. Τον Νοέμβριο δημοσιεύεται στο περιοδικό *Πινακοθήκη* μια σκηνή από την γ' πράξη του δραματικού έργου του *Φασγά*, ενώ προς το τέλος του χρόνου γράφει και άλλο θεατρικό έργο με τον τίτλο *Έως πότε*⁶⁴.

Φτάνουμε έτσι στο 1908 οπότε και παρακολουθεί τα πανεπιστημιακά μαθήματα στη Νομική Σχολή στο Παρίσι όπου ακούει τη διδασκαλία του Μπερξόν στο Collège de France. Τότε θα γράψει τις *Σπασμένες ψυχές*, το πρώτο και μοναδικό περατωμένο μυθιστόρημα από μια μυθιστορηματική τριλογία που σκόπευε να γράψει. Τα άλλα

⁶⁰ Νίκος Καζαντζάκης, *Όφης και Κρίνο*, ό. π., σ. 142.

⁶¹ Στο ίδιο, σ. 139.

⁶² Μάιος 1907, εισηγητής ο Σπυρίδων Λάμπρος.

⁶³ Ιούλιος 1907.

⁶⁴ Και τα δύο αυτά έργα υποβλήθηκαν στον δραματικό αγώνα του Πανεπιστημίου Αθηνών.

δυο έργα, τα οποία μόνο ως τίτλοι ή σχεδιάσματα σώζονται, είναι τα *Ζωή Αυτοκρατόρισα* και *Θεάνθρωπος*. Το μυθιστόρημα *Σπασμένες ψυχές* γράφεται, λοιπόν, στο Παρίσι το 1908 και πρωτοδημοσιεύεται με το ψευδώνυμο Πέτρος Ψηλορείτης στο περιοδικό *Νουμάς*⁶⁵.

Η υπόθεση του μυθιστορήματος εκτυλίσσεται στο Παρίσι με κεντρικούς ήρωες ένα νεαρό Έλληνα φοιτητή, τον Ορέστη, μια ευαίσθητη και ασθενική κοπέλα, τη Χρυσούλα, και έναν προγονόπληκτο ηλικιωμένο καθηγητή, τον Γοργία,. Μέσα σ' ένα αρρωστημένο και συμβολικό κλίμα δίνεται η ψυχολογία της απογοήτευσης και της άρνησης των ηρώων του. Και οι τρεις, από μια διαφορετική άποψη ο καθένας, είναι άτομα αποτυχημένα και περιθωριακά που αδυνατούν να συμβιώσουν αρμονικά με τους γύρω τους και να αποδεχτούν τη σκληρή πραγματικότητα. Ζουν σ' ένα δικό τους ουτοπικό κόσμο και η κάθε επαφή τους με τα πράγματα τους συντρίβει την ομορφιά που κρύβουν μέσα τους. Η ιστορία ξεκινάει στις 25 Μαρτίου στο Παρίσι, όπου ο υποψήφιος διδάκτορας Ορέστης Αστεριάδης είναι έτοιμος να εκφωνήσει την εργασία του μέσα από την οποία πρόκειται να παρουσιάσει μια νέα θρησκεία. Όλοι συγκεντρώνονται στον τάφο του Κοραή. Μα τα πράγματα δεν εξελίσσονται θετικά. Το ακροατήριο ειρωνεύεται τον Ορέστη Αστεριάδη. Το περιστατικό αυτό κλονίζει τις ψυχές όλων. Δίπλα στον Ορέστη σε αυτή τη δύσκολη στιγμή είναι η Χρυσούλα, μια νέα γυναίκα που τον αγαπά περισσότερο κι από τη ζωή της. Στέκεται δίπλα του και του συγχωρεί τα πάντα έως τη στιγμή που η αρρώστια κόβει το νήμα της ζωής της. Άλλος ένας άνθρωπος που βρίσκεται στο πλευρό του Ορέστη είναι ο ηλικιωμένος καθηγητής Γοργίας, ο οποίος κρυφά αγαπά την Χρυσούλα. Χάνει όμως και εκείνος την ζωή του σε αυτοκινητικό δυστύχημα. Ο Ορέστης χάνει τον εαυτό του. Σιγά σιγά η ψυχή του σπάει. Σε αυτό βοηθά και η παρουσία της Νόρας, μιας νεαρής γυναίκας που οδηγεί τον Ορέστη στα μονοπάτια της ηδονής και του έρωτα, αλλά στο τέλος τον εγκαταλείπει. Στο κλείσιμο της ιστορίας ο Ορέστης Αστεριάδης έχει ξεφύγει από τον πνευματικό του κόσμο, τον δρόμο της αποστολής του και περιπλανιέται εξαθλιωμένος στους δρόμους του Παρισιού, δικαιώνοντας τον τίτλο του έργου για τις “σπασμένες ψυχές”.

Σχετικά λίγοι ερευνητές έχουν προσεγγίσει το έργο αυτό. Ανάμεσά τους ο Π. Δ. Μαστροδημήτρης που το θεωρεί σημαντικό σταθμό μετάβασης από τον αισθητισμό του *Όφης και Κρίνο* στο μεταγενέστερο έργο του Καζαντζάκη. Επίσης, το θεωρεί έργο εισαγωγικό στον φιλοσοφικό προβληματισμό του συγγραφέα, καθώς και κείμενο

---

⁶⁵ Σε 24 συνέχειες, από τις 30 Αυγούστου 1909 μέχρι τις 7 Φεβρουαρίου 1910.

αποκαλυπτικό της γλωσσοπλαστικής δύναμής του, της επάρκειάς του στη χρήση του θησαυρού της ελληνικής γλώσσας και της σχέσης του με τον ρεαλισμό ως είδος λογοτεχνικής γραφής⁶⁶.

Κάτω από μίαν άλλη οπτική και με έμφαση στις έννοιες της άρνησης και του αδιεξόδου, ο Θ. Γραμματάς τονίζει:

Για μια ακόμη φορά, μέσ' απ' τους συγκεκριμένους ήρωες διαγράφεται η καζαντζακική ψυχοσύνθεση. Το κενό που διαπίστωνε γύρω του η προσωπική του αδυναμία να προσαρμοστεί με την πραγματικότητα, το γενικότερο πνευματικό αδιέξοδο το οποίο αντιμετώπιζε στα φοιτητικά του χρόνια μεταφέρονται παραστατικά στο έργο του που κατά συνέπεια αποτελεί μια ολοκληρωτική άρνηση. Όπως ο ίδιος σχεδίαζε, το δεύτερο μυθιστόρημα, *Ζωή Αυτοκρατορίσσα*, θα προχωρούσε ακόμα περισσότερο αφού η δράση θα ξέφευγε πια από τον καθαρά υποκειμενικό χώρο και θα πραγματοποιόταν μέσα στη αντικειμενική διάσταση. Ο ήρωας θα 'βρισκε διέξοδο στη συλλογή εμπειριών, θεοποιώντας τον «Έπαφο». Στο τρίτο, τέλος, μυθιστόρημα της τριλογίας, στον *Θεάνθρωπο*, θα επερχόταν η τελική σύνθεση και το ξεπέρασμα όλων των αντιθέσεων⁶⁷.

Λαμβάνοντας υπόψη αυτές τις θέσεις θα υποστηρίξαμε το εξής: στις *Σπασμένες ψυχές*, αν υπάρχει κάποια υποψία επίδρασης, θα προερχόταν μάλλον από τα νιτσεικά διδάγματα. Παρακμιακή ατμόσφαιρα, έλλειψη νοήματος της ζωής, ροπή προς τον θάνατο. Εάν όμως, όπως ισχυρίζεται ο ίδιος ο Καζαντζάκης, ελάχιστα γνώριζε τη νιτσεική σκέψη πριν από την άφιξή του στη γαλλική πρωτεύουσα, το ερώτημα που τίθεται, όπως και στην περίπτωση του *Όφης και κρίνο*, είναι αν μπορούμε να μιλάμε για πραγματική επίδραση ή μόνο για μια μορφή πνευματικής συγγένειας. Εκτός βέβαια αν το 1908 ήταν έτος μιας καταγιστικής μύησης στη σκέψη και τα διδάγματα του Νίτσε σε σημείο που να μπορούμε να κάνουμε λόγο για άμεση επίδραση στα γραπτά του νεαρού Έλληνα. Εννοούμε, δηλαδή, την περίπτωση μιας απρόσμενα καταγιστικής φιλοσοφικής «επίθεσης», την οποία ίσως δέχτηκε το ήδη πρόσφορο

⁶⁶ Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Φιλολογικά ζητούμενα για το έργο του Ν. Καζαντζάκη», στο *Προοπτικές και προσεγγίσεις. Μελέτες Νεοελληνικής Φιλολογίας*, Αθήνα, Νεφέλη 1991, σ. 128.

⁶⁷ Θεόδωρος Γραμματάς, «Ξαναδιαβάζοντας...», ό.π., σ. 52.

για νιτσεική επίδραση θυμικό του συγγραφέα. “Επίθεση” που αποτυπώθηκε στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή στη συγκεκριμένη γραφή. Σε κάθε περίπτωση, στις δυο πρώτες αυτές μυθιστορηματικές γραφές του ο νεαρός Καζαντζάκης δείχνει να μεταφέρει περισσότερα στοιχεία από τη σκέψη του Σοπενάουερ με ορισμένους νιτσεικούς απόηχους από τις αναγνώσεις βιβλίων του Νίτσε στη διάρκεια της διαίτας 1908-1909.

Η Caroline Raluca Ghetu πάντως εκφράζει απόλυτη βεβαιότητα για τη νιτσεική επίδραση γράφοντας:

Ο Ορέστης κατεβαίνει από τον γυάλινο πύργο του για να κηρύξει στο πλήθος το πιστεύω του. Αξίζει να σημειωθεί ότι το όνομα Ορέστης προέρχεται ετυμολογικά από τη λέξη ορειβάτης κι υποδηλώνει την πνευματική συγγένεια αυτού του καζαντζακικού ήρωα με το νιτσεικό προφήτη Ζαρατούστρα. Σε αντίθεση μ’ εκείνον, ο Ορέστης δεν επέλεξε ως τόπο απομόνωσής του ένα βουνό: το ασκητήριό του είναι το δωμάτιό του. Η φτερωτή σκέψη του θα του διευκολύνει εντούτοις μια πνευματική ανάβαση. Όπως ο Ζαρατούστρα, ο Ορέστης ζει και στοχάζεται σε μια σφαίρα που αγγίζει τον ουρανό. Από τα ιλιγγιώδη ύψη του απόκρημνου βουνού της γνώσης, όπου έφτασε χάρη στην αδιάκοπη μελέτη αγναντεύει τους συνανθρώπους του(που παρέμειναν στους πρόποδες του όρους) τους αξιολογεί και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι είναι νάνοι δίπλα του. Κατά πόσον αυτή η ιδέα της ανωτερότητάς του αληθεύει, θα το μάθουμε από την παραστατική περιγραφή της κατάβασης του Ορέστη και της «γαλανομάτας Βασιλοπούλας» (η οποία είναι μια προσωποποίηση της ιδεολογίας του καζαντζακικού ήρωα και συνάμα ένα αυτοτελές μέρος του εγώ του⁶⁸).

Ενδιαφέρουσα αναφορά στο έργο κάνει σε προσωπικό του ιστολόγιο και ο Ελευθέριος Α. Μανδαλιανός, ένας λιγότερο γνωστός, αλλά με διεισδυτική ερευνητική ματιά ερευνητής:

---

⁶⁸ Caroline Raluca Ghetu, ό. π., σσ. 47-48.

Ο Νίκος Καζαντζάκης στις *Σπασμένες ψυχές*, αναδεικνύοντας την προσωπική λογοτεχνική του ταυτότητα, σχολίασε με ρεαλισμό το κοινωνικό γίνεσθαι της εποχής. Μιας εποχής που λογικά υπήρχε μια νεολαία εφησυχασμένη και σπάταλη, σπαταλώντας φαιά ουσία για πράγματα που ο ήρωας και κατ' επέκταση ο συγγραφέας θεωρούσαν ανούσια. Επίσης κατάφερε να αποδώσει τον δυνατό έρωτα της Χρυσούλας για τον Ορέστη με τόσο συναισθηματισμό και τόσο αισθαντικά λόγια που δύσκολα θα άφηνε ασυγκίνητο και τον πιο απαιτητικό αναγνώστη. Τέλος οι φιλοσοφικές σκέψεις αλλά και οι ιδεολογικές τοποθετήσεις των ηρώων αλλά και οι πνευματικές ιδέες τους κατατάσσουν το μυθιστόρημα στα αριστουργήματα της κλασσικής λογοτεχνίας [...] Πέρα από την κοινωνική του διάσταση, μια και αναφέρεται στις ανθρώπινες σχέσεις πλάθοντας αριστοτεχνικά και το κοινωνικό φόντο του Παρισιού εκείνης της εποχής - ο μυθιστορηματικός χρόνος είναι ασαφής-, οι *Σπασμένες ψυχές* έχουν και θεολογική αλλά και φιλοσοφική διάσταση θίγοντας έννοιες σημαντικές όπως ο νεανικός απόλυτος έρωτας, η επανάσταση του πνεύματος, ο αγώνας επιβίωσης αλλά και η ψυχική ελευθερία που αποζητά ο κεντρικός ήρωας απαλλαγμένος από οποιαδήποτε συναισθηματική πρόληψη και ψυχολογική προκατάληψη⁶⁹.

Σε κάθε περίπτωση, τα όποια στοιχεία με εμφανή ή λιγότερο ευδιάκριτη φιλοσοφική σκέψη στη γραφή του Καζαντζάκη στα δυο αυτά πρώτα μυθιστορήματα πρέπει να συνεκτιμηθούν και να συνεξεταστούν με άλλα στοιχεία από κείμενα που γράφει και δημοσιεύει την ίδια εποχή και κυρίως με τον θεατρικό *Πρωτομάστορα*, τον οποίο γράφει το 1909 στο Παρίσι υπό την έντονη επίδραση του νιτσεικού πνεύματος και με πρώτο τίτλο *Η θυσία*⁷⁰. Η θεατρική φιγούρα του Πρωτομάστορα είναι κάτι ανάμεσα σε τεκτονική αποτύπωση του μεγάλου κατασκευαστή του σύμπαντος και του νιτσεικού Υπερανθρώπου. Την ίδια χρονιά δημοσιεύει με το ψευδώνυμο Πέτρος

---

⁶⁹ Ελευθέριος Α. Μανδαλιανός, *Σπασμένες Ψυχές* [Νίκου Καζαντζάκη, Εκδόσεις Καζαντζάκη], σχολιασμός στο blog-*READ For Living - Η λογοτεχνία στα χέρια μας*, Δευτέρα, 21 Σεπτεμβρίου 2015.

⁷⁰ Ο *Πρωτομάστορας* παρουσιάζεται τον Μάιο του 1910 με εισηγητή τον Σ. Κ. Σακελλαρόπουλο στον Λασσάνειο Δραματικό Αγώνα στον οποίο και βραβεύεται. Τον Ιούνιο του 1910 δημοσιεύεται στο περιοδικό *Παναθήναια*, τόμος 20, σσ. 131-144 με το ψευδώνυμο Πέτρος Ψηλορείτης.

Ψηλορείτης μια μονόπρακτη τραγωδία με τίτλο *Κωμωδία* και παράλληλα το φιλοσοφικό μελέτημα *Η επιστήμη εχρεωκόπησε*;⁷¹

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ο Καζαντζάκης δοκιμάζει σχετικά νωρίς τις δυνάμεις του σε αρκετά λογοτεχνικά είδη ταυτόχρονα. Με τον τρόπο αυτό θα πορευτεί, ουσιαστικά, μέχρι τη δύση της ζωής του, ακόμα και αν τα μεγάλα μυθιστορήματα της ωριμότητάς του έμελλε να είναι αυτά που τον καταξίωσαν. Οι μυθιστορηματικές μορφές που πρόκειται να συναντήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο έχουν σφυρηλατηθεί μέσα από τα κείμενα της νεότητας στα οποία αναφερόμαστε εδώ και τα οποία αποτελούν συνέχεια και επέκτασή τους. Ο φιλοσοφικός στοχασμός του συγγραφέα, έτσι όπως αρχίζει να διαμορφώνεται στο τέλος της δεύτερης και κυρίως στις αρχές της τρίτης δεκαετίας της ζωής του αποτέλεσε, δηλαδή, τη βάση για τη μελλοντική του πορεία. Ακόμα και αν μυθιστορήματα όπως το *Όφης και Κρίνο* και *Σπασμένες ψυχές* δεν θεωρήθηκαν μεγάλες λογοτεχνικές στιγμές και δεν συνέβαλαν ίσως στην υστεροφημία του Καζαντζάκη, εντούτοις εμφάνισαν μυθιστορηματικές μορφές που εκκόλαψαν τις αντίστοιχες της ωριμότητας.

Ανάμεσα στη συγγραφή του *Σπασμένες ψυχές* (1908) και του *Τόντα Ράμπα* (1929) που θα αποτελέσει τον επόμενο μυθιστορηματικό του σταθμό μεσολαβούν πάνω από είκοσι χρόνια. Κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-1913) ο συγγραφέας μας προσέρχεται στον στρατό ως εθελοντής και υπηρετεί στο ιδιαίτερο γραφείο του Πρωθυπουργού Ιωάννη Δαμβέργη. Στη συνέχεια, η Ευρώπη θα συγκλονιστεί από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1918). Επρόκειτο για μια σύρραξη η οποία, αν και ενδοευρωπαϊκή με τα κύρια μέτωπα στη Γηραιά Ήπειρο, επεκτάθηκε και στην περιφέρεια. Η ενεργός μάλιστα συμμετοχή αποικιακών στρατευμάτων με την εμπλοκή ακόμα και αμερικανικών προσέδωσαν τελικά την έννοια του παγκόσμιου πολέμου. Ο συγγραφέας μας παρακολουθεί τα δραματικά γεγονότα από απόσταση, δίχως όμως να εκδηλώνει ενδιαφέρον για αυτά. Συνεχίζει να χαράζει τη δική του προσωπική πορεία ταξιδεύοντας, διαβάζοντας και επικοινωνώντας με κόσμο. Για να κατανοήσουμε καλύτερα την λογική συνέχεια και συνέπεια της πορείας του και στη συγγραφή μυθιστορημάτων να θυμίσουμε ότι στην τετραετία 1911-1915 ο εκδοτικός οίκος Φέξη δημοσιεύει μεταφράσεις του Καζαντζάκη. Ανάμεσα σε αυτές, τη *Θεωρία της συγκινήσεως* (1911) του Γουίλιαμ Τζέιμς, τη *Γέννηση της τραγωδίας* (1912) και το *Τάδε έφη Ζαρατούστρας* (1913) του Νίτσε καθώς και *Το γέλιο* του Μπερζόν. Αν στις μεταφράσεις αυτές προσθέσουμε και

---

⁷¹ Περ. *Παναθήναια*, 15 Νοεμβρίου 1909, σσ. 71-75.

το *Περί της γενέσεως των ειδών* του Δαρβίνου και το *Δύναμις και ύλη* του Μπούχνερ, σχηματίζουμε μια εικόνα της βιβλιοθήκης του Καζαντζάκη που εξακολουθεί να τον μπολιάζει με τη διδασκαλία μεγάλων φιλοσοφικών (και όχι μόνο) μορφών. Ο Καζαντζάκης δεν αρκείται πια στις αναγνώσεις, αλλά προσφέρει και ελληνικές μεταφράσεις σημαντικών έργων φιλοσόφων. Πρέπει, λοιπόν, διαβάζοντας και επιχειρώντας να ερμηνεύσουμε τις λογοτεχνικές μορφές των μυθιστορημάτων του, να έχουμε πάντα υπόψη μας τη διαρκή επίδραση που δέχεται ο συγγραφέας από διάφορες φιλοσοφικές και άλλες πηγές.

Σημαντικό ρόλο για τη συνέχεια θα διαδραματίσει και η συνάντηση με τον Άγγελο Σικελιανό (1914), με τον οποίο θα περιηγηθούν συστηματικά την Ελλάδα αναζητώντας τη συνείδηση της Ελλάδας και του ελληνισμού. Καθοριστική είναι και η “γερμανική” του εμπειρία το Φθινόπωρο του 1922 στο Βερολίνο, όπου «συμμετέχει στην εμπύρετη ζωή της εξαθλιωμένης και εξαγριωμένης Γερμανίας. Οι παλαιές (αριστοκρατικές-εθνικιστικές) πεποιθήσεις του [συγγραφέα] κλονίζονται και γοητεύεται από τις επαναστατικές θεωρίες: στην τέχνη, στη σκέψη, στη δράση. Θέλει ν’ αφομοιώσει το πνεύμα του καιρού του και να το μεταδώσει στην Ελλάδα⁷²». Άλλοι αξιοσημείωτοι σταθμοί του στο διάστημα αυτό υπήρξαν το ταξίδι του στη Σοβιετική Ρωσία τον χειμώνα του 1925-1926 ως απεσταλμένος της αθηναϊκής εφημερίδας *Ελεύθερος λόγος* και στην Παλαιστίνη και την Κύπρο την άνοιξη του 1926. Ο Καζαντζάκης μελέτησε την ιστορία και τον πολιτισμό της Ρωσίας, αλλά και τη ρωσική φιλοσοφία. Τις εμπειρίες και τους στοχασμούς του γι’ αυτήν την χώρα κατέγραψε σε σειρές άρθρων σε περιοδικά και εφημερίδες, καθώς και στα βιβλία *Ταξιδεύοντας: Ρουσία, Τόντα-Ράμπα* και *Ιστορία της ρωσικής λογοτεχνίας*⁷³. Στη Ρωσία, όμως, θα ξαναβρεθεί το φθινόπωρο-χειμώνα του 1927, προσκεκλημένος αυτή τη φορά από τη Σοβιετική Κυβέρνηση. Μετά τον εορτασμό της Οκτωβριανής Επανάστασης (7 Νοεμβρίου 1927), ένα φιλοκομμουνιστικό Παγκόσμιο Συνέδριο έχει συγκληθεί στη Μόσχα. Περιλαμβάνει χίλιους συνέδρους και συζητά πώς μπορεί να αποτραπεί ένας νέος παγκόσμιος πόλεμος. «Ο Καζαντζάκης ανεβαίνει στο βήμα. Δεν καταδέχεται τις υπεκφυγές. Στους αντιπροσώπους των 43 εθνών που βρίσκονται στο Συνέδριο παραδίδει ένα μήνυμα για του εργάτες όλου του κόσμου: Ο καπιταλιστικός πόλεμος είναι αναπόφευκτος, γιατί οι καπιταλιστές που σας πάνε και σας φέρουν

⁷² Παντελής Πρεβελάκης, «Νίκος Καζαντζάκης, συμβολή στη χρονογραφία του βίου του», *Νέα Εστία*, τεύχος 799, Δεκέμβριος 1959, ό.π., σσ. 11-12.

⁷³ Σχετικά με τον Καζαντζάκη και τη Ρωσία, βλ. και το βιβλίο του Μιχάλη Πάτση *Καζαντζάκης και Ρωσία: οικοφοβία, διαλογικότητα, καρναβάλι (Πτυχές της ποιητικής και της ιδεολογίας του Νίκου Καζαντζάκη τη δεκαετία του 1920)*, Αθήνα, 2013.

έχουν συμφέρον να το κάμουν. Μια μονάχα σωτηρία υπάρχει: να προετοιμάζεστε για τον κοινωνικό πόλεμο. Όταν θα 'ρθει ο καπιταλιστικός πόλεμος να τον μετατρέψτε σε κοινωνικό⁷⁴». Θα ακολουθήσει, τον Ιανουάριο του 1928 η γνωστή παρέμβασή του στην Αθήνα με τον Ιστράτι⁷⁵, ενώ την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1928 θα καταγραφεί η μεγαλύτερη σε διάρκεια διαμονή του στη Σοβιετική Ρωσία με επισκέψεις, γνωριμίες και εμπειρίες που θα καθορίσουν το μέλλον του.

Το κλίμα αυτό θα αποτελέσει σε μεγάλο βαθμό το έναυσμα για τη σύλληψη ενός βιβλίου, του οποίου η συγγραφή έγινε τον Μάιο του 1929 στο Γκότεσκαμπ της τότε Τσεχοσλοβακίας. Από τον Απρίλιο ήδη έγραφε στον Πρεβελάκη: «Ανυπομονώ να βρεθεί μια λύση στη διαμονή μου εδώ για ν' αρχίσω το βιβλίο. Θα προσπαθήσω να γίνει πυκνό και ορμητικό⁷⁶». Επρόκειτο για βιβλίο γραμμένο στα γαλλικά με τον πρωτότυπο τίτλο *Moscou a crié*⁷⁷. Οι ήρωες του έργου συγκεντρώνονται στη Μόσχα για να εορτάσουν τα δεκάχρονα της επανάστασης. Ο συγγραφέας εξομολογείται ότι μέσα από το πλήθος των διαφορετικών μορφών ξεδιπλώνεται η δική του πολύπλευρη προσωπικότητα. Κεντρικό πρόσωπο του μυθιστορήματος είναι ένας νέγρος, ο Τόντα Ράμπα του οποίου το όνομα στα εβραϊκά σημαίνει «ευχαριστώ». Ο ήρωας του έργου πλαισιώνεται από επτά ακόμη χαρακτήρες με διαφορετική καταγωγή και πολιτισμικό υπόβαθρο: τον Αζάντ, τον Κρητικό Γερανό, τον Σου-κι, τη Ραχήλ, τον Αμίτα, τον Ανάντα και τον Άνθρωπο με τις μεγάλες μασέλες. Όλα τα πρόσωπα έρχονται στη Ρωσία από διάφορους τόπους. Πηγαίνουν πρώτα στο Αστραχάν για να παρακολουθήσουν ένα Ανατολικό Συνέδριο και κατόπιν στη Μόσχα, όπου γιορτάζεται η επέτειος της Επανάστασης με λαμπρές παρελάσεις. Στο τέλος ο Τόντα Ράμπα, ο οποίος έχει πάει να προσκυνήσει στο Μουσολείο του Λένιν, βλέπει ένα όραμα πύρινης καταστροφής: μετά την κάθαρση του παλαιού κόσμου οι σπόροι κάτω από τη γη ζωντανεύουν από τη βροχή και σχηματίζουν τη μορφή του Λένιν.

Οι εντυπώσεις του Καζαντζάκη από τα πρόσφατα ταξίδια του στη Σοβιετική Ένωση, οι εικόνες και τα πρόσωπα που τον είχαν συγκινήσει (Rahel Lipstein, Itka Horowitz κ.ά.) λαμβάνουν σάρκα και οστά στο *Τόντα-Ράμπα* σε μια ρωμαλέα

⁷⁴ Παντελής Πρεβελάκης, «Ο Καζαντζάκης. Βίος και έργα» στο *Θεώρηση του Νίκου Καζαντζάκη, είκοσι χρόνια από το θάνατό του*, ό.π., σ. 29.

⁷⁵ Βλ. σχετικά την Εισαγωγή μας.

⁷⁶ Νίκος Καζαντζάκης, *Τετρακόσια γράμματα...*, ό. π., σ. 130 (γράμμα της 27^{ης} Απριλίου 1929 από Βερολίνο).

⁷⁷ Το περιοδικό *Πρωτοπορία* δημοσίευσε, σε μετάφραση Παντελή Πρεβελάκη, τον πρόλογο και τον επίλογό του μετονομασμένο με τον σημερινό του τίτλο *Τόντα-Ράμπα*, στο διάστημα Αυγούστου 1929- Ιανουαρίου 1930. Τον επόμενο έτος 1931 δημοσιεύεται με περικοπές στο γαλλικό περιοδικό *Revue des Vivants*. Μετά από περιπέτειες και παλινωδίες εκδόθηκε το 1934 στο Παρίσι. Εκεί εκδόθηκε ξανά το 1962 με διαφωτιστική εισαγωγή της Ελένης Ν. Καζαντζάκη. Στα ελληνικά κυκλοφόρησε σε πρώτη έκδοση το 1956 από τις εκδόσεις Δίφρος σε μετάφραση Γιάννη Μαγκλή.

μυθιστορηματική σύνθεση. Μπορούμε επομένως να θεωρήσουμε το κείμενο αυτό «σαν ένα από τα πιο αποκαλυπτικά της προσωπικότητάς του και διευκρινιστικό για το ιδεαλιστικό περιεχόμενο το οποίο απόδινε στον κομμουνισμό⁷⁸». Η Οκτωβριανή Επανάσταση και ο παγκόσμιος αναβρασμός, οι αγώνες των λαών και των ατόμων, οι ελπίδες και οι ματαιώσεις, τα διλήμματα, ο ηρωισμός και η παρακμή, οι οραματισμοί και οι κοσμοθεωρίες, οι εμπειρίες και οι διαπιστώσεις ιστορούνται μυθιστορηματικά, με ματιά κινηματογραφική και με έμφαση στη διαχρονική πτυχή πραγμάτων και προσώπων. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, στο *Τόντα Ράμπα* ο Έλληνας συγγραφέας βάζει κατά του καινούργιου Θεού, του Λένιν και των οπαδών του, τους οποίους βλέπει να εκφυλίζονται και για τους οποίους προβλέπει αποτυχία σε μια γεμάτη αντιφάσεις πραγματικότητα. Στο μυθιστόρημα αυτό, δηλαδή, ο Καζαντζάκης παρουσιάζει την επίδραση του κομμουνισμού στον Ρωσικό λαό, αλλά και σε άλλους. Η θύελλα που έφερε στη Ρωσία και αλλού η θεοποίηση του Λένιν μοιάζει να προσφέρει δυνατότητες ευτυχίας και δυστυχίας συνάμα στους πιστούς της νέας ιδέας.

Όπως στο σύνολο των κειμένων του, ο Καζαντζάκης θα προχωρήσει και εδώ, πέρα από ανθρώπους και λογοτεχνικές μορφές, στην οικεία του επιλογή που είναι η προβολή της δικής του εκδοχής για τον άνθρωπο και τη ζωή. Αυτό που ενδιαφέρει τον Γερανό δεν είναι ο άνθρωπος, η γη, ο ουρανός, η Ρωσία. Είναι η φλόγα που καίει όλα αυτά. Το *Τόντα - Ράμπα* είναι έργο ρεαλισμού και οράματος, αλλά και σκέψης και στοχασμού. Παντού και πάντα ο Καζαντζάκης ενδιαφέρεται για αυτή τη φλόγα. Μολονότι η αφορμή είναι η Σοβιετική Επανάσταση, ο ίδιος όμως παραμένει βαθιά στοχαστικός και φιλοσοφημένος γύρω από τα πανανθρώπινα ζητήματα που τον απασχολούν. Δεν μπορεί να περιοριστεί και να φυλακιστεί σε ένα στενό πλαίσιο πολιτικοκοινωνικών οσμών, αλλαγών και εξελίξεων. Ο ίδιος, μιλώντας για το βιβλίο αυτό λέει ότι «ό,τι ξαφνιάζει δεν είναι ούτε οι ιδέες ούτε η αρχιτεκτονική, μα το βάδισμα της ψυχής πίσω από το κείμενο⁷⁹». Ο Καζαντζάκης βίωσε την Σοβιετική Επανάσταση, ενθουσιάστηκε από αυτήν, την εξύμνησε, αλλά άσκησε και κριτική απέναντί της. Δεν ήταν όμως πολιτικός. Ο τρόπος που χρησιμοποιεί την πολιτική, είναι μέρος της αισθητικής του. Τον ενδιέφερε η πολιτική για λόγους εκτός πολιτικής,

---

⁷⁸ Θεόδωρος Γραμματάς, «Ξαναδιαβάζοντας το έργο του Νίκου Καζαντζάκη», ό.π., σ. 53.

⁷⁹ Νίκος Καζαντζάκης, *Τετρακόσια Γράμματα...*, ό.π., σ. 187 (γράμμα της 7^{ης} Απριλίου από το Gottesgab).

διότι εκεί έβλεπε ένα στοιχείο μελλοντικότητας, το οποίο ο καταξιωμένος μελετητής τους Peter Bien εύστοχα αποκαλεί «εσχατολογική πολιτική⁸⁰».

Δεν πρέπει να λησμονούμε, τονίζει, ότι η πολιτική για τον Καζαντζάκη ήταν η «κατάσταση μιας δημιουργικής ψυχής που εκφράζεται μέσα από την τέχνη». Το γεγονός αυτό εξηγεί γιατί υπήρξε κομμουνιστής, φασίστας, μαοϊστής, σοσιαλιστής, εθνικιστής, όλα αυτά μαζί και τίποτε από αυτά. Όπως υποστηρίζει κι ο Πρεβελάκης, το βασίλειό του Καζαντζάκη ανήκει σ' έναν άλλο κόσμο. Με το *Τόντα-Ράμπα* ίσως να βρισκόμαστε ενώπιον μιας γραφής στην οποία η πολιτικοκοινωνική έμπνευση και φιλοσοφικός στοχασμός συνυπάρχουν. Πολιτικοί προβληματισμοί για το σοβιετικό πείραμα συμπορεύονται με πάγιες φιλοσοφικές και μεταφυσικές αναζητήσεις του. Επανάσταση από τη μια, ψυχική ελευθερία από την άλλη. Μέσα από τις σελίδες του βιβλίου αναδύονται και περιγράφονται έννοιες σημαντικές, όπως επανάσταση, αγώνας, ελευθερία, θεός. Η μυθιστορία του *Τόντα Ράμπα* αποτελεί μια ιστορία μέσα στην οποία προβάλλεται αφενός μια άσκηση για την εσωτερική ελευθερία και αφετέρου ο αγώνας και η επανάσταση για την ελευθερία γενικότερα.

Οι έννοιες της πίστης στην ανθρώπινη ανύψωση μέσω της πνευματικής άσκησης, του αγώνα και της ελευθερίας, προς τα διδάγματα του Μπερξόν θα μας έστρεφαν στην προσπάθειά μας να ανιχνεύσουμε τις φιλοσοφικές επιδράσεις που δέχτηκε ο Καζαντζάκης. Μια τέτοια “ανάγνωση” του μυθιστορήματος προτείνει και η Caroline Raluca Ghetu:

Σ' αυτό το έργο, δύο αρσενικοί ήρωες (ο Γκριγκόλ Ρομπακιντσέκιο Τόντα-Ράμπα) αντιπροσωπεύουν το εκείνο [το Id] του Γερανού/Καζαντζάκη. Ο φιλόσοφος Γερανός μοχθεί ν' αποτυπώσει στα γραπτά του την ψυχή του και την ψυχή του λαού του ώστε να τις διαιωνίσει. Μολονότι κατανοεί τις ατομικές θλίψεις των συνανθρώπων του πασχίζει να βρει μια “μεταφυσική σύνθεση” των ατομικών αγώνων και καημών, την αποκαλούμενη “φλόγα”, η οποία στην αντίληψη του Γερανού και του Αμίτα (που αποτελεί ένα ευάλωτο κομμάτι του εγώ του Γερανού/Καζαντζάκη) συμβολίζει τη ζωτική ορμή του Bergson⁸¹.

⁸⁰ Βλ. σχετικά, Peter Bien, Καζαντζάκης, *Η πολιτική του πνεύματος*, τόμος Β', Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2007.

⁸¹ Caroline Raluca Ghetu, ό. π., σσ. 117.

Ο Βραχόκηπος γράφτηκε το 1936 στα γαλλικά με πρωτότυπο τίτλο *Le jardin des rochers*. Το μυθιστόρημα αυτό το είχε παραγγείλει ο εκδότης Grethlein της Λειψίας, αλλά δεν κατέστη τελικά δυνατόν να δημοσιευτεί στη ναζιστική Γερμανία. Το έργο έμεινε αδημοσίευτο μέχρι το 1959, οπότε κυκλοφόρησε στα γαλλικά⁸². Το 1960, δύο χρόνια μετά τον *Ποιητή και το ποίημα της Οδύσσειας* του Πρεβελάκη, θα κυκλοφορήσει η πρώτη ελληνική έκδοση του *Βραχόκηπου*. Σχετικά με το βιβλίο αυτό, ο μεταφραστής του Παντελής Πρεβελάκης γράφει:

Ένα δακτυλογραφημένο αντίγραφο του γαλλικού πρωτότυπου βρέθηκε στα κατάλοιπα του Καζαντζάκη στην Antibes το καλοκαίρι του 1958. Η κυρία Ελένη Καζαντζάκη το αντίγραψε ξανά στη μηχανή κι' από το αντίγραφό της έκαμα την ελληνική μετάφραση το φθινόπωρο του 1959 από χρέος βέβαια στο συγγραφέα και στα ελληνικά γράμματα, αλλά κι' επειδή *Ο Βραχόκηπος* δίνει την εικόνα του Καζαντζάκη που πρωτογνώρισα και αγάπησα⁸³.

Ο Βραχόκηπος είναι έργο με διπλή πορεία, εσωτερική και εξωτερική, της σκέψης και της δημιουργίας του συγγραφέα. Οι ζοηρές εντυπώσεις που είχε στο μυαλό του από το ταξίδι του στην Ιαπωνία και την Κίνα το 1935 συνδυάζονται ιδανικά με τις βαθύτερες εξομολογήσεις του πιστεύω του της *Ασκητικής* που βρίσκεται, άλλωστε, ενσωματωμένη μέσα στο κείμενο του *Βραχόκηπου*. Μετά τη μεγάλη εμπειρία της Ρωσίας, ο Καζαντζάκης νιώθει την ανάγκη να γνωρίσει άλλες γεωγραφικές παραμέτρους, άλλες μεταιχμιακές κοινωνίες. Όταν πραγματοποιεί το πρώτο του ταξίδι στην Άπω Ανατολή το 1936 συγκινείται βαθιά από τον γαλήνιο και αφοσιωμένο ηρωισμό των δύο ανταγωνιστικών φυλών: των Κινέζων, που ξεσηκώνονταν απελπισμένα ενάντια σε ξένους εχθρούς και σε δικούς τους αφέντες, και των Ιαπώνων που αφιερώνονταν σε μια ανένδοτη και πολεμόχαρη λατρεία. Ο Καζαντζάκης που πάντα ενδιαφερόταν για την προσπάθεια του ανθρώπου να διαγάγει βίο ηρωικό, κεντρίστηκε από τις ομοιότητες που βρήκε μεταξύ της Ανατολικής σκέψης και της δικής του φιλοσοφίας και επέστρεψε στην Ευρώπη για να διοχετεύσει

---

⁸² Από τον εκδοτικό οίκο Plon στη σειρά «Feux croisés».

⁸³ Ν. Καζαντζάκης, *Ο Βραχόκηπος*, πρόλογος και μετάφραση Π. Πρεβελάκη, Αθήνα, Βιβλ. της “Εστίας”, 1960, σ. 5.

όλες του τις εμπειρίες και τις παρατηρήσεις σε τούτο το λυρικό και παθιασμένο μυθιστόρημα.

Το “μυθιστόρημα” αυτό που θα μπορούσε να θεωρηθεί και ταξιδιωτικό κείμενο στο οποίο ο Καζαντζάκης καταγράφει εντυπώσεις του από την Ιαπωνία και την Κίνα, είναι το μόνο έργο του στο οποίο ο αφηγητής-συγγραφέας ταυτίζεται με τον κεντρικό ήρωα. Με ελάχιστη δράση ένα μεγάλο μέρος του αναλώνεται σε συζητήσεις θεωρητικού περιεχομένου ανάμεσα στους ήρωες. Μόλις προς το τέλος το έργο προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά πραγματικού μυθιστορήματος με τη δράση να επιταχύνεται. Η πλοκή τού *Βραχόκηπου* εξελίσσεται σε δύο επίπεδα εμπειρίας. Σε πρώτο επίπεδο, πρόκειται για την ιστορία ενός Ευρωπαίου ταξιδιώτη που ερωτεύεται την κόρη Κινέζου μανδαρίνου και εμπλέκεται στους κινδύνους της επαναστατικής δράσης και του ωμού πολέμου. Η πλοκή προχωρεί αργά: ο αφηγητής-συγγραφέας επισκέπτεται στην Ιαπωνία έναν φίλο του για να πάει στη συνέχεια στην Κίνα να συναντήσει έναν άλλο φίλο του, τον Λι Τε. Έχει εκτενείς συζητήσεις μαζί του, καθώς και με την αδελφή του την οποία ερωτεύεται. Το αίσθημα είναι αμοιβαίο, όμως δεν μπορεί να συμβεί μεταξύ τους τίποτα κάτω από το άγρυπνο μάτι του πατέρα, ενός συντηρητικού μανδαρίνου. Αργότερα διεισδύει το καθήκον. Ο αδελφός της κοπέλας δίνει την εντολή της εκτέλεσης της πρώην φίλης του, της γιαπωνέζας την οποία είχε εγκαταλείψει. Η τελευταία, για να τον εκδικηθεί, αλλά και για να υπηρετήσει την πατρίδα της, πηγαίνει στην Κίνα και δωροδοκεί τους Κινέζους στρατηγούς προσφέροντάς τους ταυτόχρονα τα κάλλη της με αποτέλεσμα να γίνει ευκολότερη η κατάκτηση της Μαντζουρίας. Ας μην λησμονούμε, εξάλλου, ότι το μυθιστόρημα αυτό γράφεται το 1936.

Σε δεύτερο επίπεδο, όμως, *Ο Βραχόκηπος* είναι κάτι παραπάνω από ένα μυθιστόρημα έρωτα, ίντριγκας και ανδρείας.

Είναι μια σε βάθος μελέτη των ιδίων των συγκρούσεων και των επιθυμιών τού Καζαντζάκη: ο ήρωας του μυθιστορήματος, ο ανικανοποίητος περιπλανώμενος που αποζητά μια πνευματική σιγουριά ανάμεσα στις μεγάλες θρησκείες και φιλοσοφίες της Ανατολής, είναι ο ίδιος ο Νίκος Καζαντζάκης. Ελκόμενος στη μάχη, μπαίνοντας στον πειρασμό να δεσμεύσει τον εαυτό του σε ένα σκοπό, ρουφώντας ολόκληρο το περίπλοκο πνεύμα της Κίνας, ο Καζαντζάκης κατορθώνει αριστοτεχνικά να “προβάλει” τη δική του

προσωπικότητα μέσα στη μυθοπλασία μιας συγκινητικής ιστορίας αγάπης και στην πραγματικότητα της απέραντης αναταραχής⁸⁴.

Πιστεύουμε ότι στον *Βραχόκηπο* τα κοινωνικά, υπαρξιακά και μεταφυσικά προβλήματα που απασχολούν βασανιστικά τον Καζαντζάκη μάς επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι στη γραφή του συνυπάρχουν μπερξονικοί και νιτσεικοί απόηχοι. Στοιχεία ζωτικής ορμής από τη μια, παράγοντες αποθέωσης της δύναμης από την άλλη. Δεδομένου στο έργο αυτό, μετά την ερωτική φλόγα έρχεται η μετάνοια και ο σπαραγμός, διαπιστώνουμε ότι ο Έλληνας συγγραφέας παραμένει για μια ακόμα φορά συνεπής προς τις ιδέες του δίνοντάς μας την εικόνα της σύγκρουσης της σάρκας με το πνεύμα που αποτελεί και τον παντοτινό δραματικό αγώνα της ζωής του. Ο ήρωας καταλήγει στον “Κήπο των Βράχων”, έναν κήπο δίχως λουλούδια, δίχως δέντρα, δίχως νερό, αλλά έναν κήπο που με τους γυμνούς βράχους του αντανakλά την εικόνα μιας ψυχής χωρίς ψευδαισθήσεις και χωρίς ελπίδες, δηλαδή μιας ψυχής ελεύθερης. Δεν θα μπορούσε εξάλλου να συμβαίνει διαφορετικά μέσα σε ένα κείμενο που υπόγεια διαπερνάται από το ρεύμα των σελίδων της *Ασκητικής*. *Βραχόκηπος* και *Ασκητική* συμβιώνουν σε ένα ενιαίο βιβλίο μυστικισμού και αποκρυφισμού. Η συνειδητοποίηση του σκλαβωμένου Θεού που καλεί τον άνθρωπο να τον ελευθερώσει, η ζωή, η κραυγή, η ευθύνη, η δίχως ψευδαισθήσεις λύτρωση και κυρίως η πράξη⁸⁵ αποτελούν τον φιλοσοφικό ιστό του μυθιστορήματος. Ο *Βραχόκηπος* συνιστά ένα βιβλίο ξεχωριστό, το οποίο, ακόμα και αν δεν εντάσσεται στα γνωστότερα του συγγραφέα, τοποθετείται σε μια μυθιστορηματική και ευρύτερα λογοτεχνική πορεία που βρίθει συνοχής. Ας θυμίσουμε μάλιστα ότι στον *Βραχόκηπο* ο Καζαντζάκης έχει αφομοιώσει τη νέα εμπλουτισμένη μορφή της *Ασκητικής* του, δηλαδή εκείνη στην οποία έχει προσθέσει (ευρισκόμενος στη Ρωσία το 1928) ένα τελευταίο κεφάλαιο που τιτλοφορείται «Σιγή» και πυροδοτεί όλο το προηγούμενο κείμενο⁸⁶.

Όπως αναφέραμε και για προηγούμενες λογοτεχνικές δημιουργίες του Καζαντζάκη, κυρίως των νεανικών του χρόνων, έτσι και στην περίπτωση του *Βραχόκηπου*, για την κατανόηση του βιβλίου αυτού αλλά και για την ανίχνευση οποιωνδήποτε φιλοσοφικών επιδράσεων πρέπει να σκεφτόμαστε πάντα το ευρύτερο

⁸⁴ Από τον πρόλογο στην αγγλική έκδοση Nikos Kazantzakis, *The Rock Garden*, translated from the French by Richard Howard., New York Simon and Schuster, 1963.

⁸⁵ «Η πράξη» είναι ένα κεφάλαιο του *Βραχόκηπου* που είναι ακριβώς ίδιο με της *Ασκητικής*.

⁸⁶ Πρωτοδημοσιεύτηκε σε συνέχειες στο περιοδικό *Αναγέννηση* (Αρ. 11-12, Αύγουστος 1927, σσ. 599-631) και κυκλοφόρησε σε βιβλίο το 1945.

λογοτεχνικό-φιλοσοφικό κλίμα στο οποίο κινείται ο συγγραφέας. Με άλλα λόγια, πέρα από το ταξίδι στην Άπω Ανατολή το 1935 και κάτω από την επίδραση που αυτό άσκησε στη γραφή του οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας και τη συνέχιση των λογοτεχνικών ζυμώσεων του της εποχής εκείνης. Είναι μια περίοδος στην οποία ο Καζαντζάκης εκδηλώνει την επιθυμία να γίνει γνωστός και ως γαλλόφωνος συγγραφέας. Μετά την συγγραφή, μέσα στους πρώτους μήνες του 1936 του *Le jardin des rochers* (*Ο Βραχόκηπος*) δουλεύει, στο δίμηνο Απριλίου- Μαΐου, ένα άλλο μυθιστόρημα κι αυτό στα γαλλικά, με τον τίτλο *Mon père*⁸⁷. Το καλοκαίρι του ίδιου έτους γράφει μια καινούργια σειρά από κάντα, αφιερωμένα στον Σαίξπηρ, τον Ντα Βίντσι, τον Τόντα Ράμπα. Μεταφράζει ένα έργο του Πιραντέλλο για το Βασιλικό Θέατρο και εμπνέεται από αυτό μια κωμωδία σε πιραντελλικό ύφος, *Ο Οθέλλος ξαναγυρίζει*. Παράλληλα, μεταφράζει τον πρώτο *Φάουστ* του Γκαίτε, ενώ θεωρείται πιθανό ότι τότε μεταφράζει και τον *Οθέλλο* του Σαίξπηρ⁸⁸.

Ακόμα και αν όλα αυτά εκ πρώτης όψεως δείχνουν να μην έχουν σχέση με τον *Βραχόκηπο* και τα άλλα μυθιστορηματικά έργα της περιόδου αυτής, τα αναφέρουμε προκειμένου να θεμελιωθεί η άποψη ότι όσο τα χρόνια περνούν και οι πολύπλευρες και πολυεπίπεδες εμπειρίες του Έλληνα συγγραφέα εμπλουτίζονται, η δημιουργική γραφή του ανεξαρτήτως είδους χαρακτηρίζεται από έναν έντονο φιλοσοφικό τόνο στον οποίο δεν πρέπει να ανιχνεύουμε πια μόνο επιδράσεις μεγάλων φιλοσόφων, αλλά και τη δική του σύνθεση σε ένα προσωπικό *credo*. Εκείνο, όμως, που κινεί το ενδιαφέρον του ερευνητή είναι κυρίως η διαπίστωση ότι η σύλληψη και συγγραφή του *Βραχόκηπου* τοποθετείται ανάμεσα στους δύο σημαντικότερους ίσως πυλώνες δημιουργίας του Καζαντζάκη, την πρώτη εκδοχή της *Ασκητικής* (1924) και την *Οδύσεια* (1938). Πρόκειται για ένα χρονικό διάστημα ιδιαίτερα σημαντικό και παραγωγικό στην συγγραφική πορεία και στην εξέλιξη της σκέψης και κοσμοθεωρίας του Καζαντζάκη. Και η σημασία του καθίσταται ακόμα μεγαλύτερη αν αναλογιστούμε το όλο κλίμα ζυμώσεων που βιώνει η Ευρώπη σε πολιτικοκοινωνικό επίπεδο: ο ισπανικός εμφύλιος πόλεμος δεν αργεί να ξεσπάσει, ο φασισμός στην Ιταλία και ο ναζισμός στη Γερμανία εξασφαλίζουν λαϊκή στήριξη, ενώ οι διορατικοί άνθρωποι ακούνε ήδη τις σάλπιγγες μιας ακόμη παγκόσμιας σύρραξης να ηχούν.

---

⁸⁷ Το μυθιστόρημα αυτό αποτέλεσε αργότερα (1950) τη βάση συγγραφής του *Καπετάν Μιχάλη*.

⁸⁸ Όπως ισχύει και σε προηγούμενα κεφάλαια, τις πληροφορίες σχετικά με κάθε μορφή λογοτεχνικής ή άλλης δραστηριότητας του συγγραφέα αντλούμε κυρίως από τη συμβολή στη χρονογραφία της ζωής του Καζαντζάκη που δημοσίευσε ο Παντελής Πρεβελάκης στον αφιερωματικό τόμο της *Νέας Εστίας* το 1959.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Οι μυθιστορηματικές, ποιητικές και μεταφραστικές καταθέσεις του Καζαντζάκη από τα τέλη του 1935 έως και το Φθινόπωρο του 1936 αποτελούν τη συνέχεια μιας πορείας που σύντομα θα τον οδηγούσε στις μεγάλες μυθιστορηματικές του συνθέσεις. Τον Οκτώβριο και τον Νοέμβριο του 1936 βρίσκεται στη σπαρασσόμενη Ισπανία ως πολεμικός ανταποκριτής της εφημερίδας *Καθημερινή*. Παίρνει συνεντεύξεις μάλιστα από τον Ουναμούνο και τον Φράνκο⁸⁹. Σε όλη τη διάρκεια του 1938 ασχολείται με την τελευταία γραφή της *Οδύσειας*, η οποία θα εκδοθεί στα τέλη του έτους. Το 1940 συνεχίζει το γαλλικό μυθιστόρημα *Mon père*. Το 1941 οι Γερμανοί εισβάλλουν στην ηπειρωτική Ελλάδα και στη συνέχεια στην Κρήτη. Ο Καζαντζάκης τελειώνει τη πρώτη γραφή του *Βούδα*, διορθώνει τη μετάφραση της *Θείας Κωμωδίας* και αρχίζει ένα μυθιστόρημα στο οποίο αρχικά έδωσε τον τίτλο *Το συναζάρι του Ζορμπά*. Το 1942 μεταξύ άλλων σχεδιάζει ένα μυθιστόρημα με θέμα τον Χριστό που θα το ονομάσει *Τα απομνημονεύματα του Χριστού*. Αυτό το κείμενο θα αποτελέσει τον πυρήνα του κατοπινού *Τελευταίου Πειρασμού*.

Το 1943 στην Αίγινα γράφει το μυθιστόρημα *Ο βίος και η πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*⁹⁰. Είναι το βιβλίο το οποίο με τον ελεύθερο απ' όλα τα δεσμά του ήρωα του έμελλε να γίνει ο πρόδρομος για τα μεγάλα μυθιστορήματα του Κρητικού. Πρόκειται για βιβλίο που επρόκειτο να γνωρίσει τη μεγαλύτερη παγκόσμια εκδοτική επιτυχία από κάθε άλλο έργο της νεοελληνικής πεζογραφίας. Δεν θα αποτελούσε μάλιστα υπερβολή να ισχυριστούμε ότι το έργο αυτό πιθανότατα χάρισε στα Νεοελληνικά Γράμματα τη διεθνή προβολή που μέχρι τότε δεν είχαν. Η υπόθεσή του ξετυλίγεται σε ένα κρητικό χωριό με την κοινωνική συγκρότηση και τα παραδοσιακά του ήθη να αποτελούν το μυθιστορηματικό φόντο. Πέρα, όμως, από μια έξοχη τοιχογραφία μιας τοπικής κοινωνίας, ο συγγραφέας μεριμνά να επικεντρώσει τη γραφή του σε ένα υπαρκτό πρόσωπο, τον Γιώργη Ζορμπά⁹¹. Ο Καζαντζάκης τον είχε γνωρίσει είκοσι πέντε χρόνια περίπου νωρίτερα και είχε συμπορευτεί μαζί του, όχι στην Κρήτη όπου

---

⁸⁹ Η εφημερίδα *Καθημερινή* δημοσιεύει από τις 24 Νοεμβρίου 1936 έως τις 17 Ιανουαρίου 1937 τις εντυπώσεις του Καζαντζάκη από τον εμφύλιο ισπανικό πόλεμο με τίτλο «Τι είδα 40 ημέρες στην Ισπανία». Τον Απρίλιο του 1937, στην Αθήνα, ο εκδοτικός οίκος Πυρσός θα δημοσιεύσει το *Ταξιδεύοντας – Ισπανία*, όλο το δεύτερο μέρος του οποίου με τίτλο «Viva la Muerte!» είναι αφιερωμένο στον εμφύλιο αυτό πόλεμο.

⁹⁰ Το βιβλίο θα κυκλοφορήσει το 1946 από τις εκδόσεις Δημητράκου και θα επανακυκλοφορήσει από τον ίδιο εκδοτικό οίκο το 1954 με κείμενο αναθεωρημένο από τον ίδιο το συγγραφέα.

⁹¹ Βλ. σχετικά, Γιάννης Αναπλιώτης, *Ο αληθινός Ζορμπάς και ο Νίκος Καζαντζάκης*, Αθήνα, εκδ. Δίφρος, 1960.

τον τοποθετεί στο μυθιστόρημά του, αλλά στην Παστροβά της Μάνης, στην προσπάθεια που έκαναν μαζί να εκμεταλλευτούν εκεί ένα λιγνιτωρυχείο το 1917. Την επιχείρηση του μεταλλείου, καθώς και μια άλλη επιχείρηση ξυλείας από το Άγιον Όρος που ο Καζαντζάκης σχεδίασε ή επιχείρησε το 1915, τις μεταφέρει στην Κρήτη μαζί με τον Ζορμπά. Γράφοντας το έργο αυτό ζει την εικόνα μιας άλλης ζωής, όπως αυτή πηγάζει από την εσωτερική του ανάγκη, και μάλιστα στο περιβάλλον της ιδιαίτερης πατρίδας του.

Το μυθιστόρημα αυτό, λοιπόν, εκκινώντας από αληθινά περιστατικά, ανοίγει με τη συνάντηση των δύο βασικών ηρώων, αφηγητή-συγγραφέα και Ζορμπά, και κλείνει όχι μόνο με την ολοκλήρωση της ιδιότυπης περιπέτειάς τους, αλλά και με το τέλος του Ζορμπά, που δίνεται με τρόπο συνοπτικό⁹². Οι σχέσεις των δύο αυτών κεντρικών ανδρικών χαρακτήρων δείχνουν να είναι στενές⁹³. Είναι από τα λίγα ίσως λογοτεχνικά έργα του Καζαντζάκη στα οποία δεσπόζει μια γενναία, αυθόρμητη, αρρενωπή γραφή για να σκιαγραφηθεί και να αναστηθεί, από την πένα ενός «καλαμαρά» η μορφή ενός «φαγά, πίοτη, δουλευταρά, γυναικά, αλήτη, χορευτή, πολεμιστή» με «την πιο πλατιά ψυχή, το πιο σίγουρο σώμα και την πιο λεύτερη κραυγή». Πρόκειται για μια βιωματική γραφή που αποτελεί μαθητεία στη βαθύτερη πραγματικότητα του κόσμου από τον διανοούμενο, δηλαδή από ένα είδος ανθρώπου που είναι κάπως αποκομμένο από αυτήν. Θα λέγαμε ότι με το βιβλίο αυτό ο Καζαντζάκης επιχειρεί να σκιαγραφήσει μια σημαντική πλευρά της πνευματικής αυτοβιογραφίας του. Έχουμε μια καλοδουλεμένη γλώσσα που αποδίδει με ζωντανό και παραστατικό τρόπο τις γλωσσικές επιλογές (ιδιολέκτους) των προσώπων με στοιχεία του προφορικού λόγου, καθώς είναι εμπλουτισμένη με ιδιωτισμούς και παροιμιακές εκφράσεις. Το αφήγημα αυτό γράφεται μέσα από δύο πρόσωπα: τον τύπο του ανθρώπου που θεωρητικά είναι ή που θα ήθελε να είναι (ο Συγγραφέας) και τον τύπο του άλλου ανθρώπου που φέρει εν δυνάμει μέσα του και δεν μπορεί να τον ζήσει (ο Ζορμπάς). Σε αρκετά του κείμενα και κυρίως στο πλέον προσωπικό του

---

⁹² Ο Roderick Beaton κάνει λόγο για ένα Ζορμπά που σηματοδοτεί κάτι καινούργιο στη γραφή του Καζαντζάκη, για ένα μυθιστόρημα που αρχίζει με μίαν αναφορά στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα («Χθές κατέβηκα στον Πειραιά») και συνεχίζει με ένα είδος Πλατωνικού διαλόγου μεταξύ Ζορμπά και αφεντικού. Βλ. σχετικά: Roderick Beaton, *Ο Καζαντζάκης μοντερνιστής και μεταμοντέρνος*, επιμ. Σ.Ν. Φιλιππίδης, Αθήνα, Καστανιώτης και Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης, 2009.

⁹³ Αν και διαφοροποιούμαστε από τη θέση του, σημειώνουμε τη μελέτη του Δημήτρη Παπανικολάου στην οποία κάνει λόγο για περίπτωση “ομοιοκοινωνικότητας” (βλ. Δημήτρης Παπανικολάου, “Αφεντικό, άνθρωπο δεν αγάπησα σαν εσένα”. Ο Αλέξης Ζορμπάς και η ποιητική της ομοιοκοινωνικότητας”, στο *Νίκος Καζαντζάκης, Παραμορφώσεις, παραλείψεις, μυθοποιήσεις*, ό. π., σσ. 197-220).

αφήγημα, την *Αναφορά στον Γκρέκο*, τονίζει τη σημασία της μορφής του Ζορμπά. Αναδεικνύοντας την πρωταρχική αξία των ταξιδιών και των ονείρων στη ζωή του επισημαίνει ότι πολύ λίγοι άνθρωποι, ζωντανοί και νεκροί, βοήθησαν τον αγώνα του. Ανάμεσά τους ξεχώριζε τον Όμηρο, τον Βούδα, τον Νίτσε, τον Μπερξόν και τον Ζορμπά. Σε ένα μοναδικής λογοτεχνικής αξίας απόσπασμα που αποτυπώνει την επίδραση που άσκησε στην προσωπικότητά, την κοσμοθεωρία και τις επιλογές του ο Ζορμπάς, ο συγγραφέας μας εξομολογείται:

Αν ήταν στη ζωή μου να διάλεγα έναν ψυχικό οδηγό, έναν Γκουρού, όπως λένε οι Ιντοί, ένα Γέροντα, όπως λένε οι καλόγεροι στο Άγιον Όρος, σίγουρα θα διάλεγα το Ζορμπά. Γιατί αυτός είχε ό,τι χρειάζεται ένας καλαμαράς για να σωθεί: την πρωτόγονη ματιά που αδράχνει ψηλάθεσαϊτευτά τη θροφή της. Τη δημιουργικιά, κάθε πρωί ανανεούμενη αφέλεια να βλέπει ακατάπαυστα για πρώτη φορά τα πάντα και να δίνει παρθενιά στα αιώνια καθημερινά στοιχεία- αγέρα, θάλασσα, φωτιά, γυναίκα, ψωμί. Τη σιγουράδα του χεριού, τη δροσεράδα της καρδιάς, την παλικαριά να κοροϊδεύει την ίδια του την ψυχή, και τέλος το άγιο γάργαρο γέλιο, από βαθιά πηγή, βαθύτερο από το σπλάγχο του ανθρώπου που ανατινάζονται απολυτρωτικό στις κρίσιμες στιγμές του Ζορμπά. Ανατινάζονται και μπορούσε να γκρεμίσει - και γκρέμιζε - όλους τους φράχτες - ηθική, θρησκεία, πατρίδα - που άσκωσε γύρα του ο κακομοίρης ο άνθρωπος, για να κουτσοπορέψει ασφαλισμένα τη ζωούλα⁹⁴.

Η μορφή του Ζορμπά δεσπόζει στο μυθιστόρημα. Ο χαρακτήρας του σκιαγραφείται από τον συγγραφέα τόσο έμμεσα, μέσα από τον λόγο και τη συμπεριφορά του, όσο και άμεσα μέσα από τις κρίσεις που διατυπώνει ο αφηγητής. Ο αφηγητής παρουσιάζεται ικανός να συλλογίζεται με δύναμη, αλλά ο Ζορμπάς είναι αυτός που διακρίνεται από ικανότητα στη λήψη αποφάσεων και ουσιαστική δράση, δράση η οποία πηγάζει από στοιχεία όπως ο αυθορμητισμός, η ειλικρίνεια, η τόλμη, η επιμονή, η θυμοσοφία, η αγνότητα, ο πρωτογονισμός, η ευαισθησία, το πάθος και η γνησιότητα. Χαρακτηριστικός τρόπος έκφρασης αυτού του ατόμου που αναδεικνύει

---

⁹⁴ Νίκος Καζαντζάκης, *Αναφορά...*, ό.π., σσ. 441-442.

τη δύναμη, το μεγαλείο και την πρωτόγονη ενέργεια της λαϊκής ψυχής είναι ο χορός. Η κίνηση του σώματος αποτελεί βασικό εκφραστικό του μέσο. Σαν να θέλει να εκδηλώσει μέσα από αυτόν όσα αδυνατεί να εκφράσει με τον λόγο. Ο αφηγητής, ο οποίος παραπέμπει ευθέως στον συγγραφέα, τον φιλοσοφικό στοχαστή Νίκος Καζαντζάκη, μένει θαμπωμένος ενώπιον τούτου του παροξυσμού στον χορό. Είναι ο χορός, λοιπόν, ο ιδιαίτερος τρόπος έκφρασης ενός απλού ανθρώπου που μοιάζει αφέντης του κόσμου. Κι ο αφηγητής γοητεύεται από την προσωπικότητα του ανθρώπου αυτού. Είναι αρκετά διαφορετικός από τον Ζορμπά, ο αντίποδάς του θα λέγαμε. Είναι άνθρωπος καλλιεργημένος και μορφωμένος. Τον βλέπουμε μάλιστα να περνά την ώρα του στο καφεενεδάκι διαβάζοντας Δάντη. Φαίνεται ωστόσο να μη διαθέτει εμπειρία ζωής. Είναι άνθρωπος της σκέψης και όχι της δράσης. Παρουσιάζεται, επιπλέον, κάπως συντηρητικός, μετρημένος, “φρόνιμος” όπως τον αποκαλεί ο Ζορμπάς, δίχως αυθορμητισμό και με επιθυμία ανάλυσης κάθε συναισθήματος και ελέγχου κάθε ενόρμησής του. Επομένως, εύλογα του προκαλεί εντύπωση ο Ζορμπάς με τον αυθορμητισμό, τη ζωντάνια, την πολυτάραχη ζωή του και την απλότητα με την οποία αντιμετωπίζει τον κόσμο.

Σε ένα ενδιαφέρον δοκίμιό του, διαβάζοντας το έργο ως την αποθέωση της ανωτερότητας του Ζορμπά σε σχέση με τον αφηγητή, ο αξιόλογος μελετητής του Καζαντζάκη Jad Hatem γράφει μεταξύ άλλων:

Τίποτα δεν αντιστέκεται στον Ζορμπά, γιατί είναι σε θέση ν’ αρνηθεί το πρόβλημα αφήνοντας στην ενστιγματική διαίσθησή του το πεδίο δράσης. Δεν τον ενδιαφέρει τόσο εκείνο που αισθάνεται. Κοντολογίς είναι ο άνθρωπος των αισθήσεων που προσαρμόζεται στον κόσμο, όπως λέει ο αφηγητής, ο οποίος προσθέτει ότι ποτέ δεν έχει δει τόσο φιλική συνεννόηση ανάμεσα σ’ έναν άνθρωπο και στο σύμπαν⁹⁵.

Οι επιδράσεις που δείχνει να έχει δεχτεί ο Καζαντζάκης στη σύλληψη και στη σύνθεση του μυθιστορήματος αυτού είναι εμφανείς. Είναι απόλυτα ορθές όσες προσεγγίσεις έχουν μέχρι σήμερα επισημάνει ότι στο *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* δεν συναντά κανείς την απλή ψυχογραφία των ηρώων, αλλά μια έκθεση ενός φιλοσοφικού πιστεύω. Ενός πιστεύω που εκφράζει τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος μέσω των δύο βασικών φωνών του μυθιστορήματος. Η αρχή της ζωτικής

⁹⁵ Jad Hatem, *Νίκος Καζαντζάκης. Μάσκα και Χάος*, μετάφραση Αλέξης Δήμου, επιμέλεια Μιλτιάδης Κρητικός, Αθήνα, εκδόσεις Κέδρος, 1983, σ. 125.

ορμής του Μπερξόν, δηλαδή μιας τυφλής και ανεξήγητης δύναμης που οδήγησε στη δημιουργία του κόσμου επιδρά σημαντικά στον Καζαντζάκη. Σημαντική όμως είναι και η επίδραση της θεωρίας του Γάλλου φιλοσόφου για το πώς πρέπει, προκειμένου να κατανοήσουμε κάτι, να το απομονώσουμε από την πραγματικότητα που το περιβάλλει. Ο μυθιστορηματικός ήρωας του συγγραφέα μας ζει και δρα σύμφωνα με το ένστικτό του πέρα από κάθε ηθική σύμβαση και περιορισμό. Με τον τρόπο αυτό επιβεβαιώνεται στα μάτια του λογοτέχνη η βιταλιστική θεωρία, η οποία στις αρχές του εικοστού αιώνα ως σύνθεση μπερξονισμού και πραγματισμού κήρυσσε την επιστροφή στην αυθεντική ζωή.

Ασφαλώς, και το αποτύπωμα της νιτσεικής σκέψης ανιχνεύεται στο έργο. Ο Ζορμπάς είναι χαρακτήρας πλασμένος στα πρότυπα του Υπερανθρώπου, δηλαδή και νιτσεικά⁹⁶. Αποτελεί την ενσάρκωση του πρωτόγονου, διονυσιακού ανθρώπου. Σε πολλά σημεία του έργου εξωτερικεύει τα πάθη του, τη χαρά και την έκσταση για τη ζωή μέσω του χορού, κάτι που προσπαθεί να εμψυχήσει και στον “καλαμαρά” συνοδοιπόρο του. Ακριβώς όπως ο Υπεράνθρωπος που αναζητά ο Νίτσε, «ο Ζορμπάς πιστεύει σε μια άλλη ηθική πέρα από την καθιερωμένη, σε έναν δικό του Θεό, μια νέα πατρίδα, ζητά να ανοίξει καινούριους δρόμους, να ορίσει τα δικά του νέα ηθικά προτάγματα να διώξει τους φράκτες που του στερούν την απόλυτη ελευθερία, που στέκονται εμπόδιο στη βούληση του για δύναμη και κυριαρχία σε έναν ελεύθερο κόσμο χωρίς σύμβολα και άβουλα αποδεκτές αξίες⁹⁷». Θέλει την κατάφαση στην ίδια τη ζωή κι όχι σε μεσολαβητικές μορφές. Είναι ο άνθρωπος ο οποίος ζει μέσα στην κοινωνία υπερβαίνοντας τις υφιστάμενες συμβατικές αξίες.

Αναγνωρίζοντας τριπλή επίδραση στον συγγραφέα του *Ζορμπά* (από Τζέιμς, Νίτσε και Μπερξόν), ο Παντελής Πρεβελάκης γράφει:

Για να εντάξουμε την περίοδο αυτή στην πνευματική περιπέτεια του Καζαντζάκη οφείλουμε ν’ ανατρέξουμε στα χρόνια της μαθητείας του στο Παρίσι. Η κυνική πρακτική του Ζορμπά εικονογραφούσε τα αμοραλιστικά παραγγέλματα του Νίτσε κι επαλήθευε τη φιλοσοφία του William James που ο Καζαντζάκης την είχε κι αυτή αφομοιώσει στα νιάτα του και μάλιστα της είχε αφιερώσει ένα δοκίμιο με τον

⁹⁶ Ο Beaton κάνει λόγο για τον ήρωα Ζορμπάς που αποτελεί την υπερανθρώπινη ενσωμάτωση του είδους του ελληνικού ηρωισμού που βλέπουμε στον Ηρακλή (βλ. σχετικά Roderick Beaton, *Ο Καζαντζάκης μοντερνιστής και μεταμοντέρνος*, στο ίδιο).

⁹⁷ Χριστίνα Τσινή, *ό.π.*, σ.27.

τίτλο *Pragmatisme*⁹⁸. Ο πραγματισμός είναι και αυτός πολέμιος του διανοητικισμού και του ρασιοναλισμού καθώς και ο μπερξονισμός, μολονότι η καταγωγή του είναι διαφορετική⁹⁹.

Από την πλευρά του, ο Ερατοσθένης Καψωμένος επισημαίνει ότι ο Ζορμπάς αντιπροσωπεύει τον χαρακτηριστικό τύπο Νεοέλληνα που ενσαρκώνει την ελληνική λαϊκή κουλτούρα. Σημειώνει ότι η φιλολογική κριτική έχει δώσει έμφαση στις ιδεολογικές συναρτήσεις του έργου, συσχετίζοντας την προβληματική και τους χαρακτήρες του μυθιστορήματος με την επίδραση της νιτσεικής φιλοσοφίας. Θέτει έτσι ένα ερμηνευτικό πρόβλημα, το οποίο καλό θα ήταν να συζητηθεί περαιτέρω, αν δηλαδή η ταύτιση του Ζορμπά με τον χαρακτηριστικό τύπο του Νεοέλληνα έχει όντως αντικειμενική βάση ή αν πρόκειται τελικά για ένα πλασματικό χαρακτήρα που υλοποιεί ορισμένες προκλητικές θέσεις της νιτσεικής “ανθρωπολογίας”¹⁰⁰. Η ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αυτή ανάλυση του έγκριτου μελετητή καταλήγει στο εξής συμπέρασμα :

Ο συγγραφέας-αφηγητής καταφέρνει να υπερβεί οριστικά το εσωτερικό του δίλημμα απορρίπτοντας τη βουδιστική μεταφυσική φιλοσοφία για το ανυπόστατο του ορατού κόσμου (που παρέχει το κοσμοθεωρητικό υπόβαθρο στην “ύβριν” του δυτικού ανθρώπου) και υιοθετώντας τη βιοθεωρία και τις στέρεες αξίες που ενσαρκώνει ο Ζορμπάς. Και οι αξίες αυτές είναι οι αξίες του τοπικού πολιτισμικού¹⁰¹.

Ο Θεόδωρος Γραμματάς, μέσα από τη δική του οπτική, φτάνει στο ακραίο κατά τη γνώμη μας σημείο να ισχυριστεί ότι ο Καζαντζάκης γελοιοποιεί τον Ζορμπά προσπαθώντας να επιτύχει την προσωπική του λύτρωση από τα σύνδρομα που τον βασάνιζαν, εφόσον ο ίδιος ένιωθε πάντα ένα αίσθημα κατωτερότητας απέναντι στους ανθρώπους της δράσης. Πιστεύει ότι κατ’ αυτόν τον τρόπο, στον χώρο της πνευματικής δημιουργίας και με τα πρόσωπα των ηρώων που δημιουργεί, επιχειρεί να

⁹⁸ Ο Καζαντζάκης είχε μεταφράσει και το βιβλίο του Ουίλιαμ Τζέιμς, *Η θεωρία της συγκινήσεως* (Αθήνα, εκδ. Φέξης, 1911).

⁹⁹ Νίκος Καζαντζάκης, *Τετρακόσια Γράμματα...*, ό.π., σσ. λζ’-λη’.

¹⁰⁰ Βλ. Ερατοσθένης Καψωμένος, *Ο Αλέξης Ζορμπάς και το νεοελληνικό πολιτισμικό πρότυπο*. Αναρτήθηκε στη ηλεκτρονική ιστοσελίδα της “Εταιρείας Κρητικών Σπουδών. Ίδρυμα Καψωμένου” στις 23 Σεπτεμβρίου 2010.

¹⁰¹ Το ίδιο

καταξιώσει την καταπιεσμένη πλευρά της προσωπικότητάς του. Σε επίπεδο φιλοσοφικών επιδράσεων, ο καθηγητής σημειώνει:

Ο Ζορμπάς με την προτεραιότητα που δίνει στην πράξη, συνδυάζει κατά τον καλύτερο τρόπο τόσο το βιταλιστικό κήρυγμα του Μπερξόν όσο και το διονυσιακό μηδενισμό του Νίτσε, όσο και την ενστικτώδη δυναμική στάση των προγόνων του απέναντι στη ζωή, εικόνα που είχε σημαδέψει το σχηματισμό της προσωπικότητας στη παιδική του ηλικία. Αποτελεί λοιπόν όχι το προεκταμένο, ούτε το άλλο, αλλά το εξιδανικευμένο, ολοκληρωμένο εγώ του το οποίο μάταια πάσχιζε να κατακτήσει. Γι' αυτό και τον αγάπησε περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο του ήρωα και γράφοντάς τον έδωσε τον καλύτερο εαυτό του¹⁰².

Σημαντική όμως είναι και η επισήμανση της Μαρίνας Γρηγοροπούλου, η οποία αναφέρει:

Στο μεν μυθιστόρημα «η προσωπικότητα του Ζορμπά σκιαγραφείται μέσω της θεωρίας του πραγματισμού του William James και της σύλληψης του Υπερανθρώπου του Friedrich Nietzsche, στον απολογισμό του βίου του¹⁰³, όμως, ο Καζαντζάκης παρουσιάζει τον ήρωα πλησιέστερα στο μπερξονικό πρότυπο, η ζωτική ορμή του οποίου μυεί τον συγγραφέα στον αυθορμητισμό της ζωής¹⁰⁴.

Από τον εντοπισμό, όμως, πιθανών φιλοσοφικών αποτυπωμάτων στο μυθιστόρημα αυτό δεν θα πρέπει να παραλείψουμε εντέλει τη μορφή της μαντάμ Ορτάνς, της ηλικιωμένης αυτής Γαλλίδας, πρώην πόρνης. Η γυναικεία αυτή φιγούρα πλαισιώνει με συναισθηματικό τρόπο τις δύο αρχετυπικές, ανδρικές μορφές του έργου και ίσως υποτιμήθηκε στο *Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά* εξαιτίας της φιλοσοφικής διάστασης και της έκθεσής της μέσω των δύο πρωταγωνιστών. Ωστόσο, αξιοσημείωτο είναι ότι η μαντάμ Ορτάνς με την άσβηστη δίψα της για ζωή μέσα από

---

¹⁰² Θεόδωρος Γραμματάς, «Ξαναδιαβάζοντας το έργο του Νίκου Καζαντζάκη» στο *Αφιέρωμα στο Νίκο Καζαντζάκη*, περ. ΔΙΑΒΑΖΩ, τεύχος 51, Μάρτιος 1972, ό.π., σσ.53-54.

¹⁰³ Εννοεί στην *Αναφορά στον Γκρέκο*.

¹⁰⁴ Μαρίνα Γρηγοροπούλου, «Η εικονοποιία της καζαντζακικής *Αναφοράς*», Εισαγωγή στο Νίκο Καζαντζάκη, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Αθήνα, νέα αναθεωρημένη σύγχρονη έκδοση, εκδόσεις Καζαντζάκη, 2014, σσ. XXII-XXIII.

τη γραφικότητά της, εξελίσσεται βαθμιαία σε σύμβολο της Αιώνιας Γυναίκας στο καζαντζακικό έργο. Ο εξαίρετος ειδικός Θανάσης Αγάθος υποστηρίζει:

Σύμφωνα με τη νιτσεική αντίληψη αν και η Ορτάνς υποτάσσεται στη φυσική νομοτέλεια και στην ανδρική κυριαρχία, εντούτοις ξεφεύγει απ' τους βασικούς γυναικείους τύπους που εμφανίζονται στα δημιουργήματα του Κρητικού συγγραφέα για να αντιτάξει έντονα πρωτότυπα στοιχεία αντισυμβατικής συμπεριφοράς και κοσμοπολιτισμού και ένα παρελθόν που εμφανίζει δείγματα μιας γυναίκας της δράσης, ταιριαστής συντρόφου του Ζορμπά¹⁰⁵.

***

Από τον Μάιο του 1943, έτος γραφής του *Ζορμπά*, έως τον Ιούλιο του 1948 που ο Καζαντζάκης αρχίζει τη συγγραφή του μυθιστορήματος *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, μεσολαβούν πέντε χρόνια. Σε αυτή τη χρονική διάρκεια ο Έλληνας συγγραφέας συνεχίζει την πολύπλευρη δραστηριότητά του, τη συγγραφή θεατρικών και ταξιδιωτικών έργων, καθώς και μεταφράσεων. Μετά την αποχώρηση των στρατευμάτων Κατοχής επιστρέφει στην Αθήνα. Από τους πρώτους μήνες του 1945 εργάζεται για την ενοποίηση διαφόρων σοσιαλιστικών ομάδων. Η πολιτική αυτή δράση καταλήγει στην ίδρυση της Σοσιαλιστικής Εργατικής Ένωσης. Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, ο Άγγελος και η Άννα Σικελιανού παντρεύουν τον Καζαντζάκη με την πιστή του συντρόφισσα, Ελένη Σαμίου. Λίγες μέρες αργότερα ο συγγραφέας ορκίζεται υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου στην κυβέρνηση Σοφούλη, αλλά θα παραιτηθεί τον Ιανουάριο του 1946. Τον Μάιο η Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών, της οποίας είναι Πρόεδρος, τον προτείνει μάταια για το βραβείο Nobel Λογοτεχνίας από κοινού με τον Σικελιανό. Το καλοκαίρι του ίδιου έτους ο Καζαντζάκης ταξιδεύει στην Αγγλία και τον Σεπτέμβριο θα βρεθεί και πάλι στο Παρίσι προσκεκλημένος της γαλλικής κυβέρνησης. Τον Μάιο του 1947 διορίζεται στην Ουνέσκο ως σύμβουλος στη Λογοτεχνία έπειτα από επίμονη προσπάθεια δική του και των φίλων του. Διαπιστώνοντας, όμως, ότι έτσι αδυνατεί ν' αφιερωθεί ολοκληρωτικά στο

---

¹⁰⁵ Θανάσης Αγάθος, «Μαντάμ Ορτάνς, ένας ξεχωριστός μυθιστορηματικός χαρακτήρας του Καζαντζάκη», στο *Νίκος Καζαντζάκης: Το έργο και η πρόσληψή του*, Πεπραγμένα διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ηράκλειο, εκδ. Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, 2006, σ. 138.

συγγραφικό του έργο παραιτείται από την Ουνέσκο στις 25 Μαρτίου του 1948 έπειτα από έντεκα μήνες υπηρεσία. Στις 31 Μαΐου φεύγει μόνος οδικώς για τη Νότιο Γαλλία και στις 2 Ιουνίου εγκαθίσταται στην Αντίπολη (Antibes). Εκεί στις 7 Ιουλίου αρχίζει την συγγραφή του μυθιστορήματος *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, μυθιστόρημα στο οποίο «η μεγάλη λογοτεχνική ικανότητα του Καζαντζάκη ξεδιπλώνεται παντού με τις άφθονες εικόνες που γεννά ο μορφοπλαστικός και συμβολικός του λόγος, λόγος που περιέχει άφθονους κρητικούς ιδιοματισμούς, υψηλά νοήματα και φανερώνει την ισχυρή λεξιπλαστική ικανότητα του ταλαντούχου και κορυφαίου συγγραφέα¹⁰⁶». Τον Αύγουστο γράφει στον Πρεβελάκη:

Εδώ δουλεύω καλά, ησυχία, γλύκα, χαρά Θεού. Αυτές τις μέρες τελειώνω το μυθιστόρημα που άρχισα *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* θα γίνει 500 σελίδες είναι σύγχρονο και γίνεται σ' ένα χωριό της Μικράς Ασίας και δεν υπάρχει "εγώ". Το μυθιστόρημα έγινε για μένα ένα *debouché* όπου μπορώ να χρησιμοποιήσω μερικές ανθρώπινες ιδιότητές μου που δεν μπαίνουν με τη μορφή αυτή στην ποίηση ή στην τραγωδία¹⁰⁷.

Ολοκληρώνει σε μια πρώτη γραφή το μυθιστόρημα αυτό στις 7 Σεπτεμβρίου. Κατά τη γνωστή συνήθειά του των πολλαπλών γραφών το επεξεργάζεται εκ νέου στη διάρκεια του διμήνου Νοεμβρίου- Δεκεμβρίου 1948¹⁰⁸. Η πλοκή του έργου αυτού διεξάγεται στο χρονικό διάστημα της ελληνικής εκστρατείας στη Μικρά Ασία, αλλά συγχρόνως παραπέμπει και στα γεγονότα που οδήγησαν στον ελληνικό Εμφύλιο. Αυτές οι ιστορικές επιλογές μας υποδεικνύουν σαφώς ότι ο Κρητικός συγγραφέας επιθυμούσε, μεταξύ άλλων, να στηλιτεύσει την εσωτερική διχόνοια που είχε ολέθριες συνέπειες για την Ελλάδα.

Με στόχο να επιχειρήσουμε οποιαδήποτε ανίχνευση φιλοσοφικών επιδράσεων στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα, θεωρούμε χρήσιμο να θυμίσουμε την υπόθεση και να θίξουμε ακροθιγώς ορισμένες θεματικές παραμέτρους του.

---

¹⁰⁶ Μαρία Χατζηπαποστόλου, «Το πρόσωπο του Χριστού στο Νίκο Καζαντζάκη», Μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Θεολογίας, Τομέας Δογματικής Θεολογίας, Σύμβουλος Καθηγητής κ. Χρυσόστομος Α. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη, 2010, σ.55.

¹⁰⁷ Νίκος Καζαντζάκης, *Τετρακόσια Γράμματα...*, ό.π., σ. 592 (επιστολή από την γαλλική Antibes της 27^{ης} Αυγούστου 1948).

¹⁰⁸ Το *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* πρωτοδημοσιεύτηκε το 1954 από τις εκδόσεις Δίφρος.

Το έργο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* μας παρουσιάζει ένα ελληνικό χωριό (τη Λυκόβρυση) κάτω από την τυραννία του Τούρκου Αγά. Με τα περιστατικά που διηγείται ζωγραφίζει τον παπά του χωριού («παπά-Γρηγόρη»), τον δάσκαλο, τους προεστούς και πολλούς άλλους από τους κατοίκους του. Σ' αυτό το χωριό ζητούν καταφύγιο μετά την τουρκική αγριότητα οι κάτοικοι ενός άλλου ελληνικού χωριού που φέρουν μαζί τους τα Ιερά τους και τα οστά των πατέρων τους και έχουν επίσης επικεφαλής τον ιερέα τους («παπά-Φώτη»). Ο παπά-Γρηγόρης, όμως, φοβερός υπέρμαχος της περιουσίας και μάλιστα στο όνομα της θρησκείας, αντιμετωπίζει τους πρόσφυγες σαν ληστές και αποτρέπει τους Λυκοβρυσιώτες από το να τους συντρέξουν. Έτσι, μόνο λίγες διαλεχτές ψυχές παραστέκουν τους ξεριζωμένους που καταφεύγουν σε σπηλιές έξω από τη Λυκόβρυση («Σαρακήνα»). Από τους διαλεχτούς αυτούς, κύριο πρόσωπο είναι ένας τσοπάνος («Μανολιός»), άλλοτε καλογεροπαίδι, στον οποίο ο παπά-Γρηγόρης είχε αναθέσει να εικονίσει τη μορφή του Χριστού στην αναπαράσταση των Παθών. Ένας άλλος (ο «Μιχαλιός»), κληρονόμος πλούσιου πατέρα χαρίζει την περιουσία του στους Σαρακηνιώτες, αλλά ο παπά-Γρηγόρης, προκειμένου να μην αναγνωριστεί η δωρεά, βρίσκει ψευδομάρτυρες έτοιμους να δηλώσουν ότι ο δωρητής δεν έχει σώας τας φρένας.

Όταν στη Σαρακήνα αρχίζουν να υποφέρουν από πείνα, ο παπά-Φώτης καταφεύγει πρώτα στον Δεσπότη, χωρίς όμως να βρει ανταπόκριση. Ύστερα από ολονύχτια απομόνωση σε ερημοκλήσι του βουνού, παίρνει την απόφαση να μεταχειριστεί ακόμη και τη βία. Έτσι, οι ξεριζωμένοι, με επικεφαλής τον παπά-Φώτη, υπερασπίζοντας τα δικαιώματά τους στα κτήματα της δωρεάς, παλεύουν με τους Λυκοβρυσιώτες και τους νικούν. Ο παπά-Γρηγόρης, όμως, υποκινεί τον Αγά να συλλάβει και να του παραδώσει τον Μανολιό, τον οποίο τον θεωρεί υπαίτιο του ξεσηκωμού των ξεριζωμένων, και τον παρασταίνει σαν μπολσεβίκο. Ο Μανολιός, άνθρωπος που επιθυμεί να θυσιάσει για να σώσει τους άλλους (είχε και άλλη φορά «ομολογήσει» φόνο που δεν είχε κάνει για να γλυτώσει το χωριό από τη φοβέρα του Αγά) παίρνει το βάρος επάνω του. Όχι μόνο δεν υπερασπίζεται τον εαυτό του, αλλά επιδιώκει με σθένος να προκαλέσει την οργή του Αγά. Τον παραδίνει τότε αυτός στον παπά-Γρηγόρη και τους Λυκοβρυσιώτες που τον οδηγούν στην εκκλησία όπου και τον σκοτώνουν παραμονή Χριστουγέννων. Ο παπά-Γρηγόρης μάλιστα ραντίζει τον λαό με το αίμα του σκοτωμένου. Στο μεταξύ, ο Αγάς έχει ζητήσει να έρθει στρατός για να επιβάλει την τάξη. Έτσι, οι Σαρακηνιώτες με τον παπά-Φώτη, ξεριζωμένοι για δεύτερη φορά, αναζητούν τελικά άλλη γη.

Δεν είναι η πρώτη φορά που ο Καζαντζάκης ασχολείται στο έργο του με το πρόσωπο του Χριστού. Συγκεκριμένα, πριν από το μυθιστόρημα που προσεγγίζουμε εδώ, είχε γράψει μια τραγωδία¹⁰⁹ κι ένα κάντο με τον ίδιο τίτλο, δίχως να ξεχνάμε ότι η μορφή του Χριστού τον είχε απασχολήσει και στην Ψ΄ Ραψωδία της *Οδύσειας*. Δύο στοιχεία που άμεσα διακρίνονται στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* είναι οι εμπειρίες που είχε από την αποστολή στον Καύκασο το 1919 για τον επαναπατρισμό των Ελλήνων, καθώς και η δερματοπάθεια του προσώπου του το 1922 στη Βιέννη, ενόσω τελούσε υπό βουδική επίδραση.

Στο έργο έχουμε ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα των πρωτόγονων θρησκειών. Πρόκειται για την τελετή επανάληψης μιας ιερής πράξης που έγινε κάποτε στο παρελθόν. Σ' αυτήν, τα άτομα που ενσαρκώνουν τους πρωταγωνιστές σταδιακά φτάνουν να εξομοιωθούν με το πρόσωπο που παριστάνουν και να “θεωθούν” μυστικιστικά. Όσο για τους θεατές αυτής της τελετής, καταφέρνουν να μνηθούν στην ιερή εκείνη πράξη και κατά κάποιο χαρισματικό τρόπο να εξαγιστούν¹¹⁰. Η φανταστική αποστολή του Μανολιού, των τριών μαθητών του, της Μαγδαληνής και του Ιούδα, γίνεται στο τέλος πραγματική. Τα εικονικά, δηλαδή, καθίστανται πραγματικά. Οι μαθητές συσπειρώνονται γύρω από τον εικονικό Χριστό κι αυτός σαν αληθινός δέχεται να ακολουθήσει την οδό του μαρτυρίου ως εάν του είχε επιβληθεί άνωθεν.

Δεν πρέπει, όμως, να σταθούμε μόνο σε μια απλή ανάγνωση του έργου ως επιλογή μιας θεαματικής που βασίζεται στην επανάληψη της σταύρωσης του Χριστού¹¹¹. Ο καζαντζακικός μύθος δεν περιορίζεται σε ένα μαγικό - θρησκευτικό επίπεδο. Το επίπεδο αυτό είναι η αφετηρία για να προσδώσει ο συγγραφέας στο έργο του κοινωνικές διαστάσεις. Η ουσιαστική προσέγγιση του μυθιστορήματος συνίσταται στην αντιπαράθεση των πτωχών και κατατρεγμένων προσφύγων της Σαρακήνας που με τον παπά-Φώτη - περισσότερο κοινωνικό επαναστάτη, παρά θρησκευτικό οδηγό - αρχηγό στις διεκδικήσεις τους παλεύουν για το δίκιο τους, και των πλουσίων και βολεμένων αρχόντων του τουρκοκρατούμενου χωριού της Λυκόβρυσης. Ανάμεσά τους, ο ξανασαρκωμένος Χριστός (Μανολιός) προσπαθεί εις

---

¹⁰⁹ *Χριστός*. Έμμετρη τραγωδία γραμμένη το 1921. Ξαναγράφηκε το 1924 και σε τρίτη τελική μορφή το 1928 οπότε και κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Στοχαστής. Το πρόσωπο του Χριστού παρουσιάζεται με την ανθρώπινη και κοινωνική του όψη, όπως άλλωστε συμβαίνει και στα άλλα έργα του (*Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* και *Ο Τελευταίος Πειρασμός*).

¹¹⁰ Βλ. μεταξύ άλλων, Τζέιμς Τζωρτζ Φρέιζερ, *Ο χρυσός κλώνος*, μετάφραση Μπονίτα Μπικάκη, επιμέλεια Παναγιώτης Καρματζός, Αθήνα, εκδ. Εκάτη, 1998.

¹¹¹ Βλ. σχετικά και Εύης Βουλγαράκη-Πισίνα, «Η “Χριστολογία” του Νίκου Καζαντζάκη», *Νέα Εστία*, έτος 79ο, τόμος 157ος, τεύχος 1776, Μάρτιος 2005.

μάτην ν' αναπτύξει το περισσότερο κοινωνικό παρά θρησκευτικό του κήρυγμα και να εξαλείψει την αδικία και την αντίθεση. Έχει εύστοχα παρατηρηθεί ότι :

Χριστός στον Καζαντζάκη υπάρχει και λειτουργεί ως πολέμιος κάθε είδους υποκρισίας, ως γνήσιος αντιεξουσιαστής όχι του κόσμου αλλά της κοσμικής εξουσίας και του κοσμικού φρονήματος, του μορφώματος εκείνου που υποδουλώνει τον άνθρωπο, φανερώνοντάς μας έναν τρόπο μιας άλλης ζωής, μιας ζωής που ούτε καν υποψιαστήκαμε, όντας δέσμοι κανόνων και επιταγών μιας θρησκείας ενάντιας στην αληθινή πίστη και ζωή¹¹².

Χωρίς καμία πρόθεση να ιχνηλατήσουμε πίσω από τις κοινωνικές θέσεις του συγγραφέα μια ηθικολογική διάθεση, πασιφανές είναι ότι εδώ βάλλει κατά της αδικίας απ' όπου κι αν προέρχεται και όποια μορφή κι αν προσλαμβάνει: εκείνη της απληστίας, της λαιμαργίας, του φθόνου, της προδοσίας. Καυτηριάζει το γεγονός ότι οι Έλληνες ως λαός διαχρονικά ταλανίζονται από εσωτερικές έριδες. Ο Θωμάς Καραγκιοζόπουλος μάλιστα φτάνει στο σημείο να υποστηρίξει ότι φανερόνεται στο έργο ο διαχρονικός δοσιλογισμός του ελληνικού έθνους και η υποτέλεια στον εκάστοτε κατακτητή, προκειμένου να εξασφαλισθούν κάποια προνόμια¹¹³. Ο κοινωνικός αλληλοσπαραγμός και η δίωξη του αδύναμου και του διαφορετικού έχει γίνει έμφυτο συστατικό στα χρόνια που οι άνθρωποι δοκιμάζονται από τους πολέμους και την πενία. Ο μυθιστοριογράφος εξυμνεί την καλοσύνη, την φιλανθρωπία, την αυτοθυσία, τον αγώνα για λευτεριά, την αλληλεγγύη, τη θυσία. Κατορθώνει να ζωντανέψει και να αναδείξει το πεδίο της πάλης και τη δραματικότητα των αντιθέσεων στη συνείδηση του αναγνώστη του. Παράλληλα, όμως, δείχνει την κατάπτωση του χριστιανισμού και το ψεύτισμα των ειδώλων. Προφανώς υπαινίσσεται ότι ο άνθρωπος δεν διδάχτηκε τίποτε από τη θυσία του Χριστού και τον ξανασταυρώνει καθημερινά με τις πράξεις, τις παραλείψεις και τις σκέψεις του.

Την πικρή αυτή σκέψη του Kierkegaard («Αν ο Χριστός ξαναρχόταν, θα τον ξανασταυρώναμε αμέσως»), θεωρεί ο Παντελής Πρεβελάκης ότι αναπτύσσει ο

---

¹¹² Μαρία Χατζηπαποστόλου, «Το πρόσωπο του Χριστού στο Νίκο Καζαντζάκη», Μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Θεολογίας, Τομέας Δογματικής Θεολογίας, Σύμβουλος Καθηγητής κ. Χρυσόστομος Α. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη, 2010, ό.π., σ.64.

¹¹³ Βλ. σχετικά, Θωμάς Καραγκιοζόπουλος, «Οι ρεαλιστικές προεκτάσεις στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* του Νίκου Καζαντζάκη», ηλεκτρονικό *blog HUFFPOST* (σε συνεργασία με τον «Όμιλο 24 Media»), 3 Σεπτεμβρίου 2017.

Καζαντζάκης στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, με «μίαν τοιχογραφία όπου έριξε όσα έπιασε το μάτι του από το χοντρό λαό πότε τον κολασμένο και πότε τον μάρτυρα, διασύροντας με επιείκεια τους φαύλους και προβάλλοντας πάνω στο ανόσιο πλήθος τους μια αθώα μορφή, τον καινούριο Εμμανουήλ¹¹⁴». Ο Πρεβελάκης μάλιστα προσθέτει ότι στον τύπο του Μανολιού ο Καζαντζάκης εφάρμοσε τα πορίσματα της νεότερης ψυχολογίας, σύμφωνα με τα οποία ο μίμος (ηθοποιός) κυριεύεται κάποτε από το πρόσωπο που υποδύεται, ακόμα και αν έχει επίγνωση ότι πορεύεται προς τον θάνατό του. Σε μια μεταξύ άλλων “ψυχολογική” προσέγγιση προχωρά και ο Jad Hatem γράφοντας :

Εκείνο που ο συγγραφέας μας παρουσιάζει δεν είναι τόσο ένα θεατρικό έργο που αναπαριστάνει τα Πάθη του Χριστού όσο η παρεμβολή των Παθών του Χριστού στον ψυχολογικό χώρο των προσώπων που τα οιστρηλατεί. Διότι δεν είναι ακριβώς το Μυστήριο ως θεατρικό έργο που πρόκειται να παρουσιαστεί εδώ αλλά το Μυστήριο ως πραγματική διηγετική σταύρωση του Χριστού που αποκαλύπτεται εδώ με πλήρη επίγνωση¹¹⁵.

Πάντως, κάτω από το πέπλο ενός αριστοτέχνη της ρεαλιστικής περιγραφής και της δημιουργίας χαρακτήρων, αναφαίνονται οι μεγάλοι πνευματικοί δάσκαλοι του Καζαντζάκη. Με την πάροδο των ετών έχουν καταλάβει σταθερή θέση στη σκέψη του. Στο επίπεδο, λοιπόν, των πιθανών φιλοσοφικών επιδράσεων που δέχτηκε, έτσι όπως αυτές αποτυπώνονται στο μελετώμενο μυθιστόρημα, η επιρροή του Νίτσε αποδεικνύεται καταλυτική. Σκιαγραφούνται υπεράνθρωποι χαρακτήρες και υπεράνθρωπος αγώνας για κοινωνική μεταβολή. Οι πρόσφυγες, άνθρωποι που δοκιμάστηκαν άγρια από την ανέχεια, τις κακουχίες και τη μεροληπτική στάση των προνομιούχων, επιβιώνουν μέσα σε έναν πέτρινο κόσμο. Νιώθουν την ανάγκη να τον αλλάξουν για να κατορθώσουν να επιβιώσουν με αξιοπρέπεια. Ζητούν να αλλάξουν τη ροή της ιστορίας που μοιάζει προδιαγεγραμμένη. Χαρακτηριστικά δείγματα του υπεράνθρωπου αυτού αγώνα ανευρίσκονται στη στάση ζωής του Μανολιού, ο οποίος απομακρύνεται από την κοινωνία, βιώνει επώδυνες εσωτερικές εντάσεις και αναλαμβάνει βαρύτατο σταυρό. Επωμίζεται την ευθύνη να ηγηθεί ενός ηθικού αγώνα

¹¹⁴ «Αν ο Χριστός ξαναρχόταν, θα τον ξανασταυρώναμε αμέσως» (Kierkegaard).

¹¹⁵ Jad Hatem, ό. π., σ. 17.

για κοινωνική δικαιοσύνη και εφαρμογή ενός τρόπου ζωής που συμβαδίζει με τις προσταγές του Ευαγγελίου. Διεξάγει έναν αγώνα όχι με όπλα, αλλά με την ηθική του συμπεριφορά, τον λόγο του και τον παραδειγματικό του βίο. Εισάγει καινοτόμες επαναστατικές ιδέες στο χωριό, συζητά την υπέρβαση του φόβου της δεσποτείας και επιζητά την υιοθέτηση ενός πραγματικά κοινωνικού μοντέλου.

Από την άλλη πλευρά, όμως, διαφαίνεται στο έργο μια προσπάθεια να υπερνικηθεί (όπως το πράττει και ο Νίτσε) ο μηδενισμός, στον οποίο τελικά οδηγείται ο άνθρωπος. Η προσπάθεια αυτή συνίσταται στην αντιστροφή από την άρνηση του κόσμου στην ηρωική αισιοδοξία. Αυτή την αντιστροφή συλλαμβάνει ως ιδέα και προσπαθεί να υλοποιήσει ο Καζαντζάκης αντλώντας δύναμη από την πολιτικοκοινωνική διάσταση με την οποία προικίζει ορισμένους ήρωές του. Έχει πολύ σωστά επισημανθεί από την κριτική των τελευταίων δεκαετιών, ότι σε όλη την πορεία του λογοτεχνικού του έργου δεν μπορεί να εντοπιστεί μια έντονη σοσιαλιστική χροιά, πέρα από περιορισμούς και δεσμεύσεις, ένας σοσιαλισμός σχεδόν υπερβατικός που ενώνει όλους τους ανθρώπους στον αγώνα τους να βρουν την έξοδο από το σκοτάδι της άγνοιας και της ημιμάθειας. Μήπως, λοιπόν, τελικά ο Καζαντζάκης έρχεται σε αντίθεση με τον Νίτσε; Γράφει σχετικά ο Νικηφόρος Βρεττάκος:

Αυτός ο ουτοπικός σοσιαλισμός μιας χριστιανικής κοινοκτημοσύνης που φέρνει τον Καζαντζάκη σε αντίθεση με τον δάσκαλό του τον Νίτσε και με τον ίδιο τον εαυτό του σε άλλες εκφράσεις του εσωτερικού πολυπρόσωπου κόσμου του, τον απασχολεί βαθύτατα τις ώρες που ησυχασμένος ξεχνιέται και γίνεται μόνον ένας άνθρωπος απέναντι στον άλλον άνθρωπο¹¹⁶.

Θα αποτελούσε, όμως, παράλειψη αν δεν επισημαίναμε στο μυθιστόρημα αυτό και θραύσματα μπερξονισμού. Υπάρχει αναφορά στο μπερξονικό στοιχείο της ζωτικής ορμής που συμπαρασύρει τη ζωή σε μια έντονη δημιουργική πορεία, έναν δρόμο ανηφορικό και τραχύ. Στα περισσότερα έργα του ο Καζαντζάκης πλάθει μυθιστορηματικές φιγούρες που χαρακτηρίζονται από τη ζωτική ορμή. Πρόκειται για πρόσωπα με αποφασιστικότητα και θάρρος, ευγένεια και τόλμη. Συνήθως, πρόκειται

---

¹¹⁶ Νικηφόρος Βρεττάκος, ό. π., σ. 672.

για τους χαρακτήρες στους οποίους ο Καζαντζάκης προσφέρει φωτοστέφανο ελευθερίας και που αγωνίζονται να διατηρήσουν. Είναι εκείνοι που δεν υποκύπτουν στις επιταγές των ισχυρών και χαράσσουν τη δική τους γραμμή στο κάδρο της ιστορίας. Στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, οι κατεξοχήν εκπρόσωποι της μπερξονικής ορμής είναι οι κάτοικοι της Σαρακήνας, οι διωκόμενοι πρόσφυγες, αλλά και ο παπά-Φώτης, ο οδηγός στον ανηφορικό αγώνα των αδύναμων. Στον αντίποδα της ζωτικής ορμής βρίσκονται οι κάτοικοι της Λυκόβρυσης, η αδρανής δύναμη του Σύμπαντος. Η κορύφωση του αγώνα των προσφύγων για επιβίωση λαμβάνει χώρα στα τελευταία κεφάλαια, όπου πραγματοποιείται η ηρωική έξοδος από τις σπηλιές τους. Παίρνουν τον δρόμο για το χωριό έχοντας βγάλει φτερά στα πόδια τους και όντας αποφασισμένοι να διεκδικήσουν δυναμικά όσα τους ανήκουν. Η ζωτική ορμή λειτουργεί ως προανάκρουσμα της αλλαγής της κατάστασης που φέρνει σε τέλμα τις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Είναι αυτή που θα πυροδοτήσει την οριστική σύγκρουση ανάμεσα στους κατέχοντες πλούτο και εξουσία και στους διψώντες και πεινώντες τη δικαιοσύνη, για να μετέλθουμε μια φράση εκκλησιαστική. Τελικά, η ζωτική ορμή είναι αυτή που παραπέμπει στον ανήφορο της *Ασκητικής* και επανέρχεται αδιάλειπτα στο καζαντζακικό έργο.

***

Αν και βίωσε την τραγική σελίδα του ελληνικού εμφύλιου πολέμου μακριά από το θέατρο των γεγονότων, ο Καζαντζάκης δεν έπαψε να δείχνει ενδιαφέρον και να εκφράζει την πίκρα του για τη μαύρη αυτή σελίδα της σύγχρονης ιστορίας μας. Ήδη στο μυθιστόρημα *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* εμπνέεται εν μέρει από ιστορικά γεγονότα. Στην περίπτωση όμως των *Αδερφοφάδων*, η αντανάκλαση του ελληνικού εμφύλιου πολέμου είναι άμεση, καθώς η υπόθεση του έργου τοποθετείται στη διάρκειά του. Το βιβλίο γράφεται στην Antibes μεταξύ του Δεκεμβρίου του 1948 και του Φεβρουαρίου 1949, ενώ η δεύτερη γραφή του γίνεται τον Μάρτιο του 1949. Ο συγγραφέας επεξεργάστηκε ξανά το μυθιστόρημα αυτό, χωρίς όμως να του δώσει την τελική του μορφή το 1952, το 1954, το 1955 και αργότερα. Ο αδελφικός του φίλος Παντελής Πρεβελάκης είναι και πάλι ο πρώτος με τον οποίο επιθυμεί να μοιραστεί τη νέα κυοφορία. Του γράφει:

«Εδώ δουλεύω καλά το νέο μυθιστόρημα. Ως τώρα το λέω *Αδερφοφάδες*. Αυτό σίγουρα δεν μπορεί τώρα να τυπωθεί στην Ελλάδα. Ίσως μήτε αργότερα. Μα θα τυπωθεί γαλλικά¹¹⁷».

Και λίγες μέρες αργότερα:

«Σήμερα τέλεινα [τους *Αδερφοφάδες*] το καινούριο μυθιστόρημα, που θα μείνει φοβούμαι μερικά χρόνια χειρόγραφο στα ελληνικά¹¹⁸».

Είναι φανερό ότι προς το τέλος της μυθιστορηματικής συγγραφικής του σταδιοδρομίας, κατόπιν δοκιμασίας και περιπλάνησης σε πολλά λογοτεχνικά είδη, έχει πλήρη συνείδηση του επίμαχου θέματος του βιβλίου στο οποίο περιγράφεται ο εμφύλιος σπαραγμός και οι οδυνηρές συνέπειές του. Σαφώς αναδύεται η πρόθεσή του να προσεγγίσει λογοτεχνικά την ιστορία με βλέμμα ρεαλιστικό. Πίσω όμως από αυτό το ιστορικό φόντο, μέσα από τους *Αδερφοφάδες* περιγράφονται και καταγγέλλονται οι αντιθέσεις και τα μίσση που μαστίζουν γενικότερα τον ελληνικό λαό, με συνέπεια αφενός τη διάσπαση της ενότητας και αφετέρου την επικράτηση ενός αδελφοκτόνου διχασμού.

Η δράση του μυθιστορήματος εκτυλίσσεται, λοιπόν, στα χρόνια του Εμφυλίου. Προκειμένου να αναφερθεί στη ζοφερή αυτή σελίδα της σύγχρονης ιστορίας της χώρας μας, ο συγγραφέας μάς μεταφέρει από τη μια πλευρά στο φανταστικό χωριό Κάστελο, περιοχή της Ηπείρου που βρίσκεται πάνω από την πεδιάδα προς τα Ιωάννινα και από την άλλη πλευρά στην Αετοράχη, το βουνό στο οποίο πράγματι κατέφευγαν αντάρτες εκείνη την εποχή. Το χωριό βρίσκεται υπό τον έλεγχο του στρατού και πολιορκείται από τους αντάρτες. Ο ιερέας του, ο παπά-Γιάνναρος, στέκεται ανάμεσα στις δύο παρατάξεις και προσπαθεί να τις συμφιλιώσει. Ωστόσο όλες του οι παραινέσεις αντιμετωπίζονται με αδιαφορία, εφόσον κάθε παράταξη τον θεωρεί όργανο της άλλης. Αναρωτιέται ποιοι έχουν δίκιο: οι κοκκινοσκούφηδες (δηλαδή οι κομμουνιστές αντάρτες) ή οι μαυροσκούφηδες (δηλαδή οι εθνικόφρονες). Δείχνει διχασμένος. Παρ' όλο που το κοινωνικό όραμα των ανταρτών του φαίνεται σωστό σε κάποια σημεία, τον προβληματίζει η απάνθρωπη συμπεριφορά τους. Ενώ η κατάσταση στον Κάστελο είναι τραγική, ο ιερέας λαμβάνει τη μεγάλη απόφαση: συναντά τον αρχηγό των ανταρτών, τον καπετάν Δράκο και συμφωνεί να του

---

¹¹⁷ Νίκος Καζαντζάκης, *Τετρακόσια Γράμματα...*, ό. π., σ. 604 (γράμμα της 31^{ης} Ιανουαρίου 1949 από την γαλλική Antibes).

¹¹⁸ Νίκος Καζαντζάκης, *Τετρακόσια Γράμματα...*, ό.π., σ. 605 (γράμμα της 20^{ης} Φεβρουαρίου 1949). Το μυθιστόρημα τελικά θα εκδοθεί στην Ελλάδα μετά τον θάνατο του συγγραφέα, το 1963, από τις εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη με βάση χειρόγραφα που βρέθηκαν στην Antibes και που επιμελήθηκε ο Πρεβελάκης.

παραδώσει το χωριό με τον όρο να μην πειράξει κανέναν. Στη συνέχεια, απευθύνεται στους χωρικούς και τους πείθει να δεχτούν τη συμφιλίωση. Ωστόσο, μόλις οι αντάρτες μπαίνουν στον Κάστελο, ο καπετάν Δράκος εκτελεί δώδεκα άτομα. Είναι τέλος της Μεγάλης Εβδομάδας και με τον φόνο, τον θάνατο και την καταστροφή, ο παπά-Γιάνναρος αισθάνεται ότι κουβαλάει στους ώμους του τις αμαρτίες του κόσμου. Θεωρώντας τον εαυτό του υπεύθυνο για τον θάνατο των συγχωριανών του δηλώνει ότι θα γυρίσει όλα τα χωριά προκειμένου να συμφιλιώσει τους ανθρώπους και να τους πείσει να μην πιστεύουν ούτε τους «μαύρους» ούτε τους «κόκκινους». Έτσι, από καλός ποιμένας καταλήγει απογοητευμένος προφήτης. Το μυθιστόρημα περατώνεται με την εικόνα του να αρχίζει να απομακρύνεται, όταν ο καπετάν Δράκος διατάζει να τον σκοτώσουν.

Σε μια προσπάθεια εξοικείωσης με τους βασικούς λογοτεχνικούς ήρωες θα αρχίζαμε από τον τραγικό, όπως έχει καταφανεί, πρωταγωνιστή της ιστορίας του Καζαντζάκη που είναι ο παπά-Γιάνναρος. Πρόκειται για έναν ξεριζωμένο κληρικό που ξεκίνησε από το χωριό Άγιος Κωνσταντίνος, τοποθεσία κάπου στη Μαύρη Θάλασσα, και μετά από ένα σύντομο πέρασμα από το Άγιον Όρος κατέληξε σε ένα πετρουβούνι με το όνομα Κάστελο. Διακατέχεται από συναισθήματα ομόνοιας και αγάπης με βασικό στόχο τη συμφιλίωση ανάμεσα στα “αδέλφια” που αλληλοσπαράσσονται. Δεν είναι ένας απλός κληρικός, αλλά ένας ιδιότυπος επαναστάτης του λόγου που θυμίζει τον παπά-Φώτη του *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*. Είναι ο μοναδικός άνθρωπος που δεν φοβάται τον θάνατο. Ακολουθεί τον μοναχικό δρόμο της ελευθερίας μη εντασσόμενος σε καμιά παράταξη. Παράλληλα, με το χριστιανικό του μήνυμα αγκαλιάζει και σε κάποιον βαθμό δείχνει να ταυτίζεται με το ιδανικό των ανταρτών. Ο αρχηγός τους, καπετάν Δράκος, δευτεραγωνιστής του έργου και γιος του παπά-Γιάνναρου ενσαρκώνει τον ρόλο ενός φανατικού και ανελέητου επαναστάτη με τεράστια ψυχική δύναμη που διαλύεται όμως μες στην πολεμική διάθεση. Δεν διστάζει να διατάξει τη δολοφονία του ίδιου του πατέρα του, μαρτυρώντας έτσι τις ανυπέρβλητες ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα αντιθέσεις.

Το έργο έχει μελετηθεί λιγότερο σχετικά με τα άλλα μείζονα και φημισμένα μυθιστορήματα του Καζαντζάκη. Ο καταξιωμένος καθηγητής Δημήτρης Φίλιας υποστηρίζει ότι, εκτός από το επίμαχο του θέματος του εμφυλίου πολέμου που φαίνεται ότι κρατάει πολλούς σε απόσταση από τους *Αδερφοφάδες*, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας πως «αυτή η τραγική χριστολογική μορφή που λέγεται παπά-Γιάνναρος είχε την ατυχία να ζει μέχρι σήμερα κάτω από τη σκιά παραδοσιακά

σχεδόν θα λέγαμε επιβεβλημένων καζαντζακικών μορφών όπως ο Ζορμπάς, ο Καπετάν Μιχάλης και άλλοι¹¹⁹». Από την πλευρά της, η ερευνήτρια Caroline Raluca Ghetu τονίζει την πολιτική διάσταση του μυθιστορήματος κάνοντας λόγο για τις μορφές του παπά-Γιάνναρου, του καπετάν Δράκου και του Βελισσάριου ως τριών απογοητευμένων από τον κομμουνισμό πτυχών του εγώ του ίδιου του Καζαντζάκη.¹²⁰

Στο επίπεδο των φιλοσοφικών επιδράσεων που δέχτηκε ο συγγραφέας ευδιάκριτες είναι εκείνες του Μπερξόν και του Νίτσε. Εντοπίζουμε και εδώ έναν βαθιά στοχαστικό φιλοσοφικό λόγο με ένα θεολογικά φορτισμένο υπαρξιακό υπόβαθρο. *Οι Αδερφοφάδες* είναι βαθύτατα υπαρξιακό μυθιστόρημα. Ο μύθος των αδερφοφάδων ηρώων ενισχύει το φρόνημα της αέναης πάλης για επιβίωση. Ανθρώπινη φύση, πόλεμος, πατρίδα, ελευθερία. Φιλοσοφικά διλήμματα, οικουμενικοί και διαχρονικοί διάλογοι. Και μόνο το γεγονός ότι ο συγγραφέας σκεφτόταν ως αρχικό τίτλο του έργου τη φράση «- Θέλει, λέει, να 'ναι λεύτερος. Σκοτώστε τον!», υποδηλώνει την κεφαλαιώδη σημασία του θέματος της ελευθερίας για τον Καζαντζάκη. Ακόμα και αν δεχτούμε ότι αληθεύει η άποψη πως ο τίτλος αυτός περιέχει ψήγματα της αδυναμίας επικράτησης της πνευματικής ελευθερίας, δεν μπορούμε να αποσιωπήσουμε το γεγονός ότι διαβάζουμε ένα βιβλίο-ύμνο στην εσωτερική ελευθερία, όσο δύσβατος κι αν είναι ο δρόμος κατάκτησής της και όσο ανέφικτη κι αν μοιάζει η απόλυτη κατάκτησή της.

Παρακολουθούμε την πορεία ενός ταπεινού λευίτη ο οποίος με έντονα μπερξονικά στοιχεία ζωτικής ορμής τοποθετεί τη ζωή του ανθρώπου πάνω από τις ιδεολογίες. Ο παπά-Γιάνναρος είναι ο άνθρωπος που δεν βάζει τίποτα ψηλότερα από την ελευθερία της ψυχής.

Ο αγώνας και ο ανήφορος ως έννοιες που οδηγούν και καθορίζουν την πορεία του προέρχονται από μπερξονική πηγή. Αναρωτιέται πού πραγματικά βρίσκεται η έννοια του δικαίου: το κοινωνικό και επαναστατικό όραμα των ανταρτών του φαίνεται σωστό σε ορισμένα σημεία, τον προβληματίζει ωστόσο η ενίοτε απάνθρωπη και πολεμοχαρής συμπεριφορά τους. Εκτός, όμως, από εκπρόσωπος του

---

¹¹⁹ Δημήτρης Φίλιας, «Αδερφοφάδες. Μυθιστόρημα ωριμότητας του Νίκου Καζαντζάκη», *Το μυθιστορηματικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη*. Πρακτικά Συμποσίου που διοργανώθηκε από τη Διεθνή Εταιρεία Φίλων Νίκου Καζαντζάκη στην Αθήνα (Κρητική Εστία) στις 8 και 9 Δεκεμβρίου 2001, Αθήνα, έκδοση του Ελληνικού Τμήματος της Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη, 2003, σσ. 100-101.

¹²⁰ Caroline Raluca Ghetu, ό. π., σ. 294.

θείου κόσμου, ο παπά- Γιάνναρος είναι ένας επαναστάτης του λόγου που στοχεύει στην υπέρβαση. Η διάσταση αυτή έχει και ορισμένα νιτσεικά χαρακτηριστικά υπερ-ήρωα, “υπεράνθρωπου του πνεύματος¹²¹”.

Αντίπαλον δέος αυτού, ο βαθιά νιτσεικός καπετάν Δράκος, οπαδός του πραγματικού κόσμου, της αντίθετης ελευθερίας, αρνητής και φονιάς του θεού, επαναστάτης της δράσης. Διακατέχεται από το σώμα και την ύλη, ενσαρκώνοντας το άλλο πρόσωπο του φονικού, εκείνο του θύτη. Θέλει να ξεπεράσει τα ανθρώπινα όρια και την απελπισία με την άνευ όρων και ορίων ελευθερία. Ίσως γνωρίζει ότι τελικά θα συντριβεί. Επειδή, όμως, πρεσβεύει ότι ο Θεός είναι νεκρός για τους ανθρώπους και οι άνθρωποι νεκροί για τον Θεό, προβάλλει το φιλοσοφικό *credo* του Υπεράνθρωπου. Σε κάθε περίπτωση, στον Καζαντζάκη πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί στην έκφραση απόλυτων κρίσεων, επομένως και στην αναζήτηση φιλοσοφικών επιδράσεων με άλλα λόγια, τόσο ο παπά-Γιάνναρος, όσο και ο Καπετάν Δράκος, παρά την λιγότερο ή περισσότερο έντονη μπερξονική, νιτσεική ή οποιαδήποτε άλλη συνιστώσα τους, αποτελούν και οι δύο πτυχές του ίδιου αγωνιζόμενου Θεού του Καζαντζάκη. Ενός Θεού αγωνιζόμενου, αλλά όχι παντοδύναμου. Ενός Θεού ιδιότυπου και προσωπικού που βιώνει τη δική του ηρωική άσκηση και προσκαλεί σ’ αυτήν.

***

Τον Δεκέμβριο του 1949 ο Καζαντζάκης αρχίζει ένα νέο μυθιστόρημα, τον *Καπετάν Μιχάλη*. Γράφει στον Πρεβελάκη:

Είμαι βυθισμένος στον *Καπετάν Μιχάλη*. Μάχουμαι ν’ αναστήσω το Ηράκλειο της παιδικής μου ηλικίας. Τι συγκίνηση, τι χαρά, και συνάμα τι ευθύνη! Γιατί χιλιάδες πρόσωπα πεθαμένα ανεβαίνουν στη μνήμη μου και ζητούν μια μικρή θέση στον ήλιο, δυο-τρεις γραμμές, ένα καλό λόγο. Ξέρουν πως άλλη σωτηρία ανάστασης δεν έχουν.

---

¹²¹ Edmund Keeley, «Οι Αδερφοφάδες» (βιβλιοκρισία), μτφρ. Θανάσης Κατσίκερος, στον συλλ. τόμο *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη. Επιλογή κριτικών κειμένων* (επιμ. Roderick Beaton), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2011, σ.511.

Ποιος να γράψει πια γι' αυτούς; Και τα παιδιά τους και τ' αγγόνια τους τους ξέχασαν¹²².

Από τον Ιανουάριο έως τον Μάιο του 1950 είναι αφιερωμένος στη συγγραφή του *Καπετάν Μιχάλη*. Περαιτώνει την πρώτη γραφή στις 4 Μαΐου και ύστερα από μικρή ανάπαυση καταπιάνεται με τη δεύτερη, την οποία θα ολοκληρώσει στα τέλη Ιουλίου. Πυρήνας του έργου, το οποίο τελικά θα κυκλοφορήσει σε πρώτη έκδοση το 1955 στην Αθήνα από τις εκδόσεις Μαυρίδη, ήταν δυο κείμενα που είχε γράψει νωρίτερα: το *Kapetan Elia*, γραμμένο στα γαλλικά το 1929 και η μυθιστορηματική βιογραφία του πατέρα του που είχε συγγράψει πάλι στα γαλλικά το 1936 με τίτλο *Mon père*.

Η δράση του μυθιστορήματος εκτυλίσσεται στα 1889 στην Κρήτη, όπου οι υπόδουλοι Έλληνες επιχειρούν με έναν καινούργιο ξεσηκωμό να λευτερωθούν από τον τουρκικό ζυγό. Ο κεντρικός ήρωας, ο καπετάν Μιχάλης, ένας άγριος και ανυπότακτος πολεμιστής, έχει ορκιστεί να είναι μαυροντυμένος, αζύριστος και αγέλαστος μέχρι να ελευθερωθεί η Κρήτη. Όταν όμως συναντά την Εμινέ, τη γυναίκα του αδελφοποιτού του Νουρήμπεη, τον κυριεύει “ένας δαίμονας”. Παρά τις προσπάθειές του δεν καταφέρνει να τη βγάλει από το μυαλό του. Ενώ ο καπετάν Μιχάλης παλεύει με τον δαίμονά του, ο Νουρήμπεης μονομαχεί με τον Μανούσακα για να εκδικηθεί το θάνατο του πατέρα του και τον σκοτώνει· ωστόσο, ο ίδιος τραυματίζεται στα γεννητικά όργανα. Η πληγή του επουλώνεται, αλλά εκείνος αυτοκτονεί, αδυνατώντας ν' αντέξει την περιφρόνηση και τον οίκτο της Εμινέ (που στο μεταξύ έχει γίνει ερωμένη του καπετάν Πολυξίγκη) για τον ακρωτηριασμό του. Η είδηση του θανάτου του επιβαρύνει το ήδη τεταμένο κλίμα στο Μεγάλο Κάστρο, όπου καθημερινά φτάνουν μαντάτα για αιμαχίες και ταραχές σ' όλο το νησί. Με την παρακίνηση των αγάδων, Τούρκοι στρατιώτες ξεχύνονται στους δρόμους της πόλης σφάζοντας και πυρπολώντας. Λίγες μέρες αργότερα ξεσπά η επανάσταση. Ο πόλεμος μαίνεται και οι Τούρκοι πολιορκούν το μοναστήρι του Αφέντη Χριστού. Την ίδια εποχή η Εμινέ ετοιμάζεται να βαφτιστεί χριστιανή και να παντρευτεί τον Πολυξίγκη, αλλά ο καπετάν Μιχάλης οργανώνει την απαγωγή της και την κρύβει σε συγγενικό του σπίτι. Την πιο κρίσιμη νύχτα της πολιορκίας φεύγει από το μοναστήρι για να σκοτώσει την κοπέλα· επιστρέφοντας το βλέπει πυρπολημένο. Στη συνέχεια φτάνει στην Κρήτη ο Κοσμάς, γιος του Μανούσακα και ανιψιός του καπετάν Μιχάλη,

¹²² Νίκος Καζαντζάκης, *Τετρακόσια Γράμματα...*, ό.π., σ. 617(επιστολή της 3^{ης} Δεκεμβρίου 1949 από την γαλλική Antibes).

φέρνοντας στους επαναστατημένους το μήνυμα της συνθηκολόγησης. Ο ένας μετά τον άλλον, οι καπεταναίοι καταθέτουν τα όπλα, αλλά ο καπετάν Μιχάλης αρνείται να υποκύψει. Ο Κοσμάς πηγαίνει στο λημέρι του για να τον πείσει, αλλά τελικά μένει και ο ίδιος νιώθοντας τον ίσκιο του πατέρα του να ορθώνεται μέσα του. Μέσα στον πυρετό της μάχης καταλαβαίνει ότι ο καπετάν Μιχάλης έχει πια λυτρωθεί από κάθε φόβο κι ελπίδα. Σύντομα, θεϊός και ανιψιός πέφτουν νεκροί στην τελευταία έφοδο του Τούρκων.

Στο σημαντικό αυτό μυθιστόρημα ο Καζαντζάκης απεικονίζει το δράμα που συνεπαίρνει έναν ολόκληρο λαό δίνοντας σε κάθε φάση του ένα αδρό ανάγλυφο και μιαν ένταση που καθιστούν αξέχαστα όλα τα επιμέρους επεισόδια. Πρόκειται για επεισόδια που στο μεγαλύτερο μέρος τους είναι τραγικά, παρ' όλο που ο συγγραφέας συχνά εισάγει με τέχνη μια χιουμοριστική νότα. Ουσιαστικά, διαβάζουμε μια μυθιστορηματική βιογραφία του πατέρα του Καζαντζάκη, Μιχάλη, αλλά και έναν ύμνο στα κατορθώματα των Κρητικών πολεμιστών. Ενδιαφέρουσα είναι, λοιπόν, και η ανάγνωση κάποιων, οι οποίοι πέρα από την έμφαση στην κεντρική μορφή του βιβλίου και τον ύμνο στη κρητική ανδρεία, διαβάζουν τον *Καπετάν Μιχάλη* ως μια «μυθιστορηματική απόδοση της νεότερης ιστορίας της Μεγαλονήσου και ειδικότερα “ιστόρηση” των τραγικών γεγονότων του δέκατου ένατου αιώνα¹²³». Ας σημειωθεί πάντως ότι η εξιστόρηση των γεγονότων είναι περισσότερο ιδωμένη με τη φαντασία και το βλέμμα του παιδιού παρά με το κριτικό πνεύμα ενός ώριμου ανθρώπου. Όσο για τον ίδιο τον Καπετάν Μιχάλη, πρόκειται για πατρική μορφή, της οποίας η ψυχοσύνθεση, η δράση και η συμπεριφορά σκιαγραφείται με διεισδυτική ματιά. Το έντονο συναισθηματικό δέσιμο μαζί του παρασύρει τον Καζαντζάκη στη μεγιστοποίηση και την υπερβολή.

Σχετικά με την έννοια του προδήλως καθοριστικού στοιχείου του ηρωισμού στον *Καπετάν Μιχάλη*, ο Roderick Beaton δηλώνει την πεποίθησή του ότι αυτό το μυθιστόρημα τοποθετεί τη βασική δομή της *Ιλιάδας* του Ομήρου σε μοντερνιστικό ή ακόμα και μεταμοντερνιστικό πλαίσιο. Καταθέτει μάλιστα την άποψη ότι αντί να αντιμετωπίσουμε το βιβλίο ιστορικά (όπως οι Έλληνες αναγνώστες αρέσκονται να κάνουν σύμφωνα με ό,τι πιστεύουν υπαγορεύει η εθνικιστική φλόγα του μυθιστορήματος), θα έπρεπε να το μελετήσουμε από την ευρύτερη προοπτική του

---

¹²³ Δημοσθένης Καραγιάννης, «Ο Καπετάν Μιχάλης: Μύθος και πραγματικότητα», στο *Το μυθιστορηματικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη*. Πρακτικά Συμποσίου που διοργανώθηκε από τη Διεθνή Εταιρεία Φίλων Νίκου Καζαντζάκη στην Αθήνα (Κρητική Εστία) στις 8 και 9 Δεκεμβρίου 2001, Αθήνα, έκδοση του Ελληνικού Τμήματος της Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη, 2003, ό.π., σ. 108.

μεταμοντερνιστικού μυθιστορήματος. Για να ενισχύσει μάλιστα την άποψή του, αναφέρεται στην περίπτωση συγγραφέων όπως ο Borges και ο Marquez και κάνει λόγο για σύγχυση στο έργο του ονείρου με την πραγματικότητα, η οποία εμπεριέχει την υποβίβαση του ήρωα σε άτομο δίχως αυτοσυνειδησία, καθώς συγχέει όνειρο με πραγματικότητα χωρίς να ξέρει τί κάνει¹²⁴.

Ως προς τα φιλοσοφικά αποτυπώματα που διαφαίνονται στο μυθιστόρημα αυτό, η επίδραση του Νίτσε δείχνει καταλυτική. Ο Καζαντζάκης υιοθετεί και εδώ την αξία του Υπεράνθρωπου. Η ζωή είναι θέληση για δύναμη και διαρκής αγώνας για ελευθερία. Στο πρόσωπο του κεντρικού ήρωα, Καπετάν Μιχάλη, συγκεντρώνονται όλες εκείνες οι ιδιότητες που δημιουργούν τον καζαντζακικό υπεράνθρωπο. Ο Καζαντζάκης προσλαμβάνει από τον νιτσεικό Υπεράνθρωπο το αίσθημα της διακινδύνευσης, το ρίσκο που ενέχει ο άνθρωπος με μεγαλείο. Τόλμη, ηρωική ματιά, δίψα για ελευθερία και λύτρωση από κάθε μορφής σκλαβιά. Καθοδηγείται από μια φλόγα μέσα του και συνεχώς μάχεται για το αδύνατο. Αν και η αποτίναξη του τουρκικού ζυγού είναι ο κύριος στόχος, μέσα στο κείμενο ξετυλίγεται και ο εσωτερικός αγώνας του ήρωα να απελευθερωθεί από τον πόθο του για μια γυναίκα, την Εμινέ. Ο Καπετάν Μιχάλης είναι η προσωποποίηση της ανδρείας, της κρητικής γενναιότητας και του θάρρους μπροστά στον πόνο, τον φόβο και την ξένη επιβολή. Προκειμένου να επιτύχει τον σκοπό του, καλείται να υπερβεί τα όριά του. Δεν παραδίδεται, όμως, και είναι διαρκώς έτοιμος να ριχτεί στον αγώνα για ελευθερία. Έτσι, πρόκειται για ένα μυθιστόρημα με ιστορικές αναφορές, από τις σελίδες του οποίου αναδύεται συμβολικά ο αγώνας του ανθρώπου. Ο Καπετάν Μιχάλης είναι ο άνθρωπος που πιστεύει σ' αυτήν εδώ τη γη, στη δύναμη που χρειάζεται ο άνθρωπος για να κυριαρχήσει και να κατανικήσει με το πάθος του εξωτερικούς και εσωτερικούς δαίμονες. Έχει σωστά παρατηρηθεί ότι :

Θα έλεγε κανείς ότι ο νιτσεικός προφήτης Ζαρατούστρα αναζητούσε ακριβώς αυτόν τον τύπο ανθρώπου που θα μπορέσει να μετουσιώσει την εσωτερική του φλόγα και θέληση για δύναμη σε ελπίδα ανύψωσης ώστε να ξεπεράσει τον άνθρωπο και να οδηγηθεί στον

---

¹²⁴ Βλ. σχετικά, Roderick Beaton, *Ο Καζαντζάκης μοντερνιστής και μεταμοντέρνος*, ό.π.

Υπεράνθρωπο («ο άνθρωπος είναι κάτι που πρέπει να ξεπεραστεί»)¹²⁵.

Γενικά, τη νεοελληνική κριτική και ιδίως τους ερευνητές του καζαντζακικού έργου απασχολεί η ύπαρξη νιτσεικού στίγματος στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα. Ο Γ. Περαντωνάκης αναρωτιέται αν ο καπετάν Μιχάλης είναι ο τυπικός ήρωας με νιτσεικά ή όχι χαρακτηριστικά και αν προβάλλεται ως πρότυπο εθνικής δράσης ή ως φορέας μιας ζωτικής δύναμης για υπερίσχυση. Επιχειρεί να δει τον κόσμο του Καζαντζάκη στο πλαίσιο μιας μακραίωνης ελληνικής παράδοσης¹²⁶. Ο Άκισ Μικρομάτης από την πλευρά του θέτει το ερώτημα αν υπάρχει συνέπεια ανάμεσα στη ζωή και τον θάνατο του ήρωα και συγκεκριμένα αν η θυσία του αποτελεί πράξη αγνού πατριωτισμού ή ενέργεια εξιλέωσης για την ευθύνη και τις τύψεις που νιώθει για τον χαμό του μοναστηριού του Αφέντη Χριστού¹²⁷. Ο ίδιος μελετητής, με έναυσμα τον χαρακτηρισμό από τον Παντελή Πρεβελάκη του καπετάν Μιχάλη περισσότερο ως *desperado* και λιγότερο ως εθνικού ήρωα, επιχειρεί να εξετάσει αν αυτός ο χαρακτηρισμός έχει βάση¹²⁸.

Θα ήταν όμως ακραίο να ισχυριστούμε ότι το νιτσεικό δίδαγμα είναι το μόνο που καθορίζει τη σκιαγράφηση της μυθιστορηματικής μορφής του κεντρικού ήρωα του έργου¹²⁹. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την ύπαρξη και μπερξονικών τόνων. Η αντίληψη του Γάλλου φιλοσόφου ότι η ζωή είναι μια διαρκής δημιουργία, μια αναπήδηση προς τα επάνω, ένα ζωτικό ανάβρυσμα, αποτελούν και αυτά στοιχεία που χαρακτηρίζουν την προσωπικότητα του Καπετάν Μιχάλη και διέπουν εν γένει το έργο. Ο ήρωας δείχνει να έχει συνείδηση του γεγονότος ότι κάθε πράξη του αποτελεί μεν υπέρβαση του ανθρώπινου μέτρου, αλλά παράλληλα και συμβολή στη δημιουργική εξέλιξη. Η κάθε πράξη του μπορεί να έχει στοιχεία Υπερανθρώπου, αλλά και δημιουργικότητας και επιστράτευσης για την επίτευξη ενός μεγάλου

¹²⁵ Χριστίνα Τσινή, *Νίκος Καζαντζάκης: «Η πρόσληψη της νιτσεικής φιλοσοφίας από το Ν. Καζαντζάκη»*, ό. π., σσ. 33-34.

¹²⁶ Γιώργος Περαντωνάκης, «Ο Καπετάν Μιχάλης ενάντια στις Δωρικές του καταβολές», στο *Νίκος Καζαντζάκης. Παραμορφώσεις, παραλείψεις, μυθοποιήσεις*, ό. π., σσ. 233-245.

¹²⁷ Άκισ Μικρομάτης, *4 μελέτες για τον «Καπετάν Μιχάλη» του Νίκου Καζαντζάκη*, Λευκωσία, 1997, Β' μέρος: «Η Θυσία», σσ. 64-84.

¹²⁸ Βλ. Άκισ Μικρομάτης, *4 μελέτες για τον «Καπετάν Μιχάλη» του Νίκου Καζαντζάκη*, Λευκωσία, 1997, ό. π., Γ' μέρος: «Το «ανέλιδο» στον Καπετάν Μιχάλη», σσ. 89-95.

¹²⁹ Ο Γιώργος Μανουσάκης υποστηρίζει ότι το γεγονός ότι ο καπετάν Μιχάλης πολεμά και πεθαίνει μεθυσμένος από μίαν «απάνθρωπη χαρά», μας θυμίζει τα σχετικά με τη «ζωτική αγαλλίαση την οποία δίνει η κατάργησις παντός κόσμου». (Βλ. Γιώργος Μανουσάκης, «Τα πρόσωπα του Καπετάν Μιχάλη. Μια καζαντζακική ανθρωπολογική κλίμακα», στο *Θεώρηση του Νίκου Καζαντζάκη. Είκοσι χρόνια από το θάνατό του, Τετράδια «Ευθύνης» 3, δεύτερη έκδοση, 1983, ό.π., σσ. 152-153.*)

στόχου. Ο ήρωας του χρέους και της ευθύνης δεν μπορεί παρά να είναι και μπερξονικός. Ο προορισμός του είναι να υπερβεί τη φύση (του) και να εξελιχθεί σε κάτι ανώτερο υπακούοντας στη “γιγάντια πνοή”, όπως χαρακτηρίζει ο ίδιος ο συγγραφέας το *élan vital* στην *Αναφορά στον Γκρέκο*. Ίσως τελικά ο Καζαντζάκης να διαβάξει τη βιταλιστική θεωρία του Μπερξόν «με τα μάτια ενός «μυστικού» (για την ακρίβεια: ενός «μυστικού χωρίς Θεό», χωρίς δηλαδή μεταφυσική πίστη – απόρροια της μαθητείας του στον Νίτσε), προσδίδοντας σε αυτήν μια διάσταση στο έπακρο ηρωική και, συνάμα, μυστικιστική¹³⁰».

***

Το μυθιστόρημα *Ο Τελευταίος Πειρασμός* γράφεται σε μια πρώτη μορφή το 1942 στην Αίγινα με τίτλο *Τ' απομνημονεύματα του Χριστού*. Τον Νοέμβριο του 1950 ο Καζαντζάκης ξεκινά τη γραφή του βιβλίου αυτού, το οποίο θα συνεχίσει και θα ολοκληρώσει το πρώτο εξάμηνο του επόμενου έτους¹³¹. Το έργο αυτό μας παρουσιάζει σε μυθιστορηματική πλοκή τη ζωή και το έργο του Ιησού και ολοκληρώνεται με την Σταύρωσή Του. Δεσπόζουν η πλαστικότητα του λόγου, τα ευρήματα, τα μηνύματα, η γνώση της Ιστορίας και της γεωγραφίας του Καζαντζάκη. Τα στοιχεία αυτά προδίδουν μελέτη και σοφία και συνταιριάζονται με ένα δημιουργικό στοχαστικό πνεύμα. Ο συγγραφέας πλάθει μιαν ιστορία γεμάτη πόνο και ανθρωπιά, εξαγνισμό και δάκρυα. Μυθοποιεί τον αγώνα του Θεανθρώπου να νικήσει την ανθρώπινη φύση του για να αφιερωθεί στο θεϊκό του προορισμό. Είναι βέβαια γνωστό ότι ο Καζαντζάκης είχε μια ροπή στα μεταφυσικά φαινόμενα, όπως και πεποιθήσεις περί τελειοποίησης της και πνεύματος. Ο Γολγοθάς του Ιησού τον συνεπαίρνει. Γράφει στον Πρόλογο του βιβλίου:

Ποτέ δεν ακολούθησα με τόσο τρόμο την αιματωμένη πορεία του στο Γολγοθά, ποτέ δεν έζησα με τόση ένταση, με τόση κατανόηση κι αγάπη το Βίο και τα Πάθη του Χριστού, όσο τις μέρες και τις νύχτες που έγραφα τον *Τελευταίο Πειρασμό*. Γράφοντας την εξομολόγηση

---

¹³⁰ Αφροδίτη Αθανασοπούλου, «Comel' uoms'eterna. Για μια τυπολογία των ηρώων της καζαντζακικής μυθολογίας», ό. π., σσ. 55-71.

¹³¹ Το βιβλίο εκδόθηκε πρώτα στη Νορβηγία και στη Σουηδία. Στην Ελλάδα, κυκλοφόρησε στην Αθήνα σε πρώτη έκδοση το 1955 από τις εκδόσεις Μαυρίδη και αφιερώθηκε στη Μαρία Βοναπάρτη, σύζυγο του ύπατου αρμοστή της Κρήτης, πρίγκιπα Γεώργιο, μαθήτρια του Σίγκμουντ Φρόιντ, η οποία τον υποστήριξε πολύ.

ετούτη της αγωνίας και της μεγάλης ελπίδας του ανθρώπου ήμουν συγκινημένος τόσο που τα μάτια μου βούρκωναν. Δεν είχα νιώσει ποτέ με τόση γλύκα, με τόσο πόνο να πέφτει στάλα στάλα το αίμα του Χριστού στην καρδιά μου¹³².

Στο πρόσωπο του Θεανθρώπου ο συγγραφέας της *Ασκητικής* αφιερώνει δύο βιβλία, το *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* και το *Ο Τελευταίος Πειρασμός*, ένα κάντο στις *Τερτσίνες* και μια τραγωδία με τον τίτλο *Χριστός*, ενώ συνεχώς η παρουσία του Ιησού είναι αισθητή στο σύνολο του έργου του συγγραφέα (πχ. *Ταξιδεύοντας*, *Αναφορά στον Γκρέκο* κ.α.). Για το μυθιστόρημα *Ο Τελευταίος Πειρασμός*, η Ελένη Καζαντζάκη σε συνέντευξή της¹³³ μας πληροφορεί ότι ο Καζαντζάκης άντλησε πληροφορίες από τα απόκρυφα Ευαγγέλια. Στο βιβλίο παρουσιάζεται ο Χριστός σαν ένας ξυλουργός. Συγκεκριμένα, κατασκευάζει τους σταυρούς που χρησιμοποιούν οι Ρωμαίοι για να σκοτώνουν τους Εβραίους επαναστάτες. Ο πατέρας του είναι ένας κατάκοιτος μαραγκός και η μητέρα του δεν μπορεί να καταλάβει τι είναι αυτό που αντιμετωπίζει ο πολυαγαπημένος της γιος. Είναι διαφορετικός από τους υπόλοιπους, γιατί κάθε φορά που ονειρεύεται μία ζωή σαν κοινός θνητός αυτομαστιγώνεται. Με μαεστρικό τρόπο, ο Καζαντζάκης μάς δείχνει το ανθρώπινο πρόσωπο του Ιησού, χωρίς όμως ποτέ να παραβλέπει την θεϊκή Του υπόστασή. Η Μαρία Μαγδαληνή είναι μια παιδική φίλη του Ιησού. Πάντα υπήρχε μία έλξη μεταξύ τους, αλλά ποτέ δεν υπήρξε δεσμός.

Το σημείο κλειδί του βιβλίου είναι εκείνο όπου ο Ιησούς συνειδητοποιεί ότι είναι ο Εκλεκτός του Θεού. Κλείνεται σε ένα μοναστήρι και παλεύει με τον εαυτό Του μέχρι να συνειδητοποιήσει την αλήθεια. Τότε βγαίνει και αποφασίζει να κηρύξει τον λόγο του Θεού με οποιοδήποτε κόστος. Αφήνει πίσω του όλους τους πειρασμούς που τον βασάνιζαν και είναι αποφασισμένος για όλα μέχρι τη στιγμή της σταύρωσης. Ενώ βρίσκεται στο σταυρό ετοιμοθάνατος πια, ο Ιησούς έχει ένα όραμα: πώς θα ήταν η ζωή του αν δεν είχε ακολουθήσει το κάλεσμα του Θεού. Ανοίγει τα μάτια του και βλέπει ότι έχει μεταφερθεί κάτω από ένα ανθισμένο δέντρο· ένας άγγελος του λέει ότι ο Θεός αποφάσισε να τον σώσει και να του επιτρέψει να ζήσει μια φυσιολογική ανθρώπινη ζωή. Καιρό αργότερα, ο Παύλος φτάνει στο σπίτι του Ιησού και του μιλά

---

¹³² Νίκος Καζαντζάκης, *Ο Τελευταίος Πειρασμός*, Αθήνα, εκδόσεις Ελ. Καζαντζάκη, όγδοη έκδοση, 1973, σ. 10 (στον Πρόλογο).

¹³³ Στην εφημερίδα *Το Βήμα* (21-1-1996).

για τη σταύρωση και την ανάσταση του Μεσσία, καθώς και για τη νέα θρησκεία. Ο Ιησούς εξοργίζεται και του ομολογεί την αλήθεια και ο Παύλος αναχωρεί αποφασισμένος να συνεχίσει το κήρυγμά του, ακόμη κι αν στηρίζεται σε ένα ψεύδος.

Μετά από αρκετά χρόνια, ο γέρος πια Ιησούς έρχεται αντιμέτωπος με τους μαθητές του που τον κατηγορούν για προδοσία και λιποταξία και συνειδητοποιεί ότι ο άγγελος που του ανήγγειλε τη σωτηρία από τον σταυρό ήταν ο Σατανάς - ο τελευταίος πειρασμός. Εκείνη τη στιγμή ανοίγει τα μάτια του και βλέποντας ότι είναι ακόμη επάνω στο σταυρό, καταλαβαίνει ότι όλα ήταν ένα όνειρο. Έχει ξεπεράσει πια τον “τελευταίο πειρασμό” και έχει αποδεχθεί να ολοκληρώσει την αποστολή του μέσα από τη σταυρική θυσία¹³⁴.

Μια πρώτη ανάγνωση του βιβλίου θα μπορούσε να σταθεί στην εσωτερική σύγκρουση του ανθρώπου, την πάλη μεταξύ σάρκας και πνεύματος, το ένστικτο της ανταρσίας και την ακαταμάχητη επιθυμία του να ενωθεί με τον Θεό. Μεταφυσικός προβληματισμός που αποτελεί χαρακτηριστικό των αναζητήσεων, της σκέψης και της γραφής του μυθιστοριογράφου. Γράφει σχετικά ο Θ. Γραμματάς:

Ο μεταφυσικός προβληματισμός και ο αντίστοιχος χαρακτηρισμός της σκέψης και του έργου του Καζαντζάκη συνιστούν αδιαμφισβήτητες αξίες, ποικιλότροπα ερμηνεύσιμες από τους μελετητές. Τα φιλοσοφικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στη διαπραγμάτευση εννοιών μεταφυσικού, γνωσιοθεωρητικού και υπαρξιακού χαρακτήρα, που ανέκαθεν απασχολούν το ανθρώπινο πνεύμα. Ο χαρακτηρισμός του λοιπόν ως “διανοητή”, “στοχαστή”, “λογοτέχνη φιλοσόφου” ή “θρησκευτικού φιλοσόφου” συνοδεύει σταθερά κάθε απόπειρα κατηγοριοποίησης της προσωπικότητάς του¹³⁵.

Αν, όμως, συζητούσαμε μόνο για μια αφηγηματική τοιχογραφία που δοξάζει την υπέρτατη θυσία του Χριστού, θα επρόκειτο μάλλον για μερική ερμηνεία του μυθιστορήματος. Η εποχή στην οποία μας μεταφέρει ο Καζαντζάκης έχει πολλά σημεία παράλληλα με την εποχή που γράφεται το βιβλίο, δηλαδή την εποχή του Καζαντζάκη¹³⁶. Η αναστάτωση, οι διωγμοί, τα συγκρουόμενα συμφέροντα, τα

¹³⁴ Είναι γνωστές οι αντιδράσεις θρησκευτικής βίας και μισαλλοδοξίας που οργανώθηκαν τη δεκαετία του 1950, όταν κυκλοφόρησε το βιβλίο αυτό του Νίκου Καζαντζάκη, καθώς και τη δεκαετία του 1980, όταν προβλήθηκε η ομώνυμη κινηματογραφική ταινία του Μάρτιν Σκορτσέζε.

¹³⁵ Θ. Γραμματάς, «Η θεολογία του Καζαντζάκη», εφημ. *Το Βήμα*, 24 Νοεμβρίου 2008.

¹³⁶ Βλ. σχετικά και Νικηφόρος Βρεττάκος, ό.π., σσ. 691-713.

μαρτύρια, οι ζηλωτές της ελευθερίας, το χάος, η διάλυση, η απειλή της καταστροφής. Μέσα από το ιστορικό γεγονός της Σταύρωσης επιχειρείται η εξήγηση της προδοσίας του Ιούδα με βάση κοινωνικά και ιστορικά αίτια. Ο Ιούδας μπορεί να θεωρηθεί και ως κοινωνικός επαναστάτης που οδηγείται στην προδοσία του αρχηγού του, διότι νομίζει πως αυτός αρνήθηκε τον κοινό αγώνα τους. Γράφει ο Θ. Γραμματάς:

Για άλλη μια φορά το νόημα του χριστιανισμού κοινωνικοποιείται και χωρίς να χάνει εντελώς τον υπερβατικό χαρακτήρα του αποκτά μια πλατύτερη αναφορά στις ανάγκες του σύγχρονου ανθρώπου. Παράλληλα ο υπερτονισμός της ανθρώπινης φύσης του Χριστού, που κορυφώνεται εκφραστικά και νοηματικά στο τέλος του βιβλίου με το όραμα του πειρασμού πάνω στο σταυρό, αποτελεί μια μεγαλειώδη και ευφάνταστη σύλληψη του συγγραφέα, που πετυχαίνει να παρουσιάσει την προσωπική του πίστη στο διαρκή αγώνα του ανθρώπου για λύτρωση και υπέρβαση των υλικών αναγκών και απολαύσεων της ζωής¹³⁷.

Στην ωριμότητα πια της γραφής του και με μια ήδη λαμπρή μυθιστορηματική κατάθεση, ο Καζαντζάκης του *Τελευταίου Πειρασμού* δείχνει να έχει πια χαράξει την δική του πορεία μέσα από συνειδητές επιλογές. Οι όποιες επιδράσεις, φιλοσοφικές ή άλλες¹³⁸, που θα μπορούσαν να ανιχνευθούν στο βιβλίο στο οποίο αναφερόμαστε εδώ έχουν ήδη καταλαγιάσει μέσα του από καιρό. Ο μεγάλος δάσκαλος Νίτσε αποτελεί πλέον μια καθιερωμένη και σταθερή αναφορά. Η σύζευξη του διονυσιακού στοιχείου της ζωής, του στοιχείου δηλαδή της διάθεσης και της ορμής για ζωή, με το απολλώνιο στοιχείο, δηλαδή με την σοφία και το πνεύμα αποτελούν τον οδηγό στη σκέψη του Κρητικού συγγραφέα. Επειδή ο Θεός είναι νεκρός για τους ανθρώπους και οι άνθρωποι για το Θεό, διάδοχός του είναι ο Υπεράνθρωπος Ζαρατούστρα. Για τον Καζαντζάκη, η μορφή του Χριστού είναι μια ευκαιρία για να αναδείξει τη διττή του φύση, τη δυαδική του υπόσταση, θεϊκή και ανθρώπινη. Όπως φαίνεται από τον πρόλογό του όχι μόνο ο Χριστός, αλλά ο κάθε άνθρωπος είναι “θεάνθρωπος”. Ο κάθε άνθρωπος μπορεί με τον αγώνα να φθάσει στη θέωση, υπερνικώντας την ύλη.

¹³⁷ Θ. Γραμματάς, «Ξαναδιαβάζοντας το έργο του Νίκου Καζαντζάκη», ό.π., σ. 55.

¹³⁸ Η Caroline Raluca Ghetu κάνει λόγο για επιρροή του Ernest Renan, του Αρείου, του Ωριγένη και των Γνωστικών στη διατύπωση των “αιρετικών” ιδεών του Νίκου Καζαντζάκη (βλ. Caroline Raluca Ghetu, ό. π., σσ. 349-355).

Πρωταγωνιστής του βιβλίου είναι εκείνος που βασανίζεται διαρκώς για να κερδίσει την επιδιωκόμενη για τον ίδιο ελευθερία. Μέσα από τον χαρακτήρα του κεντρικού ήρωα του βιβλίου, ο Καζαντζάκης αναστοχάζεται σχετικά με την ανθρώπινη φύση του Ιησού. Για την Εκκλησία ο Ιησούς ήταν Θεάνθρωπος. Θεός και Άνθρωπος μαζί. Ένα. Ο Καζαντζάκης “σπάει” τα δυο συνθετικά της λέξης. Ο ήρωας του *Τελευταίου Πειρασμού* δεν χάνει τη δυική του φύση. Αντίθετα, περιγράφεται με έντονα χρώματα η ανθρώπινη αδυναμία του και συνάμα η θεϊκή αποστολή του. Τον Καζαντζάκη τον ενδιέφερε το ανεξάντλητο μυστήριο της πάλης του ανθρώπου και του θεού, της σάρκας και του πνεύματος, του θανάτου και της αθανασίας, δηλαδή ο Υπεράνθρωπος. Στο τέλος του βιβλίου, ο Ιησούς του, απαλλαγμένος πια από φόβους, έχει υπερβεί τα ανθρώπινα όρια και είναι έτοιμος να επιτελέσει τη σωτηριώδη αποστολή Του.

Πέρα όμως από τον Νίτσε ορισμένοι κριτικοί έχουν εντοπίσει εδώ και επιδράσεις από τον Δαρβίνο. Ο Δημήτρης Τσινικόπουλος σημειώνει ότι η προσπάθεια του Καζαντζάκη να συμβιβάσει τη χριστιανική πίστη με τη δαρβίνεια θεωρία είναι εμφανής σχεδόν σε όλο του το έργο, ποιητικό, θεατρικό και πεζογραφικό. Γράφει:

Ο Καζαντζάκης, ποτέ δεν ήταν ικανοποιημένος με τον πατροπαράδοτο Χριστιανισμό ως ιδεολογία και ως θρήσκευμα (ήταν φανερός αντικληρικαλιστής) όπως το αναφέρει ο ίδιος στο *Αναφορά στο Γκρέκο*, στις επιστολές του και άλλου. Είχε υπόψη του έναν μετα-χριστιανισμό, στον οποίο χωράει ο Δαρβινισμός γιατί ο κόσμος, η φύση, και ο άνθρωπος εξελίσσονται συνεχώς. “Τα πάντα ρει και ουδέν μένει” όπως έλεγε και ο Ηράκλειτος. Τίποτα δεν είναι στατικό. Ούτε και ο ίδιος ο Θεός... Και αυτός, είναι ένας εξελισσόμενος Θεός, μια πνευματική ιδέα, και δεν μπορεί να θεωρηθεί από κάθε άποψη τέλειος, ακίνητος, αναλλοίωτος, απόλυτος, όπως τον θέλει ο Χριστιανισμός¹³⁹.

Ο Τσινικόπουλος υποστηρίζει ότι ο Καζαντζάκης υπήρξε ο μεγαλύτερος θαυμαστής, προπαγανδιστής και κήρυκας της δαρβίνειας θεωρίας στο χώρο της λογοτεχνίας στη χώρα μας. Δέχθηκε την επίδραση του δαρβινισμού στην ιδεολογία

---

¹³⁹ Δημήτρης Τσινικόπουλος, «Η επίδραση του Δαρβίνου στη σκέψη του Νίκου Καζαντζάκη» στο προσωπικό του ιστολόγιο.

του απευθείας από τη μελέτη του πολύκροτου βιβλίου *Περί Γενέσεως των ειδών* (1859) που μετάφρασε στην ελληνική το 1915. Ο Καζαντζάκης όμως, ήρθε σε επαφή με τον Δαρβίνο έμμεσα αλλά και άμεσα, μέσω του μεγάλου Δασκάλου του, του Νίτσε του θεοφονιά, όπως τον αποκαλούσε «ο οποίος όχι μόνο δεχόταν τον Δαρβινισμό, αλλά πρέπει να θυμηθούμε ότι ο “υπεράνθρωπος” του, ήταν ο μετα-άνθρωπος, ο εξελισσόμενος άνθρωπος, που εφοδιασμένος με δύναμη και ευφυΐα, θα γινόταν superman, ο κυρίαρχος του κόσμου¹⁴⁰».

Κυρίως όμως μπερξονικούς απόηχους αισθανόμαστε μέσα από τη μορφή του Χριστού στον *Τελευταίο Πειρασμό*. Η πορεία Του και η εξέλιξη της ζωής Του έχει διαρκή στοιχεία ώθησης προς τα άνω. Ο Ναζωραίος ξεκινά από ταπεινός εργάτης και οδηγείται σε πολυπλοκότερες μορφές. Βρισκόμαστε, δηλαδή, ενώπιον μιας φιλοσοφίας μεταμορφώσεων με τάσεις ανέλιξης. Η έννοια αυτή της δημιουργικής εξέλιξης προκύπτει από την ενορατική ενδοσκόπηση του μυστηρίου της ζωής. Ο Μπερξόν προσέδιδε ιδιαίτερη σημασία στο μυστήριο και την ενόραση (*intuition*). Αν συμφωνήσουμε ότι ο Καζαντζάκης πλάθει έναν Χριστό στα μέτρα του, έναν μετά-Χριστό “κατ’ εικόνα και καθ’ ομοίωσή” του ίδιου και των ιδεών του, αλλά και σύμφωνα με τα βιώματά του, τότε αυτή η μορφή έχει και μπερξονικά χαρακτηριστικά. Επηρεασμένος από τον Γάλλο φιλόσοφο, ο Καζαντζάκης βλέπει τον άνθρωπο-Ιησού σαν ένα στάδιο της ζωικής εξέλιξης και σχηματοποιεί μέσα του την εικόνα του αγωνιζόμενου ανθρώπου για να καταλήξει στην εικόνα του αγωνιζόμενου Θεού.

***

Ο Άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης (κατά κόσμον Τζοβάνι ντε Μπερναντόνε, 1182-1226), στάθηκε μια από τις μορφές που απασχόλησαν τον νεαρό Καζαντζάκη. Ένωσε έλξη από το μυστήριο της άσκησης και της μεταφυσικής του καθολικού αγίου, ιδρυτή του Τάγματος των Φραγκισκανών. Το 1924 ο Έλληνας συγγραφέας διαμένει δύο μήνες σχεδόν στην Ασίζη, στο σπίτι της κοντέσας Enrichette Pucci. Εκεί θα γνωριστεί με τον Johannes Joergensen, βιογράφος του Αγίου Φραγκίσκου, του οποίου τη βιογραφία θα μεταφράσει στα ελληνικά το 1951. *Ο Φτωχούλης του Θεού* γράφτηκε το Φθινόπωρο του 1953¹⁴¹, δηλαδή δύο χρόνια μετά τον *Τελευταίο*

¹⁴⁰ Στο ίδιο

¹⁴¹ Άρχισε να δημοσιεύεται σε συνέχειες στην εφημερίδα *Ελευθερία* το 1954 και εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1955 στην Αθήνα από τις εκδόσεις Δίφρος και επανεκτυπώνεται από τον ίδιο εκδοτικό οίκο το

Πειρασμό. Το μυθιστόρημα αυτό, το οποίο διακρίνεται από έκδηλο θρησκευτικό και μυστικιστικό χαρακτήρα, το αφιέρωσε στον Άγιο Φραγκίσκο του καιρού μας, τον γιατρό Albert Schweitzer.

Διαβάζουμε στον πρόλογο του συγγραφέα τα ακόλουθα:

Αγάπη κι ευλάβεια και θαυμασμός για τον ήρωα και μεγαλομάρτυρα με κατείχε γράφοντας το παραμύθι ετούτο, πιο αληθινό κι από την αλήθεια. Συχνά χοντρές στάλες δάκρυα μουτζάλωναν το χειρόγραφο. Συχνά ένα χέρι με μια αιώνια ανανεούμενη πληγή, σα να το κάρφωσαν, σα να το κάρφωναν αιώνια, διάνευε μπροστά μου μέσα στον αγέρα. Ένιωθα ολούθε γύρα μου, όσο έγγραφα, την αόρατη παρουσία¹⁴².

Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι κατ' ουσίαν πρόκειται για μια μυθιστορηματική βιογραφία του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης: για μια ιδιότυπη θεολογικά φιλοσοφικο-λογοτεχνική βιογραφία του προσώπου του Φραγκίσκου που ισορροπεί ανάμεσα στον μύθο και στην ιστορία. Αφηγητής είναι ο φράτε Λεόνε, ένας ταπεινός ζητιάνος που περιπλανιέται στον κόσμο αναζητώντας τον Θεό. Όταν φτάνει στην Ασίζη, συναντά τον Φραγκίσκο, ένα πλούσιο αρχοντόπουλο που βασανίζεται από παρόμοιες αναζητήσεις. Ο Φραγκίσκος πιστεύει ότι μέσα από τον Λεόνε τού μιλά ο Θεός. Εγκαταλείπει, λοιπόν, την πλούσια ζωή του, συγκρούεται με τον πατέρα του και ακολουθώντας τις θεϊκές επιταγές πορεύεται στον κόσμο για να κηρύξει την αγάπη, το ιδανικό της σωματικής στέρησης και την απόρριψη των υλικών αγαθών. Απαρνιέται καθετί σίγουρο και σταθερό (το πατρικό του, τους γονείς του, την περιουσία του) για να κηρύξει την Τέλεια Αγάπη, την τέλεια φτώχεια, την τέλεια απλότητα. Με τον τρόπο αυτό νιώθει πως πλησιάζει εγγύτερα στον Θεό και προσπαθεί να κερδίσει την αληθινή ευδαιμονία. Απαρνιέται ωστόσο και καθετί που τον κάνει να νιώθει ευχάριστα. Ο δρόμος που επιλέγει είναι σκληρός και επώδυνος: μετά την ευμάρεια, διαλέγει τη ζητιανιά για να επιβιώσει. Άστεγος και ξυπόλυτος, ταξιδεύει για να κηρύξει την αγάπη και την ειρήνη νιώθοντας πως είναι χρέος του να προστατεύσει τους ανθρώπους από τον δρόμο που οδηγεί στην Κόλαση και

1957. Έπειτα κυκλοφορεί το 1961 από τον εκδοτικό οίκο Φέξης. Τέλος, από το 1964 μέχρι και σήμερα αναλαμβάνει την έκδοση του μυθιστορήματος - όπως και του συνόλου της εργογραφίας του κρητικού συγγραφέα - ο εκδοτικός οίκος Καζαντζάκη.

¹⁴² Νίκος Καζαντζάκης, *Ο Φτωχούλης του Θεού*, Αθήνα, εκδ. Ελένης Καζαντζάκη, 1981, σ. 9.

ταυτόχρονα να τους οδηγήσει στον Παράδεισο. Ο Λεόνε τον ακολουθεί και του συμπαραστέκεται μέχρι τον θάνατό του.

Παρά το γεγονός ότι ο Καζαντζάκης εμπνέεται από έναν Άγιο της Δυτικής Εκκλησίας έχει ορθώς επισημανθεί ότι οι περιγραφές των χώρων στον *Φτωχούλη του Θεού* θυμίζουν ελληνικά μοναστήρια και παρεκκλήσια και ότι το βιβλίο διαποτίζεται από αγιολογικά αναγνώσματα της ορθόδοξης Ανατολής¹⁴³.

Ο Νικηφόρος Βρεττάκος αποφαινεται ότι με τον *Φτωχούλη του Θεού* επισφραγίζεται η πορεία του συγγραφέα προς το υπερχριστιανικό πνεύμα. Αρχίζοντας από το *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, ο Καζαντζάκης μεταβαίνει στον *Τελευταίο Πειρασμό* «για να καταλήξει στον *Φτωχούλη* σε πλήρη ταπείνωση και παράδοση στη θεώρηση της Αγάπης¹⁴⁴».

Στον αντίποδα της ερμηνείας του Βρεττάκου και με μια άποψη που την παραθέτουμε δίχως όμως να την συμεριζόμαστε, η Caroline Raluca υποστηρίζει ότι στο μυθιστόρημα *Ο Φτωχούλης του Θεού*, ο Καζαντζάκης αναπτύσσει τις γνωστικές-μανιχαϊστικές ιδέες του και συγγέει (όπως συνήθως) τον Θεό με τον Πονηρό ως συνέπεια του γεγονότος ότι εκλάμβανε τον γεννήτορά του τότε ως Θεό, τότε ως διάβολο· οι φαινομενικά μάλιστα αντίθετες αυτές αναπαραστάσεις του πατέρα του μοιάζουν με δύο συγκοινωνούντα δοχεία: ο καλός πατέρας / Θεός φωτεινός μεταβάλλεται εύκολα σε κακό πατέρα / Άγγελο του σκότους κι αντιστρόφως¹⁴⁵.

Ως το τελευταίο απολύτως ολοκληρωμένο λογοτεχνικό έργο του μεγάλου στοχαστή, *Ο Φτωχούλης του Θεού* αποτελεί ένα μυθιστόρημα ιδιαίτερο στο οποίο δύσκολα θα μπορούσαν με βεβαιότητα να ανιχνευθούν άμεσες και καθοριστικές φιλοσοφικές επιδράσεις¹⁴⁶. Είναι ένα έργο διαφορετικό από όλα τα προηγούμενα του συγγραφέα. Ο Καζαντζάκης αναπτύσσει τη δική του “Θεολογία” και αποκαλεί τον Άγιο Φραγκίσκο “δικό του Άγιο”. Διωγμένος και αποκληρωμένος από τον πατέρα του, η ιστορική αυτή μορφή του Δυτικού Αγίου που συγκίνησε τον Καζαντζάκη, έγινε ερμηνευτής των αισθημάτων που ήταν διαδεδομένα στην εποχή του: κήρυξε την ισότητα, την ειρήνη, την περιφρόνηση του πλούτου και την υπεροχή της φτώχειας,

¹⁴³ Βλ. Ιωσήφ Βιβιλάκης, «Αγιότητα και αμαρτωλότητα στον *Φτωχούλη του Θεού*», στο *Το μυθιστορηματικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη*, ό.π., σσ. 79-85.

¹⁴⁴ Νικηφόρος Βρεττάκος, ό.π., σ.715.

¹⁴⁵ Caroline Raluca Ghetu, ό.π., σ. 358.

¹⁴⁶ Ο Αχιλλέας Πιτσίκας βασίζεται στις έννοιες του συγκρητισμού, του ορθολογισμού και της φυσιολατρίας για να μιλήσει για πιθανές μασονικές επιδράσεις στον *Φτωχούλη του Θεού* αλλά και γενικότερα στο έργο του Καζαντζάκη. Βλ. Αχιλλέας Πιτσίκας, «Μασονικά επιδράσεις εις τα έργα του Ν. Καζαντζάκη» ΜΕΡΟΣ Γ', αναρτήθηκε στις 21 / 2/ 2014 στην ιστοσελίδα του Ιερού Ησυχαστηρίου Παντοκράτορος Μελισσοχωρίου. Δημοσιεύτηκε σε 11 συνέχειες στον *Ορθόδοξο Τύπο* από τις 9 Οκτωβρίου 1998 μέχρι τις 18 Δεκεμβρίου 1998.

την αγάπη προς όλα τα δημιουργήματα του Θεού, έμψυχα και άψυχα, τη στοργή στους λεπρούς. Ο κεντρικός ήρωας του *Φτωχούλη*, μολονότι διαθέτει στοιχεία από λογοτεχνικές μορφές προηγούμενων έργων, έχει μια ιδιαιτερότητα: δεσπόζουν εδώ ο μυστικισμός και το θεανθρώπινο έργο του Φραγκίσκου. Διαβάζουμε σελίδες μοναδικής πνευματικότητας με φόντο μια ασυνήθιστα ζωντανή και συναρπαστική ιστορία που προβάλλει την έννοια της αγάπης, της ανθρωπιάς και της θυσίας ως σύμβολα διαρκούς δράσης.

Αν πάντως τολμούσαμε να κάνουμε λόγο για φιλοσοφικούς απόηχους, το ερώτημα θα ήταν αν θα υπερτερούσαν στον καζαντζακικό Άγιο Φραγκίσκο τα νιτσεικά ή τα μπερξονικά -όπως υποπευόμαστε- στοιχεία. Αναμφίβολα, ο αγώνας και ο ανήφορος ως έννοιες προέρχονται από μπερξονική πηγή. Ο αγωνιζόμενος χριστιανός δεν ανάγει την αρετή στη μεγαλύτερη αξία. Αγωνίζεται να μετουσιώσει σε αρετή καθετί αρνητικό και κακό. Στη γραμμή της καζαντζακικής *Ασκητικής*, ο Άγιος Φραγκίσκος μετατρέπεται σε πρότυπο του πνευματικού στρατευμένου ανθρώπου που απαρνιέται όλα τα επίγεια και όλα τα ουράνια. Αγόγγυστα και με ακατάπαυστο σκληρό αγώνα κατορθώνει και επιτελεί το ανώτατο χρέος του ανθρώπου, ανώτερο από την ηθική και την αλήθεια: δηλαδή μετασηματίζει την ύλη που του εμπιστεύτηκε ο Θεός σε πνεύμα. Η αγάπη για την ιερότητα της πλάσης «είναι το μόνο από τα γνωρίσματα της αγιότητας που σημαίνει την αποκατάσταση της πρωταρχικής ισορροπίας και αρμονίας στην τριγωνική σχέση άνθρωπος- Θεός- φύση¹⁴⁷». Συνεπώς, ο Καζαντζάκης βλέπει και στη μορφή του Φραγκίσκου τον άνθρωπο ως ένα ακόμα στάδιο της ζωτικής εξέλιξης μορφοποιώντας εντός του την εικόνα του Αγωνιζόμενου.

---

¹⁴⁷ Ιωσήφ Βιβιλάκης, ό. π., σ. 84.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο βιβλίο του με τίτλο *Φιλοσοφία και νεοελληνική λογοτεχνία. Πτυχές μιας σύνθετης σχέσης*, ο Δημήτρης Κόκορης αναφέρει τα εξής:

Η φιλοσοφία και η λογοτεχνία προσπαθούν στον βαθύτερο πυρήνα τους είτε συγκροτημένα να αρθρώσουν είτε αμήχανα να ψελλίσουν απαντήσεις στα διαχρονικά και υπερτοπικά υπαρξιακά ερωτήματα, γι' αυτό θέματα σαν τον έρωτα, τον χρόνο, την ανθρώπινη μοίρα και την υπαρξιακή δικαίωση, τον θάνατο, τη μοναξιά, το γνωστό και το άγνωστο, το εφικτό και το ανέφικτο προσεγγίζονται και από τις δύο. Απλώς το αναφαίρετο στοιχείο της πρώτης, που απορρέει από την περίπλοκη συνύπαρξη σκέψης, συναισθημάτων και γλώσσας, είναι η διανοητική διαδικασία που τείνει προς την καθολικευμένη αφαίρεση· το βαθύτερο θεμέλιο της δεύτερης είναι η γλωσσικά δομημένη συγκινησιακή δραστηριότητα που οδηγεί σε αισθητική λειτουργία το πλέγμα ιδεών, συναισθημάτων και βιωμάτων. Αναπόδραστο λοιπόν είναι η φιλοσοφία και η λογοτεχνία να συνευρίσκονται, εισχωρώντας δυνάμει η μία στην περιοχή της άλλης. Το ότι έχουν διαφορετικούς στόχους δεν αποκλείει την αλληλοδιείσδυση¹⁴⁸.

Μέσα από αυτή τη διπλωματική εργασία, μας προσφέρθηκε η δυνατότητα, λοιπόν, να διαβάσουμε και να ανακαλύψουμε εκ νέου το διεθνώς αναγνωρισμένο μυθιστορηματικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη, επιχειρώντας να ανιχνεύσουμε σ' αυτό στοιχεία της «συνεύρεσης φιλοσοφίας και λογοτεχνίας», αποτυπώσεις της «φιλοσοφικής πραγμάτευσης της λογοτεχνικής γραφής»¹⁴⁹, όπως το εκφράζει η Μαρίνα Γρηγοροπούλου στο βιβλίο της *Φιλοσοφικές ματιές στη Λογοτεχνία*. Θεωρούμε ότι το πολύπλευρο και ποικιλόμορφο έργο του Νίκου Καζαντζάκη, αντίστοιχο με την πολυδιάστατη και συχνά αντιφατική προσωπικότητά του, θα εξακολουθεί για πολλά χρόνια να απασχολεί την κριτική και πιθανόν να γίνεται πάντα αντικείμενο αντιθετικών κρίσεων και αποτιμήσεων. Και τούτο διότι η

¹⁴⁸ Δημήτρης Κόκορης, *Φιλοσοφία και νεοελληνική λογοτεχνία. Πτυχές μιας σύνθετης σχέσης*, Αθήνα, εκδ. Σιδέρης, 2015, σ. 6.

¹⁴⁹ Μαρίνα Γρηγοροπούλου, *Φιλοσοφικές ματιές στη Λογοτεχνία*, Αθήνα, εκδ. Οροπέδιο, 2016, σ. 13.

συγγραφική του δημιουργία, εκτεινόμενη από το μυθιστόρημα και το ταξιδιωτικό διήγημα έως το δράμα και την αυτοβιογραφία, από τη δημοσιογραφία μέχρι την επιστολογραφία και την ποίηση και από τη λογοτεχνική μετάφραση έως το φιλοσοφικό δοκίμιο εξακολουθεί να εντυπωσιάζει και να προβληματίζει. Ανάλογη, όμως, υπήρξε και η πορεία της σκέψης του που κινείται από τον εθνικισμό στον διεθνισμό, από τον σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό στον απολιτικό σκεπτικισμό, από τον μηδενισμό στον διονυσιακό αισθησιασμό, από τον χριστιανισμό σε άλλες θρησκείες, στην αμφισβήτηση και τελικά στην ατελεύτητη αναζήτηση του θείου. Έτσι, ο Καζαντζάκης αντλεί ιδέες και έννοιες από ετερόκλητες θρησκείες και ιδεολογίες, φιλοσοφικές θεωρίες και πολιτικά συστήματα, δημιουργώντας μια προσωπική σύλληψη-συγκερασμό χριστιανισμού και βουδισμού, θεοσοφίας και υλισμού, μπερξονισμού και νιτσεισμού.

Πιστεύουμε ότι σε όποιες και όσες διαφορετικές προσεγγίσεις του καζαντζακικού έργου και αν προχωρήσουν και στο μέλλον οι κριτικοί, η ουσιώδης και καθοριστική επίδραση που δέχτηκε κυρίως από τον Φρειδερίκο Νίτσε και τον Ανρί Μπερξόν θα παραμένει αδιαμφισβήτητη. Αυτοί οι δύο μεγάλοι “δάσκαλοι”, επρόκειτο να χαράξουν, ήδη από τη νεότητα του συγγραφέα μας, την ψυχή του και να καθορίσουν τη διαμόρφωση του προσωπικού του *credo*. Από τότε τον συνόδευσαν σε όλη την πνευματική του πορεία ανόδου, αφήνοντας στο σύνολο του έργου του ανεξίτηλο το στίγμα της σκέψης τους. Τον συνόδευσαν πάντα στη ζωή του αποτελώντας σταθερά σημεία αναφοράς και έμπνευσης μπολιάζοντάς τον με προβληματισμούς που καθόριζαν, σε μεγάλο ποσοστό, θέσεις – στάσεις ζωής και γονιμοποιούσαν έμπνευση και γραφή σε όλα τα λογοτεχνικά είδη που υπηρέτησε πιστά και δημιουργικά.

Πάντως, φτάνοντας πια στο τέρμα της διαδρομής της παρούσας εργασίας, θα τολμούσαμε να εκφράσουμε την προσωπική μας άποψη σχετικά με τη μεγαλύτερη ή τη μικρότερη βαρύτητα που έχει στο μυθιστορηματικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη η σκέψη καθενός από τους δυο μεγάλους «δασκάλους» του: υποστηρίζουμε, λοιπόν, ότι υπερτερεί ποιοτικά η επιρροή του Μπερξόν. Γιατί η μυθιστορηματική δημιουργία που άφησε στις επόμενες γενιές ο σύγχρονος αυτός Οδυσσεύς είναι διαποτισμένη από την αύρα της ζωτικής ορμής. Βρισκόμαστε μπροστά σε μια συνειδησιακή αναδίπλωση από τη μια και στην ακατάσχετη εκδήλωση της ορμής για δυναμική επιβίωση των υπάρξεων, από την άλλη. Ο αγώνας του Κρητικού συγγραφέα, αλλά και πλήθους

λογοτεχνικών μορφών που γέννησε η πένα του, είναι αγώνας κατοχύρωσης του δυναμικού και αποφυγής του στατικού.

Με την άποψη αυτή, δεν απορρίπτουμε ούτε μειώνουμε την σημαντική θέση που πάντα είχε στην ψυχή του Έλληνα συγγραφέα ο Νίτσε. Κάνουμε, απλά, μια διαπίστωση με γνώμονα τη βαρύτητα που δείχνει να έχει στο έργο του (και κυρίως στα μυθιστορήματά του) η μπερζονική διδασκαλία. Σε όλες τις υπαρξιακές καταστάσεις που ο Καζαντζάκης αντιμετώπισε στην ανέλιξη της προσωπικότητας των ηρώων του, από τον Οδυσσέα ως τον Ζορμπά, είναι φανερή η δόνηση που αισθάνονται τα πρόσωπα αυτά από την προσπάθειά τους να θεμελιώσουν εσωτερικά τη δράση τους. Μια δράση η οποία αντικατοπτρίζει την πιο χαρακτηριστική ίσως έκφραση ενός αφομοιωμένου μπερζονισμού στη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία.

Ο Καζαντζάκης θεωρήθηκε από ορισμένους περισσότερο εκφραστής της παραγμένης ευρωπαϊκής σκέψης της εποχής του παρά γνήσιος Νεοέλληνας πνευματικός λογοτέχνης. Ίσως, όμως, ακριβώς σε αυτήν την εμφανή μέσα και στα μυθιστορήματά του όσμωση να οφείλεται η τεράστια διαχρονική και οικουμενική αξία της δημιουργίας του ως υπέρβασης του μηδενισμού και πορείας προς το φως. Για τον λόγο αυτό, εν κατακλείδι, πιστεύουμε ότι η μελλοντική κριτική καλείται να ενσκήψει και να διερευνήσει ακόμα διεξοδικότερα την αναμφίβολα φιλοσοφική ερμηνεία του κόσμου που «προτείνει» ο συγγραφέας μέσα από τη λογοτεχνική του γραφή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ

- Πρωτότυπο έργο

Καζαντζάκης Νίκος, «Henri Bergson», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου* 2 (1912), σσ. 310-334.

_____ : «Ένα σχόλιο στην Οδύσσεια», *Νέα Εστία* 34 (1943), σσ. 1028-1034.

_____ : «Η αρρώστια του αιώνας», *Πινακοθήκη ΣΤ΄* (Μάρτιος-Μάιος 1906), σσ. 8-11, 26-27, 46-47.

_____ : «Η επιστήμη εχρεωκόπησε;», *Παναθήναια* 19 (Νοέμβριος 1909), σσ. 71-75.

_____ : «Η Τέχνη και η Εποχή», *Νέα Εστία* 38 (1945), σ. 511.

_____ : «Ιστορία της Ρωσικής Λογοτεχνίας», Ελευθερουδάκης, Αθήνα, 1930.

_____ : «Ο Φρειδερίκος Νίτσε εν τη φιλοσοφία του δικαίου και της πολιτείας», Αλεξίου, Ηράκλειο, 1909.

_____ : *Συμπόσιον*, Ελ. Καζαντζάκη, Αθήνα, 1971.

_____ : «Το δράμα και ο άνθρωπος σήμερα», *Νέα Εστία* 56 (1954), σσ. 1636-1638.

_____ : *Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Αθήνα, εκδόσεις Ελένης Καζαντζάκη, Β΄ έκδοση, 1984.

_____ : *Όφις και κρίνο*, Σημειώσεις- Σχόλια αντί Προλόγου – Επιμέλεια Πάτροκλος Σταύρου, Αθήνα, εκδ. Καζαντζάκη, 2002.

_____ : «Salvatores Dei. Ασκητική», *Αναγέννηση Α΄* (Ιούλιος-Αύγουστος 1927), σσ. 599-631.

_____ : *Ασκητική. Salvatores Dei*, Αθήνα 1945 [με ξυλογραφίες Γιάννη Κεφαλληνού].

_____ : «Ομολογία πίστεως», *Νέα Εφημερίς* (Ηράκλειο), 16 Φεβρουαρίου, 1925.

_____ : *Αδερφοφάδες*, Αθήνα, εκδ. Καζαντζάκη, 2009.

_____ : *Βίος και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά*, Αθήνα, εκδ. Ελένης Καζαντζάκη, 1981.

_____ : *Καπετάν Μιχάλης*, Αθήνα, εκδ. Καζαντζάκη, 2012.

_____ : *Ο Βραχόκηπος*, πρόλογος και μετάφραση Π. Πρεβελάκη, Αθήνα, Βιβλ. της ‘Εστίας’, 1960.

_____ : *Ο Τελευταίος Πειρασμός*, Αθήνα, εκδ. Ελ. Καζαντζάκη, όγδοη έκδοση, 1973.

_____ : *Ο Φτωχούλης του Θεού*, Αθήνα, εκδ. Ελένης Καζαντζάκη, 1981.

_____ : *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, Αθήνα, εκδ. Καζαντζάκη, 2012.

_____ : *Σπασμένες ψυχές*, Αθήνα, εκδ. Καζαντζάκη, 2008.

_____ : *Τερτσίνες*, Αθήνα, εκδ. Ελένης Καζαντζάκη, 1960

_____ : *Τόντα Ράμπα*, Αθήνα, εκδ. Καζαντζάκη, 2005.

- Μεταφραστικό έργο

Bergson Henri, *Το γέλοιο*, 1914.

Büchner Louis, *Δύναμις και Ύλη*, 1915.

Darwin Charles, *Περί της γενέσεως των ειδών*, 1915.

Eckermann Johann Peter, *Συνομιλίες Έκκερμαν με τον Γκαίτε*, 1913.

James William, *Η θεωρία της συγκινήσεως*, 1911.

Machiavelli Nicolò, *Ο ηγεμόνας*, εκδ. Γαλαξίας, Αθήνα 1961.

Maeterlinck Maurice, *Ο θησαυρός των ταπεινών*, 1913.

Nietzsche Friedrich, *Η γέννησις της τραγωδίας*, 1912.

_____ : *Τάδε έφη Ζαρατούστρας*, 1913.

2. ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΜΠΕΡΞΟΝ-ΝΙΤΣΕ-ΣΟΠΕΝΑΟΥΕΡ-ΣΠΙΕΝΓΚΛΕΡ

Μπερξόν Ανρί, *Εισαγωγή στη μεταφυσική*, μτφρ. Νίκος Μακρής, Αθήνα, Δρόμων, 2006.

_____ : *Η δημιουργική εξέλιξη*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Γιάννης Πρελορέντζος, Αθήνα, Πόλις, 2013.

_____ : *Οι δύο πηγές της ηθικής και της θρησκείας*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Αθήνα, Νησίδες, 2006.

_____ : *Υλη και μνήμη*, μτφρ. Πολυξένη Ζινδρίλη, Δημήτρης Υφαντής, Αθήνα, Ροές, 2013 .

Νίτσε Φρίντριχ, *Η γενεαλογία της ηθικής*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Αθήνα, Πανοπτικόν, 2012.

_____ : *Η γέννηση της Τραγωδίας*, μτφρ. Χρήστος Μαρσέλλος, Αθήνα, Εστία, 2009.

_____ : *Πέρα από το καλό και το κακό*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Αθήνα, Νησίδες , 2004.

_____ : *Τάδε έφη Ζαρατούστρα*, μτφρ. Αθανάσιος Τσακνάκης, Θεσσαλονίκη, εκδοτική Θεσσαλονίκης, 2008.

_____ : *Το λυκόφως των ειδώλων*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Αθήνα, Πανοπτικόν, 2010.

Σοπενάουερ Άρθουρ, *Ο κόσμος σαν βούληση και σαν παράσταση*, μτφρ. Κώστας Μετρινός, Αθήνα, Αναγνωστίδης, 1990.

Σπένγκλερ Όσβαλντ, *Η παρακμή της Δύσης*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2003.

3. ΜΕΛΕΤΕΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ

- Ελληνόγλωσσες

Beaton Roderick, *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2011.

Bien Peter, Καζαντζάκης. *Η πολιτική του πνεύματος*, τ. 1, μτφρ. Α. Λαμπρινίδου, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001.

_____ : Καζαντζάκης. *Η πολιτική του πνεύματος*, τ. 2, μτφρ. Α. Κατσικερός, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.

Ghetu Caroline Raluca, «Πίστη και γνώση, άσκηση και δράση. Μια θεολογική και ψυχοκριτική προσέγγιση του έργου του Νίκου Καζαντζάκη», Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Θεολογίας, Θεσσαλονίκη, 2016.

Hatem Jad, *Νίκος Καζαντζάκης. Μάσκα και χάος*, επιμέλεια: Μιλτιάδης Κρητικός, μετάφραση: Αλέξης Γ. Δήμου, Αθήνα, Κέδρος, 1983.

Lou Andreas-Salome, *Ο Φρήντριχ Νίτσε μέσα από τα έργα του*, μτφρ. Παρασκευή Σιδερά - Λύτρα, Αθήνα, Παπαζήσης, 2013.

Αγάθος Θανάσης, *Από το Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά στο Zorba the Greek: κριτικοί βίοι παράλληλοι*, Αθήνα, Αιγόκερως, 2007.

Αγγέλη Αγγελική, «Η φιλοσοφική επίδραση του Bergson στην *Ασκητική* του Καζαντζάκη», μεταπτυχιακή εργασία στο μάθημα «Νεότερη και Σύγχρονη Φιλοσοφία», Εαρινό Εξάμηνο 2016, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, διδάσκων: Καθηγητής Ι. Πρελορέντζος.

Αλεξίου Έλλη, *Για να γίνει μεγάλος-Βιογραφία του Νίκου Καζαντζάκη*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 1978.

Αναπλιώτης Γιάννης, *Ο αληθινός Ζορμπάς και ο Νίκος Καζαντζάκης*, Αθήνα, Δίφρος, 1960.

Αργυροπούλου Χριστίνα (επιμέλεια σε αφιέρωμα), *Νίκος Καζαντζάκης και Εκπαίδευση, 50 χρόνια από το θάνατο του Νίκου Καζαντζάκη*, συλλογικό, Αθήνα, Ελληνοεκδοτική, 2008.

Βουγιούκα Αθηνά, *Η ποίηση της πραγματικότητας και η πραγματικότητα της ποίησης. Η «Αναφορά στον Γκρέκο» του Νίκου Καζαντζάκη*, Αθήνα, εκδ. Κλεψύδρα, 1999.

Βουλγαράκη-Πισίνα Εύη, «Η «Χριστολογία» του Νίκου Καζαντζάκη», *Νέα Εστία*, έτος 79ο, τόμος 157ος, τεύχος 1776, Μάρτιος 2005.

Βρεττάκος Νικηφόρος, *Νίκος Καζαντζάκης. Η αγωνία του και το έργο του*, Αθήνα, Βιβλιοαθηναϊκή, 1960.

Γραμματάς Θεόδωρος, *Η έννοια της ελευθερίας στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη*, Αθήνα, Δωδώνη, 1983.

_____ : *Κρητική Ματιά. Σπουδή στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη*, Αθήνα, Τολίδης, 1992.

Γρηγοροπούλου Μαρίνα, *Φιλοσοφικές ματιές στη Λογοτεχνία*, Αθήνα, εκδ. Οροπέδιο, 2016.

Δημάδης Κωνσταντίνος, *Πεζογραφία και εξουσία στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Αρμός, 2013.

Διεθνής Εταιρεία Φίλων Νίκου Καζαντζάκη (εκδ.), *Το μυθιστορηματικό έργο του Νίκου Καζαντζάκη*. Πρακτικά Συμποσίου που διοργανώθηκε από στην Αθήνα

(Κρητική Εστία) στις 8 και 9 Δεκεμβρίου 2001, Αθήνα, έκδοση του Ελληνικού Τμήματος της Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη, 2003.

Καζαντζάκη Ελένη, *Νίκος Καζαντζάκης - Ο ασυμβίβαστος. Βιογραφία βασισμένη σε ανέκδοτα γράμματα και κείμενά του*. [Έργο γραμμένο στα γαλλικά και μεταφρασμένο στα ελληνικά από τη συγγραφέα του: *Le Dissident. Biographie de Nikos Kazantzaki, vu à travers ses lettres, ses carnets, ses textes inédits*, Paris, Librairie Plon, 1968], κριτική εκδ. Π. Σταύρου, Αθήνα, εκδ. Καζαντζάκη, 1977.

Καραλής Βρασίδης, *Ο Νίκος Καζαντζάκης και το παλίμψηστο της ιστορίας. Δοκίμιο επί της οντοποιίας και της καλλιτεχνικής δημιουργίας*, Αθήνα, εκδ. Κανάκη, 1994.

Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας (εκδ.), *Νίκος Καζαντζάκης: το έργο και η πρόσληψή του*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου που έλαβε χώρα στο Ρέθυμνο στις 23, 24, 25 Απριλίου 2004, Ηράκλειο, 2006.

Κόκορης Δημήτρης, *Φιλοσοφία και νεοελληνική λογοτεχνία. Πτυχές μιας σύνθετης σχέσης*, Αθήνα, εκδ. Σιδέρης, 2015.

Κονιδάρη-Φάβη Αιμιλία, *Ο συμπαντικός χορός στην Οδύσσεια του Νίκου Καζαντζάκη*, Αθήνα, εκδ. Δωδώνη, 2001.

Κουμάκης Γιώργος, *Νίκος Καζαντζάκης. Θεμελιώδη προβλήματα στη φιλοσοφία*, Αθήνα, 1996.

Λαμπρέλλης Δημήτρης, *Η πρόσληψη του Νίτσε στην Ελλάδα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2018.

Λεονταρίτου Κλεοπάτρα, *Η νεορομαντική θεωρία του Καζαντζάκη. Η ποίηση της ζωής*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981.

Μητσάκης Κάρολος, *Η κρητική ματιά. Μελέτες για τον Νίκο Καζαντζάκη*, Αθήνα, εκδ. Καρδαμίτσα, 1999.

Μικρομάτης Άκις, *4 μελέτες για τον "Καπετάν Μιχάλη" του Νίκου Καζαντζάκη*, Λευκωσία, 1997.

Μουτάφης Γιάννης, *Η κόκκινη γραμμή του Νίκου Καζαντζάκη. Σύντομη κριτική ανάλυση ολόκληρου του έργου του*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο των Βιβλιόφιλων, 1986.

Μπην Πήτερ, *Οκτώ κεφάλαια για τον Νίκο Καζαντζάκη*, επιμ. Σ. Φιλίπιδης, Πανεπιστήμιο Κρήτης-Εκδόσεις Καστανιώτη, 2007.

Παναγιωτάκης Γεώργιος, *Νίκος Καζαντζάκης. Η μορφή και το έργο του*, Κρήτη, 2001.

Παπαθανασόπουλος Θανάσης, *Γύρω στον Καζαντζάκη-Μελετήματα*, Αθήνα, 1989.

Πασχάλης Μιχαήλ, *Νίκος Καζαντζάκης, από τον Όμηρο στον Σαίξπηρ*, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 2015.

Πάτσης Μιχάλης, *Καζαντζάκης και Ρωσία. Οικοφοβία, διαλογικότητα, καρναβάλι (πτυχές της ποιητικής και της ιδεολογίας του Νίκου Καζαντζάκη τη δεκαετία του 1920)*, ιδιωτική έκδοση, 2013.

Πελεγρίνης Θεοδόσιος, *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, επιμ. Δ. Αρβανίτης, Αθήνα, Πεδίο, 2015.

Περαντωνάκης Γιώργος - Χατζηγεωργίου Παναγιώτα, *Βιβλιογραφία για τον Νίκο Καζαντζάκη (1906-2012)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2018.

Πετράκου Κυριακή, *Ο Καζαντζάκης και το θέατρο*, Αθήνα, Μίλητος, 2005.

Πολίτη Τζίνα, *Η ανεξακρίβωτη σκηνή. Δοκίμια για τους: Ν. Καζαντζάκη, Α. Τερζάκη, Μ. Καραγάτση, Γ. Πάνου, Σ. Τσίρκα, L. Darell, Ρ. Γαλανάκη, Γ. Κιουρτσάκη, Δ. Δημητριάδη*, Αθήνα, εκδ. Άγρα, 2001.

Πουλιόπουλος Νίκος, *Ο Νίκος Καζαντζάκης και τα παγκόσμια ιδεολογικά ρεύματα. Η κοσμοθεωρία του. Η πολιτική του ιδεολογία και δράση*, τ.1, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1972 και τ.2, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1975.

Πρεβελάκης Παντελής, «Σχεδιάγραμμα εσωτερικής βιογραφίας και χρονογραφία του Βίου του Νίκου Καζαντζάκη», στο Νίκος Καζαντζάκης, *Τετρακόσια Γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη*, Αθήνα, εκδ. Ε. Ν. Καζαντζάκη, 1984, σσ. 1-75.

_____ : *Ο ποιητής και το ποίημα της Οδύσσειας*, Αθήνα, Εστία, 1958.

Πρελορέντζος Γιάννης, *Γνώση και μέθοδος του Bergson*, Αθήνα, Ευρασία, 2012.

Πρίφτη Κλεοπάτρα, *Ο ένθεος και κατατρεγμένος Καζαντζάκης*, Αθήνα, Ιωλκός, 2005.

Σπανδωνίδης, Π., *Νίκος Καζαντζάκης, ο γιος της ανησυχίας*, Αθήνα, Δρόμων, 1960.

Σπηλιοπούλου Ιωάννα (επιμ.), *Ο Νίκος Καζαντζάκης και η πολιτική*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 2019.

Σταματίου Γιώργος. Π., *Η γυναίκα στη ζωή και στο έργο του Νίκου Καζαντζάκη*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 1997.

_____ : *Καζαντζάκης, ένας αζεδίψαστος της ελευθερίας*, Αθήνα, εκδ. Α. Καραβία, 1971.

_____ : *Ο Καζαντζάκης και οι αρχαίοι*, Αθήνα, 1983.

Σταυροπούλου Έρη - Αγάθος, Θ. (επιμ.), *Νίκος Καζαντζάκης-παραμορφώσεις, παραλείψεις, μυθοποιήσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου που έλαβε χώρα στην Αθήνα το 2007, Αθήνα, εκδ. Γκοβόστης, 2011.

Σταύρου Πάτροκλος, *Ο υπαρξιακός Καζαντζάκης. Η μακρά πορεία προς τον «Καπετάν Μιχάλη»*, κριτική εκδ. Ζ. Βενάρδος, Αθήνα, Δρόμων, 2001.

Σταφυλάς Μιχάλης, *Ο Καζαντζάκης κάτω από το φως της διαλεκτικής*, Αθήνα, εκδ. Σ. Δ. Βασιλόπουλος.

Τσινή Χριστίνα, «Νίτσε-Καζαντζάκης: Η πρόσληψη της νιτσεικής φιλοσοφίας από το Ν. Καζαντζάκη», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, κατεύθυνση Φιλοσοφίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, επιβλέπων καθηγητής: κ. Δημήτρης Κόκορης.

Υφαντής Παναγιώτης, *Ήρωας συνάμα κι άγιος. Το ανθρωπολογικό ιδεώδες του Νίκου Καζαντζάκη και ο Φραγκίσκος της Ασίζης*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2007.

Φρέιζερ Τζέιμς Τζωρτζ, *Ο χρυσός κλώνος*, μετάφραση Μπονίτα Μπικάκη, επιμέλεια Παναγιώτης Καρματζός, Αθήνα, εκδ. Εκάτη, 1998.

Χατζηαποστόλου Μαρία, *Το πρόσωπο του Χριστού στο Νίκο Καζαντζάκη*, Αθήνα, Αρμός, 2013.

- Ξενόγλωσσες

Bidal-Baudier Marie-Louise, *Nikos Kazantzaki. Comment l'homme devient immortel*, Paris, Plon, 1974.

Bien Peter, *Kazantzakis and the Linguistic Revolution in Greek Literature*, Princeton, Princeton University Press, 1972: Nikos Kazantzakis novelist, Bristol/New York, Bristol Classical Press-UK/Aristide D. Karatzas Publisher – U.S.A., «Studies in Modern Greek», 1989.

Filias Dimitris, *Deux curés de campagne dans la littérature du Xxe siècle: études sur le Journal d'un curé de campagne de Georges Bernanos et Les Frères ennemis de Nikos Kazantzaki*, thèse de 3ème cycle en littérature comparée, Université ParisIII-Sorbonne Nouvelle, thèse soutenue en 1986.

Grammatas Theodoros, *La notion de liberté chez Kazantzakis*, thèse présentée pour l'obtention de doctorat de 3ème cycle en Lettres, Université de Paris X-Nanterre, 1979.

Grigoropoulou Marina, *Mémoire et imagination dans Le Labyrinthe du monde de Marguerite Yourcenar et la Lettre au Greco de Nikos Kazantzaki*, thèse de doctorat en littérature comparée, Université Paris III-Sorbonne Nouvelle, thèse soutenue en 2009.

Izzet Aziz, *Nikos Kazantzaki. Biographie, avec un tableau chronologique établi par Pandelis Prevelakis*, Paris, Plon, 1965.

Janiaud-Lust Colette, *Nikos Kazantzaki: sa vie, son œuvre. 1883-1957*, Paris, François Maspero, 1970.

- Αφιέρωματα Περιοδικών

Folia Neohellenica, Festschrift, no 5, Bochum, 1983.

Journal of Modern Literature, Special Number, t. 2, no 2, Philadelphia, 1971-1972.

Le Regard crétois, περιοδική έκδοση της Διεθνούς Εταιρείας Φίλων Νίκου Καζαντζάκη (Société Internationale des Amis de Nikos Kazantzaki), αρ. 1-40, Saint-Genis-Pouilly (France), Ιαν. 1990 - Δεκ. 2013.

The Charioteer, Special Issue, no 22 and no 23, New York, 1980/1981.

The Literary Review, t. 18, no 4, Madison, 1975.

The Literary Review, t. 19, no 2, Madison, 1976.

Διαβάζω, τχ. 377, Σεπτέμβριος 1997.

Διαβάζω, τχ. 480, Δεκέμβριος 2007.

Ελίτροχος, τχ. 15, Πάτρα, Καλοκαίρι 1998.

Η Λέξη, τχ. 139, Μάιος-Ιούνιος 1997.

Καινούργια Εποχή, Αθήνα, Δίφρος, Άνοιξη 1978.

Καινούργια Εποχή, Αθήνα, Δίφρος, Φθινόπωρο 1958.

Νέα Εστία, τ. 102, τχ. 1211, Αθήνα, Χριστούγεννα 1977.

Νέα Εστία, τ. 162, τχ. 1806, Δεκέμβριος 2007.

Νέα Εστία, τ. 62, τχ. 729, Αθήνα, 15-11-1957.

Νέα Εστία, τ. 66, τχ. 779, Αθήνα, 25 Δεκεμβρίου 1959.

Νέα Εστία, τ. 72, τχ. 848, Αθήνα, 1-11-1962.

Νέα Εστία, τ. 90, τχ. 1067, Αθήνα, Χριστούγεννα 1971.

Τετράδια Ευθύνης, τχ. 3, Ευθύνη- Εκδόσεις των Φίλων, 1977.

Το Δέντρο, τχ. 155-156, Μάιος 2007.

- Άρθρα σε ηλεκτρονικά περιοδικά / ιστοτόπους

Καραγκιοζόπουλος Θωμάς, «Οι ρεαλιστικές προεκτάσεις στο *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται* του Νίκου Καζαντζάκη», ηλεκτρονικό *blogHUFFPOST* (σε συνεργασία με τον “Όμιλο 24 Media”), 3 Σεπτεμβρίου 2017.

https://www.huffingtonpost.gr/thomas-karagkiozopoulos/-_13109_b_17835384.html

Καψωμένος Ερατοσθένης, *Ο Αλέξης Ζορμπάς και το νεοελληνικό πολιτισμικό πρότυπο*, αναρτήθηκε στη ηλεκτρονική ιστοσελίδα της “Εταιρείας Κρητικών Σπουδών. Ίδρυμα Καψωμένου” στις 23 Σεπτεμβρίου 2010.

<http://www.eks-ik.eu/Δημοσιεύσεις-Εκδόσεις/Άρθρα-Μελέτες/10-Ο-Αλέξης-Ζορμπάς-και-το-νεοελληνικό-πολιτισμικό-πρότυπο>

Μανδαλιανός Ελευθέριος Α., *Σπασμένες Ψυχές* [Νίκου Καζαντζάκη, Εκδόσεις Καζαντζάκη], σχολιασμός στο *blogi-READ For Living - Η λογοτεχνία στα χέρια μας*, Δευτέρα, 21 Σεπτεμβρίου 2015.

https://i-readforliving.blogspot.com/2015/09/blog-post_21.html

Μποτουροπούλου Ιφιγένεια, «Ο απόηχος της *Évolution créatrice* του Bergson στην κίνηση των ιδεών στη Γαλλία και η υποδοχή του φιλοσόφου στην Ελλάδα»,

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/syγκrisi/article/viewFile/2833/2590.pdf>

Πιτσιλκας Αχιλλέας, «Μασονικαί επιδράσεις εις τα έργα του Ν. Καζαντζάκη» ΜΕΡΟΣ Γ', αναρτήθηκε στις 21 / 2 / 2014 στην ιστοσελίδα του Ιερού Ησυχαστήριου Παντοκράτορος Μελισσοχωρίου. Δημοσιεύτηκε σε 11 συνέχειες στον *Ορθόδοξο Τύπο* από τις 9 Οκτωβρίου 1998 μέχρι τις 18 Δεκεμβρίου 1998.

<https://www.impantokratoros.gr/84FF35DF.el.aspx>

Τσινικόπουλος Δημήτρης, «Η επίδραση του Δαρβίνου στη σκέψη του Νίκου Καζαντζάκη» στο προσωπικό του ιστολόγιο.

<https://tsinikopoulos.org/el/άρθρα/η-επίδραση-του-δαρβίνου-στη-σκέψη-του-νίκου-καζαντζάκη>